

POMOGÁTS BÉLA

A LÉLEK TÉRKÉPE

Tanulmányok, előadások

Kárpátaljai Magyar Könyvek
233.

Megjelenik
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

© Pomogáts Béla, 2014
© Intermix Kiadó, 2014

Intermix Kiadó
E-mail: titkarsag@mekk.uz.ua

Felelős kiadó: *Dupka György*
Felelős szerkesztő: *Csordás László*

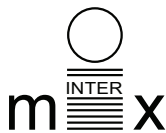
Budapesti képviselő: H-1011 Bp., Hunyadi János u. 5.
Készült a Shark Kft.-ben

ISBN 978-963-9814-68-4
ISSN 1022-0283

POMOGÁTS BÉLA

A LÉLEK TÉRKÉPE

Tanulmányok és előadások

INTERMIX KIADÓ

Ungvár – Budapest

2014

SZEMÉLYES BEVEZETÉS

Több mint négy évtizede járom a Kárpát-medence magyar tájait, közel negyedszázada fordultam meg először Kárpátalján, és több mint félévszázada próbálok küzdeni az itt élő magyarság történelmi gondjaival és megpróbáltatásaival. Ahogy nemzedékemben igen sokakat, engem is az ötvenhatos magyar forradalom állított először drámai vizsga elé. Addig is bizalmatlanul és haraggal figyeltem a magyarországi kommunista uralom garázdálkodását, de ötvenhat őszén érkezett el az a pillanat, amidőn cselekvő módon is kifejezhettem meggyőződésemet és szolgálatot vállalhattam azok mellett az eszmények mellett, amelyeknek szerepük lehetett volna egy igazságosabb társadalom és egy önmagára találó Magyarország felépítésében. Mindenki tudja, hogy ez a történelemformáló erőfeszítés elvérzett a bevonuló szovjet páncélosok láncfalai alatt. Nekem is internálótábor, majd rendőri felügyelet lett a sorsom, hosszú évek múltán léphettem arra a pályára, amelyre készültem: irodalomtörténészként, hosszú évtizedeken át a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársaként töltöttem meg tartalommal most már hosszúnak mondható életemet. Elsősorban a XX. század magyar irodalmával foglalkoztam, nem csak a szűkebb hazáéval, hanem a Kárpát-medencében és a nyugati világban (emigrációban) kibontakozó magyar irodalmi kultúrával is. Több mint száz könyvem jelent meg a múltó évtizedek során, bejártam a Trianonban elszakított magyar országrészeket, megismertem az ott kibontakozó magyar kulturális életet, baráti kapcsolatokat szőttem ennek a kulturális életnek a szervezőivel, alkotó képviselőivel. Otthonosan éreztem magam Kolozsváron és Marosvásárhelyen, Szabadkán és Újvidéken, Pozsonyban és Kassán és természetesen: Ungváron és Beregszászban. Olyan kulturális szervezetekben, in-

tézményekben végezhettem munkát, mint az Anyanyelvi Konferencia, a Magyar Írószövetség, az Illyés Közalapítvány – ezeknek a műhelyeknek a vezetőjeként.

A kutatómunka, a könyvekkel való ismerkedés és az igen gyakori személyes jelenlét (tudományos konferenciákon, irodalmi összejöveteleken) volt a forrása azoknak az írásoknak: tanulmányoknak, előadásoknak, amelyeket most kárpátaljai barátaim biztatására egybegyűjtöttem. Talán érződik rajtuk, hogy nem csak az olvasás és az ismerkedés öröme üt át soraikon, hanem a közös gondok sötétebb színvilága is – küzdelem a nem egyszer kedvezőtlen tapasztalatokkal, olykor a csalódás abban, amit a magyarországi politika tényezői tesznek. Ezekről a csalódásokról is számot adnak az itt olvasható beszámolók. A könyvben szereplő írásokat, reményeim szerint, mégis az a meggyőződés hatja át, miszerint a szellemi és politikai küzdelemnek volt és van értelme, hiszen a három-négy évtizeddel korábban még szinte teljes mértékben reménytelennek látszó magyar jövő felett olykor kiderült az ég. Ezt a biztató perspektívát többnyire a szellemi élet, ennek rendjében is mindenekelőtt a szépirodalom nyitotta meg a gondokba merült, tépelődő szemlélő előtt. Ennek a kárpátaljai magyar szépirodalomnak a jelenkorára, intézményeinek és képviselőinek alkotó munkájára és nehéz küzdelmeire is talán ablakot nyitnak az alábbiakban felsorakozó írások.

Első alkalommal a kilencvenes évek elején jártam Kárpátalján (akkor Fodó Sándor barátom hívására), aztán mind gyakrabban, szinte bejártam a mitikus (a magyar nemzeti és történelmi mitológiában fényes helyet betöltő) országrészt: Ungvártól Viskig és Rahóig, Beregszásztól a Vereckei-hágóig. Számtalan tartalmas, lélekmozdító eseményről tudnék számot adni: irodalmi találkozókról, iskolai látogatásokról, egyházi ünnepekről. Természetesen barátokat is szereztem a mögöttünk lévő több mint két évtized leforgása során – írók, tanárok, újságírók, közművelődési szakemberek, lelkészek barátságára vagyok büszke, ha fel kellene sorolnom a nevüket, jóformán egy kisebb könyvet is megtölthetnék velük. Ezek a barátságok számomra talán még értékesebbek, mint az ünnepek, a koszorúzások, a konferenciák. Persze ezek is fontosak és mindig lélekpezsdítőek, most is megindultan emlékezem az ünnepi pillanatokra, amelyeket az ungvári Petőfi-, a beregszászi Kölcsey- vagy a munkácsi Munkácsy Mihály-emlékművek vagy éppen a vereckei (nem egy megpróbáltatást megért) honfoglalási emlékmű előtt éltem át. Ilyen-

kor mindig szólhattam az egybegyűltekhöz, és elhelyezhettem a megemlékezés piros-fehér-zöld színű szalaggal ékesített koszorúját, virágait. Igen sok emlék, esemény, barát köt Kárpátaljához, ezek ma már hoszszúra nyúlott életem részei, abba az eseménysorba illeszkednek, amely munkámnak értelmet ad.

Az olvasó előtt most felsorakozó írások természetesen jóval tágasabb körben tekintenek szét, mint csupán a kárpátaljai magyarság és irodalom élete. A jelen kötet nagy részét olyan tanulmányok, előadások, jegyzetek teszik ki, amelyeket egy személyes meggyőződés rendelt egymás mellé: annak meggyőződése, hogy a történelem mostohasága következtében (nem egy alkalommal igen szigorú) határokkal elválasztott és megosztott magyar irodalom, kultúra és nemzet más-más országokban élő részei lényegük szerint szorosan összetartoznak – egyetlen nemzetet és egyetlen nemzeti kultúrát alkotnak. A magyar nemzetrészek legalább „kulturális nemzetként” történő egyesítése azóta parancsoló gondolat és megvalósulást követelő történelmi stratégia, amióta a baljós trianoni döntés részeire szabdalta a valamikor egységes országot és a benne élő egységes nemzetet. A magyar kultúra, mindenekelőtt a magyar irodalom volt mindig a mögöttünk álló korszakokban nem egyszer meghirdetett „revíziós gondolat” leginkább hatékony megfogalmazása és fegyvere. Irodalmunk, kultúránk nem ismer, nem is szabad ismernie határokat: az anyanyelv, a nemzeti hagyomány, a kultúra világa más térben – a politikai tér fölött, mondhatnám: a lélek „térképén” – létezik, mint az állami hatalom. Ezért is írtam könyvem címlapjára ezt: *A lélek térképe*. Ez a személyes meggyőződés áll a jelen kötet írásai mögött.

Viszonylag gazdag képet próbáltam rajzolni a magyar kultúra, a nemzet helyzetéről szerzett tapasztalataimról, ezért a szorosabban irodalmi tárgyú írások mellett olyanokat is elhelyeztem ebben a kötetben, amelyek általában a kisebbségi-nemzetiségi irodalom helyzetét, valamint a magyar literátus értelmiség tapasztalatait, gondjait és tennivalóit világítják meg. Külön fejezetbe gyűjtöttem néhány írásomat nemzeti történelmünk néhány fontosabb eseményéről és hagyományáról, így II. Rákóczi Ferenc alakjáról, Kölcsey Ferenc *Himnuszáról*, a Trianonban hozott igazságtalan döntés következményeiről és az ötvenhatos magyar forradalom örökségéről. Egy másik „fejezet” pedig arról az Anyanyelvi Konferenciáról emlékezik meg, amelybe engem még a hetvenes évek végén Lőrincze Lajos hívott, hogy azután az ő fájdalmas halála után két

évtizeden keresztül én legyek az elnöke – ennek a mozgalomnak a keretében bontakoztak ki kapcsolataim a kárpátaljai magyar közélettel is. Az Anyanyelvi Konferencia most hivatalos támogatás híján látszatlétre kényszerült: az itt közölt beszámolóval szeretnék emléket állítani neki, és bemutatni tevékenységét a kárpátaljai magyar olvasó előtt. Ezeknek az írásoknak ilyen módon egyszerre van krónikás feladata és személyes jellege: a magyar nyelv és a magyar kultúra körül vállalt szerepem életem értelmét adta meg.

A kötet írásai magyarországi és határokon túl megjelenő folyóiratokban kerültek az olvasó elé. Nagy részük az Ungváron közreadott *Együtt* című folyóiratban, amely szerkesztőinek és munkatársainak áldozatos erőfeszítései következtében mára a magyar nemzeti irodalom egyik értékes és népszerű műhelye lett. Hasonló írásokat válogattam be könyvembe a kolozsvári *Korunk*, a pozsonyi *Irodalmi Szemle* és a budapesti *Európai Utas* című folyóiratokból, illetve az Anyanyelvi Konferencia *Nyelvünk és Kultúránk* című folyóiratából. Örülök annak, hogy írásaim rendszeresen kapnak helyet a kárpátaljai folyóiratban és nevem ott szerepel az *Együtt* impresszumában, már eltávozott egykori kiváló barátom: S. Benedek András neve mellett, mint a lap „védnöke”. Köszönöm barátaimnak: Dupka Györgynek és Zubánics Lászlónak, hogy ennek a kis kötetnek az összeállítására bízottak. Szeretném hinni, hogy szavam eljut a kárpátaljai magyar olvasókhoz, és így akkor is folytathatom velük a több mint két évtizedes párbeszédet, ha különben nem vagyok közöttük jelen.

Budapest, 2014 januárjában

I. IRODALOM ÉS RÉGIÓ

MAGYAR RÉGIÓK – EGYSÉGES MAGYAR IRODALOM

*Előadás a Nautilus Szabadegyetemen Jánosiban
2011. június 30-án*

Az európai élet szerveződésében valamikor nem az államoknak, hanem a régióknak volt vezető szerepük. Akkor olyan jellegű egységesülő nemzeti kultúrák nem is léteztek, amelyek a polgári fejlődés keretében kialakultak a 18. és 19. században. Franciaország például maga is több régiónak, és ennek megfelelően több nyelvnek a területe volt. Igaz, ezek a nyelvek (a középkori francia, az occitán, a katalán) valamennyien a neolatin nyelvcsaládhoz tartoztak, és csak a Bretagne-ban beszélt breton nyelv tartozott más nyelvcsaládhoz. Mindezeket a nyelvi régiókat a francia királyság államrendszere fogta össze. Németország is több államra és több kulturális régióra volt bontható a középkorban, minthogy egészen más volt az északi protestáns Poroszországnak és más a déli katolikus Bajorországnak a kultúrája. Olaszország pedig egészen a 19. század második felében bekövetkezett olasz egyesítésig ugyancsak több különálló régiót ismert, Lombardiának, Toscanának, a Pápai Államnak, a Nápolyi Királyságnak a rendszere és kultúrája, sőt a nyelve is erősen eltért egymástól. Olyannyira, hogy egy észak-olasz nem értett meg egy dél-olaszt.

A kultúrának az az egységesítő és egységesített modellje, amelyet mi ismerünk, amelynek a keretében gondolkodnak a közép-európai régió né-

pei – például a románok is – csak a 19. századra jött létre. Addig senki sem ütközött meg azon, hogy különböző tájegységeknek a kulturális arculata egymástól eltér. A 19. században a nagyon határozottan és időnként erőszakos eszközökkel végbement kulturális egységesítő törekvés jellemezte Közép-Európa életét. Ekkor jöttek létre azok a nemzeti kultúrák, amelyek egy meghatározott nemzeti nyelven, meghatározott mentalitásban éltek egymás mellett, vagy esetenként éppen küzdöttek meg egymással. Tehát a kulturális centralizációnak a folyamata az emberiség története során nagyon sokáig – évszázadokig vagy évezredekig – ismeretlen volt, és csak a 18. század közepén-végén történt meg a váltás, amikor is a kulturális centralizáció nagy léptekkel haladt előre, és az a fajta közös kultúra, amelyet mi nemzeti kultúráként veszünk tudomásul – a magyar irodalomnak vagy a magyar kultúrának a történetében is – kialakult.

Vajon ezek a keretek mennyire tekinthetők örökérvényűnek? Nem álmunk-e épp egy olyan fejlődés, olyan helyzet előtt, amikor ez a kulturális centralizáció leépülőben van, és a központi kulturális intézményrendszer, valamint az átfogó keret helyett megint egy regionális intézményrendszer és sok-sok regionális keret jön létre? Hogyha bekövetkezik – márpedig épp az európai integrációnak ilyen következménye is van, akkor valóban el kell álmélnodnunk azon, hogy a kulturális centralizáció, a nemzeti kultúrának az a fogalma, amihez hozzászoktunk, az emberiség életében csak néhány évszázadot jelent: a 18. századtól a 21. század közepe-végéig. Előtte is más volt és utána is más lesz a helyzet, ez egyébként nekünk, magyaroknak kedvező lehet.

A következő jelenség, amit érdemes megfontolni: a közép-európai kulturális mozaik, Közép-Európa kulturális képe, a kulturális régiók helyzete nagymértékben eltér mind a nyugati (német, francia, angol, olasz, spanyol és így tovább), mind a keleti (orosz, ukrán, keleti szláv) modelltől. Közép-Európában számtalan (legalább húsz-huszonöt) nép él egymás mellett, sokszor egymással elvegyülten. Nem lehet a térképre pontosan felrajzolni sem a nyelvhatárokat, sem a kultúrák határait. Közép-Európa tulajdonképpen „mozaik-jelenség”. Ennek a mozaiktérképnek volt történelmi műhelye az Osztrák–Magyar Monarchia, amely nagyra volt hivatva a maga kulturális és nemzeti-népi sokszínűségében, ám a monarchia szerkezete teljesen elavult volt. Az a félfudális szerkezet, amelyet a monarchia az osztrák császári hatalom keretében kialakított, idejétmúlt volt; az elavult szerkezet nem volt képes kiállni az első világháború megpróbáltatásait.

Egyébiránt ha a monarchiát sikerült volna modernizálni, amire nagyon sokan törekedtek, talán minden másképp alakulhatott volna.

A legkomolyabb szerepük ebben a modernizációs törekvésben az uralkodó család tagjainak volt. Már Rudolf trónörökösnek is volt ilyen irányú kísérlete. Ez számunkra kedvező lett volna, mert ő nekünk, magyaroknak központi szerepet akart adni a monarchia modernizálásában, részben személyi rokonszenve következtében, részben pedig azért, mert a történelmi magyar területet körülvevő birodalmi területek és országok között elhelyezkedő Magyar Királyságnak centrális helyzete volt, és így alkalmas lett volna arra, hogy egy nagy közép-európai monarchia központi állama legyen. Később Ferenc Ferdinánd próbálkozott meg a monarchia modernizálásával, ő viszont már magyarellenességgel, hiszen tudjuk, hogy terveket szövögetett kabinetjében Magyarország felosztására. Ezeket a Ferenc Ferdinánd által képviselt modernizációs terveket a trónörökös ellen elkövetett merénylet és az első világháború kitörése akadályozta meg. A háború a magyar történelem nagy tragédiája volt: egy felívelő történelmi korszak hirtelen megtorpant, épp akkor, amikor Magyarország a monarchián belül egyre inkább túlsúlyba jutott. Nagyon sok remény fogalmazódott meg ezzel összefüggésben Jókaitól a *Nyugat* körül gyülekező írókig, például Ignotusig, Krúdyig, Kosztolányiig, miszerint a monarchián belül a magyarság előbb-utóbb (legalábbis politikailag) túlsúlyba kerül, és Budapest át fogja venni azt a központi irányító szerepet, amit addig Bécs töltött be. Csakhogy miközben a magyar igazgatásnak és a magyar államtestnek ez a szerepe fokozatosan növekedett a monarchián belül, éppen egy olyan politikus, a trónörökös legyilkolása miatt léptünk be a háborúba, aki a leginkább gyűlölt bennünket, aki eleve meg akarta gátolni ennek a természetes folyamatnak az érvényesülését. Nos, ez kétségtelenül a történelemnek egy groteszk tragédiája volt.

A monarchia a maga mozaik-voltában eleve egyféle „kis Európát” jelentett, ahol a régióknak volt elsőrendű szerepük, hiszen maga az Osztrák Császárság is régiókból épült fel: a német tartományok, Csehország, Galícia, Krajna, azaz Szlovénia, Bukovina, Dalmácia hagyományos történelmi-kulturális régiókat jelentettek. Ilyen módon a monarchia szinte előképe lehetne annak a regionális folyamatnak, amely az Európai Unióban most a szemünk láttára kezd kibontakozni. Nagy csele a történelemnek, hogy azt a laboratóriumot, amely a monarchia keretei között létrejött, és aminek lehetett volna a történelem jövőbeli folyamatait elő-

készítő, elősegítő, sőt kipróbáló jelentősége, az első világháború leállította, és ezzel nem csak a magyar államiságra tett súlyos csapást, hanem a közép-európai integráció folyamatára is.

A harmadik nagy kérdés: voltak-e a magyar kultúrában hagyományos történelmi régiók? Természetesen voltak. Egyik ilyen történelmi régió a Dunántúl, a másik pedig Erdély, ennek a két régiónak volt elsőrendűen magyar nemzeti jelentősége. Az Alföld köztes régiónak számított, hiszen az alföldi városok és kulturális központok többnyire Erdélyhez húztak. Debrecen kultúrája nagyon közel állt az erdélyi kultúra értékelveihöz és eszményeihez, ugyanez mondható el a Kárpátaljának nevezett terület történelmi és kulturális kötődéseiről is, hiszen Munkács vagy Huszt hagyományosan az erdélyi fejedelemség keretei közé tartozott. A délvideki kulturális központok pedig részben ugyancsak erdélyi, részben dunántúli hatás alatt fejlődtek a török hatalom kiűzése után. Olyan kulturális központok, mint Szabadka, amely köztudottan Kosztolányinak a városa volt, lehetett volna akár a Partiumban, akár a Dunántúlon, hiszen a maga kulturális sokféleségében kettős hatás keretében élt és fejlődött.

A két nagy kulturális tér, Dunántúl és Erdély mellett voltak a magyar kultúrának természetesen más régiói is. Elsősorban a Felvidékre és bizonyos mértékig a Délvidékre, Bácskára, Bánátra, valamint Kárpátaljára gondolok (ez az utóbbi régió azonban egészen 1918-1920-ig nem számított külön regionális egységnek: az akkor még „Felső Magyarországnak” nevezett Felvidék része volt). Ezek a kulturális régiók nem voltak egyértelműen és határozottan magyarok. A Dunántúl egyértelműen és határozottan magyar jellegű volt. Erdély is az volt, annak ellenére, hogy már a 19. századra a románság valamelyes számbeli többséget szerzett Erdély lakosai között. Ugyanakkor a Felvidék hármas karaktert hordott: magyar, német, szlovák karaktert. Ebben az egységben hagyományosan és hosszú időn keresztül a német karakter kapott uralkodó szerepet, minthogy olyan kulturális központok, mint Pozsony és Kassa egészen a 19. század közepéig német jellegű városok voltak, és csak a dualista korszakban, a kiegyezés után indult meg egy erőteljes magyarosodás, ez az első világháborúig Kassát már magyar többségű várossá tette. Pozsonyt pedig olyan várossá, ahol három nemzetiség, három közösség élt: negyven valahány százalékkal a magyarok voltak az első helyen, harmincnyolc százalékkal a németek a második helyen, a szlovákok akkori részesedése nem érte el a tíz százalékot a népességet és a kulturális erőt

tekintve. Aztán minden megváltozott: ma Pozsonyban a magyarság létszáma öt-hat százalék körül mozog, a németek meg teljesen eltűntek. Mint jól tudjuk, a Kárpát-medence etnikai és kulturális képe (térképe) a mögöttünk lévő évszázadban igen radikálisan átalakult, és ez az átalakulás, sajnos, a legkevésbé sem kedvezett a magyarságnak.

Érdekes lehet, hogy ezek a tisztán vagy nagymértékben magyar jellegű kulturális régiók, mint Erdély és a Dunántúl egy sajátos európai „dualizmust” testesítettek meg. Hogyha megfigyeljük a nagy európai kultúráknak és birodalmaknak a történetét, hagyományvilágát és mentalitását, szinte mindenütt ki lehet mutatni egyféle „dualista” szerkezetet. Európában többnyire egy észak-déli „dualizmus” érvényesült. Például Németországban az északi vidékek: a Hanza-városok és Poroszország kulturális karaktere egészen más volt, mint a déli tartományoké, nevezetesen Bajorországé. Bajorország erősen katolikus hatásokat mutató, a maga művészeti-építészeti képében olasz hatásokat követő kulturális tájegység. Az északi tartományok viszont többnyire protestánsok és építészeti kultúrájukban is az északi típusú építészetnek a nyomait viselik magukon. Egészen más egy müncheni barokk, mint egy hamburgi gótikus templom. Ugyanez volt a helyzet Franciaországban, ahol az észak-francia és a dél-francia kultúra, a párizsi és a normandiai kultúrtáj egészen más történelmi hagyományokat őrzött, mint Provence kultúrája. Még inkább ez volt a helyzet Olaszországban, ahol Lombardia kultúrája nagyon erősen a szomszédos európai kultúrákhoz, így a franciához, a némethez állt közel, a dél-olasz kultúra viszont inkább a spanyolhoz, sőt bizonyos vonásaiban az észak-afrikaihoz.

Megtalálható volt ez a dualizmus a nagy európai kultúrák világán belül, és ugyanez a kettősség volt, van jelen a magyar kultúra történetében is, csakhogy nem észak-dél, hanem kelet-nyugat tagoltságban. A nyugati magyar kultúra mindig a Dunántúlt, a keleti pedig Erdélyt jelentette. Mi volt ennek a magyar kulturális dualizmusnak az értelme? Ha keressük a megkülönböztető jegyeket a keleti és nyugati magyar kultúra között, akkor elsőnek az emberek mindig arra szoktak gondolni, hogy ennek a vallási hagyomány állt a háttérben, kelet inkább protestáns, nyugat inkább katolikus. Nem egészen így van, hiszen a Dunántúlon is vannak nagyon erős protestáns központok, elég csak Pápára vagy a somogyi református kisvárosokra hivatkozni, amint Erdélyben is vannak nagyon erős katolikus központok. Székelyföldön Csík megye jellegzetesen katolikus világot jelent.

Tehát nem annyira a vallási megoszlás állt ennek a kettős osztatásának a háttérében, sokkal inkább a történelem. Mégpedig az a körülmény, hogy a nyugati magyar kultúra nyitott volt, a keleti viszont zárt. Nyugat-Magyarország minden nyugatról érkező hatást befogadott, be kellett fogadnia. A dunántúli kultúrát rendre érték Mátyás korában az olasz, később német-osztrák, sőt francia hatások, ennek következtében egy minden nyugatról érkező kulturális hatást hatékonyan befogadó régió jött létre. Erdélynek ezzel szemben mindig védekeznie kellett, hiszen mindig veszélyeztetve érezte magát a keletről érkező nem európai, nem keresztény kulturális hatásoktól. Korábban a keleti töredék népek: kunok, besenyők, úzok stb., később a tatárok, leghosszabb ideig a török befolyás ellen kellett védekeznie. Persze az erdélyi magyar kultúra is nyitott volt nyugat felé, rendre befogadta a nyugati hatásokat. Ismertek azok a mélyen ható kapcsolatok, amelyek Erdély kultúráját összekötötték a német kultúrával, sőt a holland és az angol kultúra mozgalmaival: az erdélyi peregrináció általában német, holland és angol egyetemi központokat keresett fel. Adynak az *Ismeretlen Corvin kódex margójára* című, igen tanulságos írása is beszél erről. Ugyanakkor Erdélynek nagyon zárt védőrendszert kellett kiépítenie kelet és dél felé azért, hogy a keletről és délről érkező, az erdélyi magyar identitást a maga népi voltában, nyelvében, történelmében, hagyományaiban is veszélyeztető befolyásoktól mentesülni tudjon. Ezzel szemben Dunántúlnak nem kellett a nyugati befolyásokat kiszűrnie.

A nagy és természetes európai kultúrák, lehet mondani, mindig ilyen „dualista” szerkezetben alakultak ki. Ami az egyik regionális kultúrtájból hiányzott, az a másikban jelen volt. Az egymástól történelmi hagyományörző értelemben megkülönböztethető kultúrtáj együtt adta azt a nemzeti kultúrát és nemzeti karaktert, amely végül is az összszegző fejlődés eredménye volt. Így volt ez akár a franciáknál, akár a németeknél, akár az olaszoknál vagy az angoloknál. A kétféle kulturális örökség és szellemiség együttesen igen hatékony szellemi erőt, hagyományt alkotott, és éppen azok a kultúrák voltak teherbírók és időtállóak, amelyek egyesíteni tudták a kétféle hagyományt.

A magyar államnak és a magyar kultúrának ezt a természetes fejlődési folyamatát akasztotta meg Trianon. Azzal, hogy bekövetkezett az ország feldarabolása, nem alakulhatott ki az a folyamat, amely a huszadik században Európa más nemzeteinél végbement. Trianon ugyanis a magyar politikai kultúra fejlődését is megakasztotta, azok a politikai és

identitásbeli zavarok, amelyeket Trianon óta (és a jelenben is) mind szomorúbban tapasztalunk, erre a fejlődési rendellenességre is visszavezethetők. Mindez legalább olyan tragédiája volt a huszadik századi magyar fejlődésnek, mint maga az, hogy az országot feldarabolták.

Az orvostudomány tapasztalata szerint, ha egy életfontosságú szerv elvész, egy másik szerv átveszi annak a funkcióit. A magyar kultúra félbevágása, kettészakítottsága, amely Trianonnal kezdődött, következőképp megindított egy másik folyamatot. Az erdélyi hagyományokat bizonyos mértékig megpróbálta pótolni a tiszántúli magyar kultúra: az erdélyi magyar kultúra hagyományait bizonyos mértékig átvette Debrecen, Sárospatak, Nyíregyháza, Békéscsaba, Hódmezővásárhely és számos más alföldi kulturális központ. Ez természetesen nem lehetett olyan sikeres, mint amilyen sikeres lett volna maga a természetes fejlődés. Magyarország, a magyar kultúra két lábon állt, nyugaton és keleten, a Dunántúlon és Erdélyben, és minden más, a Felvidék, Kárpátalja, a Délvidék, valahogy elhelyezkedett ennek a kettős osztatú rendszernek a hatáskörzetében. Trianonnak az lett a következménye, hogy a magyar kultúra korábbi, a fejlődés szükségszerűsége szerint kialakult két központú modellje helyett egy policentrikus modell alakult ki, hiszen azok az országrészek, amelyeket a trianoni diktátum leválasztott Magyarországról, rá voltak kényszerítve arra, hogy létrehozzák a maguk külön kulturális életét és intézményrendszerét, így jött létre az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki magyar irodalom, a második világháború után pedig a külön kárpátaljai magyar irodalom.

Ezeknek az irodalmaknak a fejlődése kétségtelenül járhatott volna veszélyekkel is, számos törekvéssel lehetett találkozni korábban, amely azt szerette volna elérni, hogy ezek a magyar kulturális régiók nagymértékben vagy akár véglegesen leszakadjanak a magyar kultúra testéről. Bukarest a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években arra törekedett, hogy az erdélyi magyar irodalmat, az erdélyi magyar kultúrát radikálisan leszakítsa az egyetemes magyar kultúra törzséről, és valamiféle „magyar nyelvű román irodalomként” helyezze el a kulturális térképen. A hetvenes években közre adott Román Irodalmi Lexikon az erdélyi magyar írókat úgy határozta meg, mint magyar nyelvű román írókat. Amit a budapesti kulturális politika úgy követett, hogy midőn a hatvanas évek közepén megjelent a romániai írók novellaantológiája, ebben helyet kapott Molter Károly, Nagy István, Asztalos István, Kovács György, Sütő András, Huszár Sándor és Szabó Gyula, mint „román író”. Hét magyar író is román írónak nevezett

ki a budapesti könyvkiadás. Mondanunk sem kell, mekkora szégyen volt az, ha éppen Budapesten „románoznak le” egy erdélyi magyar író.

Külön kell szólnom a kárpátaljai régióról, illetve az ott kialakult regionális irodalmi kultúráról. Mára senki sem vitatja azt, hogy létezik önálló és sajátos kárpátaljai magyar intézményrendszer és magyar irodalom. Ennek az irodalmi kultúrának megvannak a maga régebbi (a 18-19. század helyi irodalmából eredő) hagyományai, és megvan az önálló (az 1944 utáni „szovjet” korszakból eredeztethető) szellemisége. Ahogy magam látom, ennek a szellemiségnek két olyan sajátossága van, amely megkülönböztethetővé teszi Kárpátalja magyar irodalmi kultúráját – a többi magyar kulturális régióhoz képest. Az egyik ilyen sajátosság a különleges kárpátaljai magyar néphagyomány hatása, amely mindenekelőtt a II. Rákóczi Ferenc nevéhez köthető kuruc szabadságküzdelmek szellemiségét idézi fel, s ennyiben a magyar függetlenségi néphagyományokat tölti meg új tartalommal. Ez a szellemiség öltött alakot például Kovács Vilmos, Zselicki József, Fodor Géza, Füzesi Magda és Vári Fábián László költészetében. A másik sajátosságot maga a szovjet rendszer elszenvedése alakította ki, az a „szenvédéskultúra”, amely ennek a minden magyar kisebbségre erőteljesebb nyomással nehezedő brutalitásnak a hatására jött létre. Valójában ennek a „szenvédéskultúrának” a lenyomatát mutatja a kárpátaljai magyar irodalom emblematisztikus műve: Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényétől kezdve a legújabb irodalmi alkotásig: Vári Fábián László *Tábori posta* című beszámolójáig, amely az írónak a német földön állomásozó szovjet hadsereg katonájaként szerzett nem könnyű tapasztalatait mutatja be. Hasonló tapasztalatokról adnak számot Dupka György és Zubánics László igen erősen dokumentált történelmi munkái is. A félévszázadon át a kárpátaljai magyarságra nehezedő szovjet elnyomás, amely igen kegyetlenül fosztotta meg emberi és nemzeti jogaitól (és identitásától) ezt a közösséget, olyan sebeket ütött és hagyott hátra, amelyek orvoslását nagy mértékben a hiteles történelmi beszámolóknak és számadásnak kellett vállalnia. Ez a számadás ma a kárpátaljai magyar irodalom megkerülhetetlen értékét adja.

Az a folyamat, amely létrehozta a kényszerű kulturális decentralizációt, vagyis a magyarországi irodalom mellett az utódállamok magyar irodalmait, nagyon nagy veszélyekkel járt, és ha nem jött volna közbe a nyolcvankilences történelmi változás, valóban oda vezethetett

volna, hogy a magyar irodalmon, a magyar kultúrán belül valamiféle policentrikus szerkezet jön létre, és ez úgy helyezi el egymás mellett a különféle országok magyar irodalmait, mint mondjuk a francia és a kanadai francia irodalmat, vagy a német, az osztrák és a svájci német irodalmat, azaz lényeges eltérésekkel és különbségekkel, különösen a nemzeti identitás vállalásában (hiszen egy svájci német írónak elsősorban svájci és nem német identitása van). Nagy szerencse, hogy erre nem került sor, hogy közbejött a rendszerváltozás, és ezzel a magyar kulturális régiók között újabb átrendeződés következhetett be.

Ennek a lényege szerint megszületett az a felismerés, hogy a nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom valójában szoros egységet alkot. Még akkor is, ha az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki, a kárpátaljai irodalom a maga intézmény- és feltételrendszerében bizonyos változatosságot mutat, és eltér a magyarországi modelltől. Stratégiai feladat, hogy az egységes magyar nemzeti irodalom fogalma mellett létrejöjjön az egységes vagy majdnem egységes intézményrendszer is.

Az európai uniós fejlődés új lehetőséget nyitott a magyar kulturális régiók előtt. Ez abban rejlik, hogy véget ért a nemzetállamok kizárólagosságának a korszaka. Az új fejlődés az (nemzet) állami kizárólagosságra épülő struktúrákat olyan rendszerrel váltja fel, amelynek vélhetőleg három szintje lesz. A középső szinten helyezkednek el a nemzetállamok és intézményrendszerük. E fölött van egy európai szint. Az európai (uniós) intézményrendszer szintje. A nemzetállami struktúrák alatt helyezkednek el a regionális struktúrák, amelyek ugyancsak számos területen vesznek át jogosultságokat és lehetőségeket a nemzetállami rendszertől. Hármasszintű struktúrában lehet tehát gondolkodni: alul a régiók, középen a nemzetállamok, legfelül az európai intézményrendszerek struktúrája. Ez nekünk, magyaroknak azért lehet kedvező, mert ezáltal helyreállhatnak a természetes történelmi régiók. Amelyek már a tizenhatodik-tizenhetedik században kialakultak a Kárpát-medencében, amelyeket a trianoni határ választott el egymástól, sőt kisebb egységeket is létrehozott a régiókon belül. Ha ezek a természetes régiók újra helyreállnak, ha például a Partium és Kárpátalja nem lesz elszakítva a kelet-magyarországi régiótól egy élesen érvényesülő államhatárral, hanem Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Ungvár és Beregszász beilleszkedhet abba a természetes kulturális és gazdasági közösségbe, amelynek szerves része Debrecen, Békéscsaba, Nyíregyháza, akkor a hagyományos és

természetes régióknak a helyreállítása igen nagymértékben megkönnyítheti a magyar nemzetegyesítés ügyét.

Külön gondot és fontos stratégiai feladatot (kötelezettséget) jelent az, hogy az uniós integrációból egyelőre kimaradó régiók, így Kárpátalja és a Vajdaság miként tud csatlakozni az egyetemes magyar kulturális közösséghez, miként lesz képes szerepet vállalni ennek a közösségnek a felépítésében és alakításában. Ennek a történelmi feladatnak csakis a már az unióban jelen lévő országok magyar politikai és kulturális intézményrendszerének szolidaritásával lehet eleget tenni. A szépirodalomnak – mint a magyar nemzet egyik központi szellemi és politikai intézményrendszerének – épp az lenne a küldetése, hogy a hagyományos regionális struktúrák helyreállításának a szorgalmazásával a nemzet kulturális egységének helyreállítását elősegítse. Ennek az egységnek a gondolata kell, hogy áthassa azokat a tanácskozásokat, amelyek, mint a mostani, az egyetemes magyar irodalom sorsáért, jövőjéért kívánnak felelősséget vállalni.

(Együtt, 2011. 3 sz. 2-9. o.)

EURÓPAI MOZAIK

Európa valamikor – hosszú évszázadokon keresztül – a régiók Európája volt, a helyi társadalom nem az ország, az állam vezető intézményeivel, hanem a regionálisan illetékes „köztes” kormányzattal állott kapcsolatban. Az uralkodói szuverenitással jól megfért a regionális hatalom: egy tartományúr, egy egyházi méltóság, egy városi tanács hatalma, amely ha korlátozott formában is, de bizonyos helyi szuverenitást kapott. A regionális egységek, tartományok, országrészek saját hagyományaik szerint fejlődtek, s idővel, már a nemzetállamok létrehozása után, azaz a 18-19. században vagy beolvadtak a nagyobb állami egységbe, mint a német és olasz fejedelemségek, vagy önálló útra tértek, mint Belgium és Hollandia.

Régiók és alrégiók éltek a maguk külön életét a hagyományos Közép-Európában, tehát a történelmi Magyarországon, az osztrák birodalomban vagy a felosztása előtti lengyel királyságban. Hiszen az uralkodói és állami szuverenitás átfogó keretén belül és külpolitikai védőernyője alatt egészen sajátos gazdasági és kulturális (esetenként politikai) karaktere volt olyan országrészeknek vagy tartományoknak, mint a 18-19. századi

Erdélyi Nagyfejedelemség, Horvátország, Dalmácia, Tirol, a cseh királyság vagy éppen a 18. századi nagylengyel államon belüli Litvánia. A Kárpát-medencének ez a hagyományos regionális tagoltsága igazából nem tűnt el a történelmi Magyarország felbomlásával és a medence politikai térképének többszörös átrajzolásával sem. Mint gazdasági és kulturális tényező, Szlovákia esetében pedig mint önálló állam, továbbra is regionális egysége van olyan területeknek, mint a Dunántúl, a magyar Alföld, Erdély, Bánság (az egykori Temesi Bánság), a Vajdaság, Kárpát-alja vagy Felvidék.

A Kárpát-medencében hagyományosan kialakult „alrégióknak” ugyanakkor a múltban igen erős és tartalmas összeköttetései voltak minden irányban: délkelet felé a történelmi román fejedelemségekkel, keleti irányban Ukrajnával és Oroszországgal, északon a lengyel és a baltikumi tájegységekkel, nyugaton az osztrák tartományokkal, Bajorországgal, Szászországgal és Csehországgal, délen pedig délszláv területekkel: Szerbiával, Horvátországgal, Szlovéniával, sőt az észak-olasz térséggel: Velencével és Lombardiával. A Kárpátok gyűrűjében élő dunai régió ilyen módon beilleszkedett az öt körülvevő közép-európai, sőt a nagyobb dimenziókat jelentő európai „mozaikba”, miközben etnikai és kulturális tekintetben maga is sajátos „mozaikot” alkotott.

A közép-európai, kárpát-medencei régiók termékeny együttműködését mindenképpen megzavarta a térség hagyományos politikai integrációjának többnyire erőszakos úton: háborúkkal elért felbomlasztása, a politikai határok többszöri átrajzolása, amely sohasem vette figyelembe az etnikai és történelmi, a gazdasági és geopolitikai követelményeket. A leginkább ártalmas az a 19. században kifejlődő és a 20.-ban szélsőséges mértékben kibontakozó etatizmus volt, amely az egymásrataltságból következő hagyományos gazdasági és kulturális együttműködés érdekeit figyelmen kívül hagyva mindent az állam, sőt a közép-európai térségben csak politikai mítoszokkal alátámasztható és erőszakos, esetenként teljesen embertelen eszközökkel megvalósítható „nemzetállam” voluntarista ideológiájának rendelt alá. Azaz ugyanúgy az ideológia elsőbbségét igyekezett érvényesíteni a gazdaság, a kultúra és a mindennapi élet fölött, akár a 20. század totalitárius államberendezkedései.

Éppen emiatt vetődött fel már a húszas években, midőn a közép-európai dezintegráció káros következményei és a mindent maga alá gyűrő etatizmus veszedelmei nyilvánvalókká váltak, a regionális hagyományok

felélesztésének gondolata. Különösen azokban a kultúrákban, amelyek a legtöbbet szenvedték el a természetes regionális szerveződések feldarabolásától, illetve attól a kisebbségellenes mentalitástól, amely a trianoni utódállamok „nemzetállami” stratégiájának és etatista politikájának kísérője volt. Elsősorban Erdélyre gondolok, ahol azok az eszmélkedések és eszmecserék, amelyek a húszas években a transzilvánista gondolatot formálták, mindig számot vetettek a regionális hagyományok és kultúrák felélesztésének szükségességével és lehetőségével.

Így mindenekelőtt az erdélyi magyar irodalom szervezésében igen nagy szerepet vállaló Kuncz Aladárnak azokban az írásaiban, amelyek mintegy programot adtak az erdélyi magyar gondolkodás számára, midőn az adott állami keretek fölött két magasabb vonatkozási pont: az európai és a regionális folytonosság eszményeinek megjelölésében keresték az erdélyi magyar kultúra orientációs lehetőségeit. „Úgy látszik – hangoztatta 1928-as *Tíz év* című tanulmányában –, hogy a végsőkéig kiélezett, legtöbbször erőszakoltan összeforrasztott nagy egységekkel szemben a népi és műveltségi részlegességek mindinkább öntudatra ébrednek, s a maguk sajátosságaihoz való visszatérésben az európai kultúra felfrissítését készítik elő.”

Kuncz Aladár érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális és nemzetiségi irodalmakat, az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként szervezte meg sorozatos ismertetésüket. E regionális és nemzetiségi irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövőendő szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek a szolgálatát. „Európa – írta *Erdély az én hazám* című vallomásos esszéjében 1929-ben – a termékeny, haladó szellemű, nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”

Azok a kulturális régiók, amelyekről Kuncz Aladár beszélt, valóban a tágasabb közösségi szerveződés természetes otthonai és műhelyei voltak. Ilyen régiók kialakításának vagy újólagos létrehozásának az irányába mutat az európai fejlődés is, amely a 20. század oly sok pusztítást és szenvedést okozó etatista gyakorlatától szabadulni szeretne, pontosabban le kívánja bontani a gazdasági, politikai és szellemi életnek azt a struktúráját, amelynek szinte egyedül és kizárólagosan az állami mindenhatóság

a rendező elve és ereje. Az újabb korforduló európai gondolkodásában ugyanis mindenképpen teret kap az a felismerés, hogy a társadalmak hatékonyabb működése és az emberi közösségek olajozottabb együttélése inkább két körben szervezhető meg: az egyik kisebb, a másik nagyobb annál a struktúránál, amelyet az állam szuverenitása megjelöl.

Az első a regionális szerveződés, amely a helyi gazdasági és kulturális hagyományoknak ad teret, és ennek során megőrzi, sőt még inkább kibontakoztatja egy adott kisebb régió gazdasági lehetőségeit, azáltal, hogy teljesen átjárhatóvá teszi a máskülönbben szerves gazdasági egységeket mesterségesen megbontó politikai határokat. A másik maga az európai integráció, amely kiegyenlítheti a régiók között található rendkívül nagy és bántó gazdasági különbségeket, a nyugati fejlődés medrébe vezeti be a helyi kezdeményezéseket, egyszersmind csökkentheti a történelmileg kialakult etnikai feszültségeket.

Az emberi egyének és közösségek életét talán kevésbé fogják terhelni konfliktusok, ha erőteljesebben érvényesülnek a regionális tradíciók és szervező erők, és ha a kulturális életben, az utazási lehetőségekben jobban érvényre juthat az az átfogó szemlélet, amely az európai népek történelmi közösségének eszméjéből és az európai egységesülés gyakorlatából következik. A 19. és 20. századi fejlődés során ugyanis túlságosan erőssé és kizárólagossá váltak az állami keretek, az államhatalmi intézmények, és ez a túlerő ma már – és éppen a közép-európai térségben – nyomasztó módon nehezedik rá a társadalomra, a hagyományos közösségekre, veszedelmesen korlátozza a gazdasági és kulturális életben végbemenő spontán folyamatokat. Ezért szükséges lenne bizonyos mértékig korlátok közé terelni az állami túlhatalmat, a kizárólagos szuverenitást és főként az elszabadult etatista törekvéseket.

A korábbi közép-európai integrációknak (a történelmi Magyarországnak és az osztrák birodalomnak) ugyanis megvolt az az előnye, hogy miközben egy meglehetősen nagy piaci térben alapozta meg a gazdasági fejlődést, megőrizte a különféle történelmi és kulturális régiók egyéni karakterét. És ha a 20. századi történelem nem söpörte volna félre a birodalom által átfogott terület föderatív átszervezésére törekvő politikusok: egy Kari Renner, egy Ottó Bauer, egy Jászi Oszkár terveit (vagy inkább álmait), a nagyobb gazdasági-piaci tér és a kisebb történelmi-etnikai-kulturális alrégiók párhuzamos fejlődésének előnyei még inkább kibontakozhattak volna. Ez a kettős, párhuzamos

fejlődés ugyanis egymástól kapott volna indíttatást és gazdasági, illetve szellemi energiát.

Európa ma igazából ennek a párhuzamosan haladó kettős: regionális és kontinentális fejlődésnek a medrében jut előre – régiók és alrégiók gazdasági és kulturális eredményei és egymással alakuló kapcsolatait által bontakozik ki az európai nemzetek közössége. Európa lelkét talán nem is az egymással állandóan küzdő államok, inkább a hagyomány és a szellem színes mozaikja, a történelmi és kulturális régiók gazdagsága alkotta meg.

Régiók Európája?

Beszélnek arról, hogy Európa államok, országok, nemzetek és kultúrák együttese, miért ne lehetne a tradicionális kulturális régiók hazája is? Hiszen, ha ezeket a régiókat és azok hosszú évszázadok során kialakult történelmi karakterét az európai népek közössége a változó időknek megőrzi, valójában legjobb önmagát – kultúrájának tradicionális szellemét – őrzi meg.

(Pánsíp, 1997., 2 sz. 3-4. o.)

KISEBBSÉGI MAGYAR IRODALMAK

A magyar irodalmi élet, hasonlóan az ország politikai és gazdasági életéhez, erősen központosított módon fejlődött a kiegyezés után. Az irodalom intézményei Budapesten összpontosultak, az írói tehetségek igyekeztek ezeknek az intézményeknek a keretében elhelyezkedni. Ebben a tekintetben a magyar kulturális élet másként alakult, mint a policentrikus módon fejlődő német, olasz vagy kelet-európai irodalom, helyzete leginkább az ugyancsak erősen központosított francia irodaloméhoz hasonlítható. A hazai kulturális élet régi, történelmi székhelyei (Debrecen, Szeged, Sopron, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Marosvásárhely) sokat veszítettek korábbi szervezőerejükből, és csak a századforduló után történtek kísérletek arra, hogy vidéken is irodalmi központok alakuljanak. Ez a törekvés lényegében csak Nagyváradon, az akkori ország dinamikusan fejlődő kereskedő- és ipari városában ért el számottevő eredményeket. A modern magyar irodalmi kultúrának – az Ady Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula és mások által fémjelzett *A Holnap* című antológia megjelenésével – Nagyvárad volt a bölcsőhelye. Az irodalmi decentralizációt

az első világháborús vereség, a forradalmak elfojtása s ezek következményeként a történelmi ország feldarabolása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni békeszerződés közel három és fél millió magyart (1,8 milliót Erdélyben, 1,1 milliót a Felvidéken, 0,5 milliót a Délvidéken), valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá.

A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor benső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, kanadai francia, afro-francia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; nyugat-német, kelet-német, osztrák, svájci német stb.), amelyek voltaképpen nem is olyan ritka képződmények a huszadik századi történelem alakulásának különös feltételei között. A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust szinte mindig a különböző nemzeti kultúrák nyelvi közössége teszi lehetővé, a magyar irodalmak esetében természetesen nemzeti különbségekről nem beszélhetünk. A hazai, a romániai, a szlovákiai és a vajdasági magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé, állampolgárságuk eltérhet egymástól, nemzeti identitásuk azonban természetes módon megegyezik egymással. A magyar irodalom (kultúra) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország irodalma mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját irodalmukat.

Az európai kulturális fejlődés körülményei között voltaképpen a 19. század folyamán léptek színre a „kisebbségi” irodalmak (kultúrák), a központilag szervezett állami és kulturális életnek mintegy ellenhatásként. E kisebbségi irodalmaknak több fontos típusa alakult ki:

1. Azoknak az etnikai-kulturális csoportoknak az irodalma, amelyek nem állottak, mert nem állhattak kapcsolatban önálló (államalkotó) nemzetekkel. Ilyenek voltak az írek, a skótok, a bretonok, a katalánok, a baszkok, az örmények, a magyarországi szlovákok stb.

2. Azoknak az etnikai-kulturális csoportoknak az irodalma, amelyek „mögött” egy-egy önálló „anyanemzet” kultúrája állott. Ilyenek voltak általában az Osztrák-Magyar Monarchia, ezen belül a régi Magyarország nemzetiségei: az ausztriai olaszok, a magyarországi románok és szerbek. Ezek a „kisebbségi” irodalmak a határokon túl élő „anyanemzet” kultúrája szerves részének tekintették magukat, az erdélyi román irodalom például nem a magyar, hanem az „egyetemes” (az ókiráltságban, Besszarábiában és Bukovinában élő) román irodalommal állott szoros kapcsolatban.
3. Ezt a két „kisebbségi” típust egészítette ki az irodalmi regionalizmus, amely nem mint etnikai-kulturális „kisebbség” állott szemben az államalkotó „többség” irodalmával, hanem pusztán e „többségi” kultúra helyi hagyományokat és színeket mutató változatának tekintette magát. Ilyen helyi jellegű irodalom alakult ki a tiroli osztrák, a bajor, a szicíliai olasz vagy akár az erdélyi magyar regionalizmus keretei között.
4. Végül egészen külön lapra tartozik a svájci irodalom, amely a német, a francia és az olasz irodalomnak is része volt, egyszersmind különálló „svájci” nemzeti és kulturális tudatot és identitást képviselt. Hasonlóképpen egyedi esetet jelent a feloszlott Lengyelország irodalma, a lengyel irodalom ugyanis a 19. század folyamán három birodalom (Németország, Ausztria, Oroszország) területén élt, mégis egységes nemzeti irodalomnak tekintette magát.

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzetiségi irodalmak különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-közép európai „kisebbségi” irodalmak sorra egyesültek a maguk „anyanemzetének” irodalmával, a magyar irodalom korábbi egysége viszont éppen ekkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv irodalom élt. (Az ugyancsak „kisebbségi” helyzetben lévő finnországi svéd irodalom széles körű kulturális autonómiát élvezett, ezért helyzete lényegesen kedvezőbb volt, mint a magyar nemzetiségi irodalmaké!) Fennáll tehát egy „központi” (anyaországbeli) magyar irodalom, és létrejöttek a „kisebbségi” (romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai) magyar irodalmak: ezeket együttesen általában „egyetemes” magyar irodalomnak szokás nevezni. A huszadik században élő magyarság tudatát és kultúráját igen

nagy mértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabta a magyar nemzetiségi irodalmak státusát és önismeretét. Ez a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt több mint fél évszázad folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi kataklizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket e nemzetiségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniük.

A nemzetiségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott irodalma az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar nemzetiségi irodalmak ugyanis két forrásból alakultak ki: a regionális és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar nemzetiségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. (Ez magyarázza azt, hogy Erdélyben viszonylag könnyebben, Szlovákiában és a Vajdaságban viszonylag nehezebben fejlődött ki a magyar nemzetiségi irodalom.) Ám a regionális hagyományok mellett az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a nemzetiségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökségre támaszkodik. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségére, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális

értékekre is. A nemzetiségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem azt a további folytonosságot is, amelyet már Kaszák Lajos, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc munkássága jelöl. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

Nemcsak a nemzetiségi magyar irodalmak létében, hanem történeti alakulásában is ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A nemzetiségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok a polgári radikális, illetve más baloldali (szocialista) írók is, akik a magyar forradalmak leverése után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken. A regionális hagyományok és az emigránsok által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar kisebbségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a kisebbségi ideológia viszont maga olyan hagyományt jelent, amely a kortárs magyar nemzetiségi irodalmak fejlődésének is fontos tényezője.

A magyar nemzetiségi irodalmak, hacsak e törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a szlovákiai, mind a vajdasági magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető. A szlovákiai *Magyar írás* című folyóirat 1932-ben írott szerkesztői beköszöntője például arra az értékre figyelmeztetett, amelyet a nemzetiségi irodalom jelent a nemzeti, az egyetemes magyar irodalom számára: „tervezzük – a kiforrt új kisebbségi életforma a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is.” Az „új kisebbségi életforma” ebben az esetben azt a nemzetiségi demokratizmust jelentette, amely valóban például szolgálhatott a két világháború közötti korszak hazai társadalmá számára. Ebben a tekintetben a felvidéki Fábry Zoltán baloldali vagy Mécs László keresztény demokratizmusa, az erdélyi Kós Károly és Tamási Áron plebejus elkötelezettsége, Makkai Sándor reformkereszténysége, Kuncz Aladár és Áprily Lajos európai liberalizmu-

sa egyaránt a kisebbségi humánus és demokratizmus nagyszerű példáit mutatta fel (és kínálja fel a jelenkor számára is).

A magyar nemzetiségi irodalmakat azonban nemcsak ilyen deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, hanem fejlődésük egész menete is. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. Az 1920-as évek avantgárd áramlatai és újrealista törekvései éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Ugyanez elmondható az ötvenes évek új népies költői törekvéseiről vagy a hetvenes évek avantgárd experimentalizmusáról, szövegalkotó kísérleteiről is.

Mindenesetre irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat sokkal több szál fűzte a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban fejlődő „többségi” nemzet irodalmához. A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek voltak, a nemzetiségi kultúrák „híd” szerepét valósították meg, ezek az irányzat- és poétikatörténeti kapcsolatok voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé.

A nemzetiségi irodalmak és a magyar nemzeti irodalom kapcsolata természetesen idővel megváltozott, ha teljes mértékben nem alakult is át. A két világháború közötti korszakhoz képest a magyar nemzetiségek erősebben integrálódtak a szomszédos országok társadalmába, ez nagyrészt a központilag (diktatórikus eszközökkel) irányított társadalomszervezés történelmi következménye volt, ugyanakkor növekedett a nemzetiségi irodalmak autonómiája. A végbement fejlődés, illetve ennek előrelátható további menete, olyan többközpontú magyar irodalmat alakít ki, amelynek csak az egyik, bár kétségtelenül a legerősebb ága a magyarországi magyar irodalom. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az

irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőség a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, a kulturális sajátosságaiban, a magyar irodalom történetileg kialakult értékrendjének vállalásában és megőrzésében, különbözőség a területileg elhatárolható magyar irodalmak munkájának és fejlődésének társadalmi feltételeiben, konkrét nemzeti-ségi feladataiban.

Mindez megváltoztatta a magyar nemzetiségi irodalmak identitástudatát: ennek az újszerű identitásnak a meghatározását végezte el az irodalmi életben közkeletű „kettős kötődés” elmélete. Ez az 1968-ban, egy, a Magyar Írók Szövetségében rendezett vita során megfogalmazott elmélet a nemzetiségi irodalmak etnikai-nyelvi-kulturális, illetve állampolgári-társadalmi kötődését tételezte. A „kettős kötődés” elmélete ugyanakkor nem alakítja át radikális módon ezeknek az irodalmaknak „ontológiai” lényegét, azaz nem zárja ki őket az egyetemes magyar irodalomból, s nem helyezi át őket valamely más nemzeti irodalom kereteibe. Ha az irodalmat, Roland Barthes-hoz hasonlóan, egyrészt úgy tekintjük mint „intézményt”, másrészt mint „művet”, a magyar nemzetiségi irodalmak irodalomtörténeti elhelyezése is kettős lehet: mint „intézmény” a maga különleges helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s amilyen mértékben a nemzetiségpolitikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, mint sajátos kulturális autonómia kíván beilleszkedni a szomszédos országok irodalmának intézményes szerkezetébe, ám mint „mű”, pontosabban, mint művek esztétikai és történeti rendszere a magyar irodalom szerves részét alkotja.

Irodalomtörténeti, illetve kritikai recepciója két módon is történhet: először a magyarországi irodalomtól elkülönítve mintegy „függelékben” (ahogy jelenleg is szokásos), ez a megoldás az irodalom „intézményi” jellegét tartja szem előtt; másodszor a magyar irodalom történeti szerkezetébe integráltan, azaz szoros összefüggésben a magyar nemzeti irodalom áramlataival és irányzataival, ez a megoldás az irodalom „ontológiai” lényegét fejezi ki. Valójában olyan összegző megoldásra lenne szükség, amely mindkét módszer előnyeit érvényesíteni engedi, azaz leírja és értékeli mind az „intézményeiket”, mind a „műveket”. A magyar irodalom önszemléletét egy ilyen – az egységre és a különbözőségre egyaránt kellő módon figyelő – történeti, illetve kritikai recepció segítené.

(Literatúra, 1982–1983., 4. sz., 394-398)

KETTŐS KÖTŐDÉSBEN

Hová tartoznak a kisebbségi magyar irodalmak?

Annak, aki arra keres választ, hogy a kisebbségi magyar irodalmak miként kaptak helyet és minősítést a második világháborút követő két évtizedben a magyarországi irodalmi tudat mérlegén, bizony csalódottan kell megállapítania, hogy a nemzeti kohézió és szolidaritás erkölcsi ereje a kívánatosnál, de még a lehetségesnél is jóval gyengébben működött. Mintha annak a várakozásnak, együttérzésnek és elkötelezettségnek, amely a Trianont követő két évtizedben oly bátorítólag hatott az elszakított magyarságra és ennek kultúrájára, egyszeriben vége szakadt volna. Az irodalmi élet magyarországi fórumain alig találunk olyan írásokat, amelyek a felvidéki, az erdélyi, a vajdasági és a kárpátaljai magyar irodalmak iránt megnyilvánuló érdeklődést és elkötelezettséget tanúsítanák. Akad néhány írás, például Benedek Marcell és Lukácsy Sándor, később Czine Mihály tolla nyomán, amely kísérletet tett arra, hogy az erdélyi magyar irodalomra valamiképpen felhívja a figyelmet, a többi kisebbségi magyar irodalom mindazonáltal alig keltett némi érdeklődést, jellemző dolog, hogy a szlovákiai magyar irodalomról, nem véletlenül Balogh Edgár tolla nyomán, gyakrabban emlékezett meg az erdélyi magyar sajtó, mint a magyarországi, a vajdasági magyar irodalom (néhány Bori Imre munkásságát bíráló írást leszámítva) pedig szinte észrevétlen maradt. Így azután valóságos szellemi „forradalomnak” tetszett az a gesztus, amellyel 1968 kora nyarán a Magyar Írók Szövetsége hozzáfogott a szomszédos országok magyar irodalmainak vizsgálatához, és a már régóta szükséges magyar-magyar kapcsolatok kialakításához. Erre a gesztusra, de szívesebben beszélnek irodalom- és nemzetpolitikai jelentőségű vállalkozásról, az 1968-as esztendő közép-európai eseményei adtak alkalmat. Csehszlovákiában teljes erővel kezdtek kibontakozni a „prágai tavasznak” azok az eseményei és az a szellemisége, amelyek az ott élő magyarság számára is megnyitották a nemzeti identitás helyreállításának lehetőségeit, Romániában egyféle bel- és művelődéspolitikai liberalizáció volt tapasztalható, amely természetesen azt a stratégiát szolgálta, amely révén a Ceausescu által irányított diktatúra meg kívánta erősíteni a maga pozícióit, részben az országon belül, részben a nyugati világban (amelynek gazdasági támogatására szorult), Jugoszláviában

pedig ezek az esztendők jelentették a „titoizmus” virágkorát: az ország jelentékeny gazdasági, diplomáciai és kulturális sikereket könyvelhetett el, s érezhető módon javultak Budapest és Belgrád kapcsolatai is. Ekkor ejtette hatalmába a közép-európai értelmiséget, de a nyugati intelligenciát is az „emberarcú szocializmus” illúziója, amely azután augusztus végén, a „prágai tavasz” elfojtása után igen gyorsan foszlányaira szakadt.

Ezekben a napokban (pontosan 1968. március végén-április elején) született meg Fábry Zoltán *A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága* című írói vallomása, amely a korábbi nagyszerű történelmi beszámolóhoz, az 1946-ban készült *A vádlott megszólal* című íráshoz hasonlóan, most már annak mintegy „ellenpárjaként” adott számot a felvidéki magyarság megpróbáltatásairól, egyszersmind megszólaltatta ennek a nehéz próbákon átjutott nemzeti közösségnek a reményeit és kifejezésre juttatta emberi méltóságát és önérzetét.

„Mi – olvasom Fábry írását – nem kérünk, mi nem követelünk. Mi vagyunk! És létünknel többek vagyunk. Nekünk itt történelmi szerep jutott: a mércéé, a regulátoré, a mementóé. Olcsó dolog lenne ezt a mércét egyszerűen kidobni vagy átmázolni, a mementót – a lelkiismeretet – elhallgattatni. Tőlünk szabadulni: a valóságtól és az emberségtől való elfordulást, a felelőtlenséget jelenti. Egyszer már megpróbálták. Ha másodszor is megkísérlik, önmagukat leplezik le visszamenően, mert e bűn neve: fasizmus, mely nem más, mint a kizárólagosság és tekintetnélküliség sovinizmusa.”

A hatvannyolcas esztendő – nem csak Szlovákiában, de Erdélyben és természetesen Magyarországon is – a nagy remények (és rövidesen a nagy csalódások) időszaka volt. A magyar irodalmi életben igen jelentékeny viták zajlottak ebben az időben, olyan kérdésekről, amelyeknek tisztázása már hosszú idők óta esedékes volt, így 1968-ban igen élénk eszmecsere zajlott le a művészetek úgynevezett „pártirányításáról”, ez a vita enyhíteni kívánta azt a feltétel nélküli kiszolgáltatottságot, amelyet a művészeteknek kellett elszenvedniök a számos esetben teljesen műveletlen és hozzá nem értő pártfunkcionáriusok gyámkodása miatt, ugyancsak jelentősége volt annak az 1967-1968-ban lezajlott vitának, amelyet az irodalom úgymond „közérthetőségéről” rendeztek, ez a vita természetesen az irodalmi modernitás lehetőségeit mérte fel, vagy annak az ugyancsak 1967-1968-ban rendezett vitának, amely az abszurd és a groteszk fogalmaink tisztázását vállalta magára, és ennyiben szintén az

irodalmi modernitás értelme és lehetősége körül zajlott. Tulajdonképpen ezeknek a tisztázó eszmecseréknek a körébe tartozott a határokon túl élő magyar irodalmakról kialakult polémia is, talán azzal a lényeges különbséggel, hogy ezúttal nemcsak szűkebb értelemben felfogható „irodalmi vitáról”, hanem elsősorúen „nemzetpolitikai” kérdések megvitatásáról volt szó. A határokon túl kifejlődött kisebbségi magyar irodalmak ügye ugyanis természetes módon érintette azt a kérdéskört, amely a trianoni széttagoeltságban élő nemzeti közösség és kultúra mibenlétének és a lehetséges szellemi egység helyreállításának a problémáit ölelte fel.

Az úgynevezett „kettős kötődés” vitára a Magyar Írószövetség székházában került sor 1968. május 10-én. A vitát az írószövetség vezetése, tehát Darvas József elnök és Dobozy Imre főtítkárs kezdeményezte: mindkettőjüket súlyos felelősség terhelte amiatt a kiszolgáltatottság miatt, amelybe irodalmi életünk jutott az ötvenhatos forradalom leverése után, ugyanakkor ők is (különösen Darvas) érezték annak a felelősségét, hogy az írószövetségnek végül is mondania kell valamit a határokon túl élő és mindinkább a maguk feladataira találó magyar irodalmakról, és ki kell fejeznie valamiképpen a nemzeti kultúra (és ennek révén a nemzet) lényegi egységének a gondolatát. A magyar társadalom ekkor ugyanis már kezdte felemelni fejét az 1956-ot követő bénultságból, a magyar irodalmi életben ismét azoknak az íróknak, a többi között Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, Veres Péternek, Kodolányi Jánosnak, Déry Tibornak, Nagy Lászlónak, Juhász Ferencnek a megnyilatkozásai adtak irányt és tartalmat, akiket egy évtizeddel korábban jóformán elhallgattatott a kádárista restauráció, és (kétségtelenül ennek is szerepe volt), új kapcsolatok jöttek létre a magyarországi és a kisebbségi magyar irodalmak prominensei között.

Az írószövetségi vitára némi előkészítés után került sor (a vitán, mint fiatal irodalomkritikus, úgy emlékszem, Béládi Miklós és Czine Mihály kezdeményezésére és Darvas József jóváhagyásával magam is jelen voltam, ezért részben személyes benyomásaimra és emlékeimre is támaszkodom). Darvas vitaindító bevezetője a következőket jelentette be: „Ez a kérdés, a határon túli magyar irodalom kérdése, hosszú időn keresztül az úgynevezett »kényes kérdések« között volt. Mi magunk is egy kicsit túlságosan kényes kérdésnek kezeltük. Ami késik, az nem múlik. Azt hiszem, egy csomó kérdéssel kell itt komolyan szembenézni: mi a határon túli magyar irodalomról elvileg azt valljuk, hogy az a magyar irodalom elidegeníthetetlenül szerves része; sajátos módon, természe-

tesen, ezek az irodalmak egy más irodalmiság keretében nőttek fel. Az elmúlt huszonhárom év alatt is egy másik ország keretei között, az ott alakuló valóságból alkottak. Ennek az irodalomnak a munkása, egy más állam, de szocialista állam polgárai. Természetesnek tartjuk, hogy ez az irodalom a romániai irodalomnak is része, a csehszlovák irodalomnak is része – de ugyanígy része a magyar irodalomnak is. Nemcsak az ottani valóságból táplálkozik, de táplálkozik a magyar irodalom múltjából, hagyományaiból; táplálkozik – sok helyen nem tud eléggé – a jelenlegi magyar irodalomból is. A felelősség ezekért az irodalmakért közös: a mi felelősségünk is, és a testvér, szocialista országok felelőssége is. Én azt hiszem, ez tisztességes elvi álláspont. Gyakorlatilag ennek az elvi álláspontnak a következtetéseit kellene közös erővel összerakni.”

Darvas megnyitóját Illés Lajosnak, az írószövetség kritikai szakosztálya titkárának beszámolója követte, ebben az imént idézett Fábry Zoltán-tanulmányra (*A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága*) hivatkozott, majd a Csehszlovákiai Kommunista Párt 1968-as „akció-programjára” és a prágai kormány programnyilatkozatára hivatkozva arról beszélt, hogy a kisebbségi magyar irodalmak kettős elhelyezése és kettős kötődése, vagyis egyfelől az egyetemes magyar nemzeti kultúrában, másfelől az irodalmaknak társadalmi és politikai keretet adó állam kultúrájában történő elhelyezése megoldást adhat a határokon túl kialakult magyar irodalmak identitásának kérdéseire.

„A kettős kötöttség figyelembevétele – érvelt az előadó – mindkét oldal szabad érvényesülésének lehetővé tétele egyetemes forradalmi érdek, és tegyük hozzá: az, hogy valaki nemzetiségének megfelelően, szabadon élhessen bárhol, elemi emberi jog. Szomszéd országainkban éppen e kettős kötöttség következtében, a nemzeti lét ott kialakult feltételei közepe, különböző formában, az elmúlt évszázadban magyar irodalmak alakultak és fejlődtek ki. Ma már a magyar irodalom nem azonos egy ország irodalmával – rajtunk kívül még négy baráti testvérországban van magyar irodalom. Különböző fejlettségi szinten, de írói bázissal, intézményekkel, irodalmi és kritikai élettel.”

Az előadó mindezek után a következőket jelentette ki: „Az elmúlt évtizedekben különböző koncepciók alakultak ki arról, hogy vajon a szomszéd országok magyar irodalmi magyar irodalmak-e, és egyáltalán hova tartoznak. Baráti országokban történetileg is, jelenleg is erről eltérő álláspontok keletkeztek, melyek hatottak és hatnak az irodalmi kapcsolatok

praktikus alakulására. Úgy vélem, a baráti országokban élő magyarok kettős kötöttségéből következik, hogy az ottani magyar irodalomnak vannak a hazaitól eltérő, sajátos vonásai. Például az ország valósága ihleti, a közvetlen társadalmi környezet; kifejeződik benne a magyar nemzetiség sorsa és ez országonként eltérő. Különösen Romániában, ahol évszázados múlttal, irodalmi örökséggel rendelkezik az ottani magyar irodalom, sőt olyan hagyományokkal is, amelyek a mi irodalmunkra termékenyítően hatottak és hatnak ma is. De más szomszéd irodalomban, Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában is tudunk ilyen hagyományokról.” Ezt követve Czine Mihály a romániai, E. Fehér Pál a csehszlovákiai, Kovács Kálmán a jugoszláviai, végül Sándor László a kárpátaljai magyar irodalom helyzetéről, fontosabb alkotó egyéniségeiről és intézményeiről, illetve a velük kialakított magyarországi kapcsolatokról adott képet, minden esetben megvilágítva az irodalmi kapcsolatok kialakításában tapasztalt nehézségeket. Természetesen nem lehet közömbös és érdektelen a referátumok szerzőinek személye és munkássága. Czine Mihály már akkor is az erdélyi irodalom általánosan elismert szakértője volt, akinek éppen tudósi következetessége és bátorsága következtében kellett súlyos méltánytalanságokat elszenvednie (az 1945 utáni magyar irodalom történetének akadémiai kézikönyve számára készített fejezetét az erdélyi irodalomról nem engedték megjelentetni a kézikönyv szövegének a pártközpont által kijelölt cenzorai). E. Fehér Pálnak pozsonyi családi gyökerei voltak, általában szakszerűen, jóllehet nagyon is „pártos” szemlélettel ítélte meg a szlovákiai magyar irodalmat, közeli kapcsolatai voltak a szovjet politikai intézményrendszerrel, és a „prágai tavasz” augusztusi elfojtása idején katonai egyenruhában vett részt a megszállás műveleteiben. Kovács Kálmán a debreceni egyetem tudós tanára volt, Gyulai Pál kritikai tevékenységéről írt alapos monográfiát, és a hatvanas években az újvidéki egyetem magyar tanszékének vendégtanáraként vállalt küldetést. Sándor László a két világháború között a kolozsvári Korunk csehszlovákiai kiadóhivatalában, 1945 után a kárpátaljai könyvkiadóban, majd a területi rádióban dolgozott, 1962-ben költözött Budapestre, könyvkiadóknál, majd a szovjet kultúrát népszerűsítő Gorkij Könyvtárban tevékenykedett.

Az írószövetségi ankét részletesebb ismertetése igen hosszadalmas volna, ezért most csak Czine Mihály és E. Fehér Pál előadására hivatkozom. Czine igen hitelesen beszélt arról, hogy milyen személyes indítékok nyomán kezdett foglalkozni az erdélyi irodalommal, és hogy miért

gondolta úgy, miszerint az 1945 utáni korszak tanulmányozása egyelőre megoldhatatlan feladatot jelent. „1945-nél megálltam. Úgy láttam, hogy nemigen lehet jó reménnyel folytatni sok ok miatt. Olyan dolgok sötétlettek fel – ezek már a külső állapotokból következők voltak – mint Szabédinak a halála, amiről a magyar sajtóban sehol nem jelent meg semmi; az egyetem beolvasztása, amit nálunk nemigen volt illedelmes dolog tudomásul venni; a »Gondos atyafiság« egyre süllyedő vonala – az első kötet ragyogó volt, a második gyöngébb, a harmadik már gyöngé; Sütő évről évre ismétlődő hallgatása; 30 kilométeres körzet a látogatók számára; a Korunk vonalának az összeszűkülése, amiről megint nem nagyon tudtunk tudomást venni, mert nem akartunk. Ezt kiegészítette, hogy itthon még nemigen közölték az olyan írásokat, amelyek a szomszédos országok irodalmát legalább erkölcsileg érezték jelentősnek és nagynak, pedig akkor már elkezdődött valami kedvező mozgás Romániában, a romániai magyar irodalomban is.”

A szlovákiai magyar irodalomról, mint láttuk, E. Fehér Pál beszélt, ennek során elismeréssel szólt ennek az irodalomnak az akkori értékeiről, például Fábry Zoltán munkásságáról vagy Dobos László *Földönfutók* című regényéről, ugyanakkor (jogosan) azt is megemlítette, hogy a magyarországi sajtó rendre szó nélkül hagyja a szlovákiai magyar irodalom eredményeit, például Dobos László regényéről (akkor még) sem a Népszabadság, sem az irodalmi folyóiratok: a Kortárs, az Új írás és az Élet és Irodalom nem közölt ismertetést. A beszámoló érdemül kell tudnunk, hogy szóvá tette a kedvezőtlen fejleményeket is, így azt, hogy a Szlovák Írószövetség évek óta következetesen megakadályozza Fábry állami díjjal való kitüntetését. Ugyancsak szóvá tette az akkori szlovák sajtóban olvasható magyarellenes nacionalista írásokat: „Ma nem egy olyan cikk olvasható a szlovák irodalmi és kulturális lapok hasábjain, amelyek a legszélsőségesebb nacionalizmus hangján voltaképpen igazolni akarják az 1945-1948 közötti időket. Itt több nevet és cikket, tanulmányt lehetne és kellene is említeni; ez már olyan kérdés, amelyik nem szlovák vagy magyar ügy – ez voltaképpen Közép-Európa ügye és persze azoknak az ügye, akiknek a bőre forog kockán.”

Végül is meg lehet állapítani, hogy az írószövetségi vita általános-ságban az elvszerű tisztázás jegyében próbálta bemutatni a kisebbségi körülmények között tevékenykedő magyar irodalmakat és a velük történő kapcsolatfelvétel nehézségeit. Darvas József már idézett bevezetője

a „közös felelősség” (vagyis a magyarországi és a szomszédországi politika közös felelősségének) elvét rögzítette, és ennek a követelménynek az érvényesítése révén különböztette meg a szomszédos országokban tapasztalható kisebbségpolitikai és kulturális politikai kurzusokat. „A mi álláspontunk ez (tudniillik a közös felelősség elvének érvényesítése) – a jugoszlávoknál elég természetesen fogadják, talán a csehszlovákiai folyamatok is abba az irányba haladnak, hogy ott is természetessé válik ennek az elvi álláspontnak a vállalása. A legnehezebb a románokkal: ők ezt a közös felelősséget a be nem avatkozás elve alapján elutasítják. Ez nem jelenti azt, hogy feladjuk az elvi álláspontunkat.” Persze azt ő is jól tudta, hogy a „kettős felelősség” elvének érvényre juttatása nem lesz könnyű feladat. Az eszmecsere lezárása során mondotta a következőket: „Nagyon bonyolult dologról van szó. A múltkor elmondtam, hogy kint voltam Romániában és ott az írószövetség elnökével, Zaharia Stancuval beszéltem erről a problémáról. Meg kell mondanom, nagyon nyílt és nagyon őszinte beszélgetés volt. Különböző konkrét javaslatokat tettem; az elvi javaslat az volt, amit itt megfogalmaztunk: közös felelősség ezért az irodalomért, kettős kötöttség, stb. stb. Ő lényegében – és nem a maga fejétől – finoman, különböző érvelésekkel, majdnem minden konkrét javaslatomat, egyelőre legalábbis, elutasította. Nagyon keveset fogadott el belőle, úgyhogy a végén már odáig ment a vita, hogy föl tettem neki a kérdést: nem tartja-e furcsának azt, hogy amikről mi beszélgettünk és amikről kiderült, hogy egyelőre legalábbis nem megy, az a két világháború között a fasiszta Horthy-Magyarország és a királyi Románia között egészen természetes volt?... Hát legyen szabad a két ország íróinak a közeledése! Minden fakszni nélkül ülhessenek föl a vonatra és utazhassanak el! A két világháború között ez egészen természetes volt. Ha egy erdélyi magyar író úgy érzi, hogy helyesebb itt kiadni a könyvét – ahogyan Tamásinak megjelentek a könyvei és azután megjelentek ott is, az legyen természetes! Legyen természetes az, hogy mi odamegyünk és irodalmi esteket tartunk magyarul a városokban, mint ahogyan a románok területeken ők is tartanak. És egy csomó javaslatot mondtam még, a végén ő azt mondta, hogy hát történelmileg úgy alakult a dolog, hogy nemzeti keretek között épül a szocializmus, ilyen gondunk nemcsak nekünk, magyaroknak van, hanem nekik, románoknak is, mert a Szovjetunióban például én nem tudom, hány román nyelvű ember él, akiket moldovánoknak neveznek, de azoknak a nyelve román, és mi len-

ne akkor, hogyha ők otthon Romániában ezt a kérdést fölvetnék?... Én azt mondtam neki, hogy én egyszerűen nem tudom elhinni, Stancu elvtárs, hogy magát, mint a Román Írók Szövetségének elnökét ne izgatná az, hogy mi van ezekkel a moldovánokkal? Erre nem mondott semmit, én mondtam, hogy itt az irodalomnak és az íróknak megvan egy olyan jófajta felelőtlenségi lehetőségük, hogy fogalmazzanak meg kérdéseket józanul és okosan, amiket a politikának előbb-utóbb úgyis meg kell fogalmazni és napirendre kell tűzni.”

A kialakult vitában még többen vettek részt, így Szalatnai Rezső, aki felhívta a figyelmet arra, hogy az Országos Széchényi Könyvtár „nem gyűjti az ország határain kívül megjelent újságokat, folyóiratokat, könyveket”, majd szóvá tette azt is, hogy foglalkozni kellene a nyugati világban (az emigrációban) megjelenő magyar irodalommal is. Komis Pál (a Kiadói Főigazgatóság vezetője) a határokon túl megjelenő magyar kiadványok magyarországi kereskedelmi forgalmáról számolt be. Végül Illés Lajos és Dobozy Imre összegezte az eszmecsere tanulságait. Az előbbi a következőket jelentette ki: „A vitában sokoldalúan rámutattak arra, hogy a kettős kötöttség alapján számos közös vonás a szomszéd országok nemzeti irodalmaival is rokonítja őket. De ugyanakkor az általános vonások alapján az egyetemes magyar irodalom szerves, elidegeníthetetlen részei, munkásai, művelői; a szomszéd országok állampolgárai magyar írók. A vita elemezte a határon túli irodalmak e kettős kötöttségéből következő tartalmi vonásokat, eltéréseket, közös elemeket. E világos elvi álláspont alapján magatartásunkban, szemléletünkben a közös gondnak, tudatosságnak és felelősségnek kell érvényesülnie.”

Dobozy Imre zárószavában pedig már az irodalomtörténeti, illetve kritikai gondozásbavétel feladataira is utalt. „Azt hiszem, világos – jelentette ki –, hogy két, időben egyszerre végrehajtandó feladat áll előttünk a határon túli magyar irodalmakkal kapcsolatban. Az egyik ezeknek az irodalmaknak a két világháború, illetve a felszabadulás utáni irodalomtörténeti, kritikai gondozásba vétele, felmérése; a másik a mostani, élő, határon túli magyar irodalmak állandó kritikai gondozása. Nem lehet elválasztani a kettőt, ez egyszerre törlesztendő adósság, azzal együtt, hogy ennek az adósságnak a törlesztésére már történtek eddig bizonyos lépések.” Az írószövetségi eszmecsere ezzel tulajdonképpen hasznosnak mutatkozott, más kérdés, hogy még sok időnek kellett eltelnie addig, amíg az iméntiekben megjelölt tennivalók teljesítésére sor kerülhetett.

Az írószövetségi eszmecseréről jegyzőkönyv készült, ez azonban máig sem került nyilvánosságra (az írószövetség archívumában található). A vita iránt mindazonáltal igen széles körben nyilvánult meg érdeklődés, ennek kívánt megfelelni az Élet és Irodalom 1968. május 18-i számában közreadott *Kettős kötődés - kettős felelősség* című beszámoló, majd Lengyel Péternek ugyancsak ebben a lapban közreadott *Gyakorlati felelősség* című írása, ez utóbbi az ankéton szóba hozott javaslatokat is összegezte: „Az elhangzottakból a legérdekesebb javaslatok ezek voltak: Nyíljon mód az írók személyes kapcsolatainak elmélyítésére, az állandó író-olvasó találkozókra a külföldi magyar írók és itthoni olvasóik között. Egyetemeink magyar tanszékei biztosítsanak bizonyos óraszámot ezeknek az irodalmaknak. Létesítsenek díjat, amelyet minden évben egy-egy külföldön megjelent magyar mű kapna. A mindvégig igaz felelősségérettől áthatott vita minden hozzászólása ahhoz a tanuláshoz vezetett, hogy a bonyolult és hosszú távú munkában a legközelebbi és legkézzelfoghatóbb feladat a kritikáé és a sajtóé. Első dolgunk a megismerés-megismertetés legyen. A vita végső tanulásként az írószövetség megbízta Kritikai Szakosztályát: záros határidőn belül dolgozzon ki tervet arra, hogy mik a legközelebbi teendők az egyes hivatalos szervezetek, a sajtónak, a tömegkommunikációs eszközöknek, a szomszéd országok magyar irodalmának megismertetésében. Így biztosíthatjuk, hogy ez a két vita valóban csak kezdet; egy eredményes folyamat elindítója legyen.”

Hasonló következtetésekre jutott az Élet és Irodalomban közölt korábbi beszámoló is. „Lapjainknak – olvasom – mind kritikák, mind közlések formájában többet kell foglalkozni ez irodalmak alkotóival, az irodalompolitikának pedig feladata, hogy számukra magyarországi közönséget neveljen. A megbeszélést az elnöklő Darvas József zárta le. Hangsúlyozva: mindent meg kell tennünk azért, hogy az a természetes kapcsolat, amelyre mi is, a szomszéd országok magyar írói is egyformán vágyunk, megvalósuljon. Baráti, szocialista rendszerű országokról van szó; így, ha más-más mértékben is, vannak lehetőségeink. Közvetlen felhívással fordult az irodalmi sajtóhoz: tegyen az eddiginél többet ezért az ügyért. Megállapította, hogy a felkért előadók sokszínű, lelkiismeretébresztő képet adtak; várakozáson felüli, izgalmas meglepetésekkel szolgáltak. A vita szükségességét és fontosságát legékezzelőbban az a tény bizonyítja, hogy a jelenlevők úgy döntöttek: még a nyár beállta előtt újabb vitaestet szentelnek a témának, a most elhangzott beszámolók anyaga

alapján – melyet az írószövetség minden tagjához eljuttatnak, hogy mód nyíljon az elmélyült vitára.”

Erre az elmélyült vitára végül is nem került sor, mint ahogy az előbbieken szóba hozott újabb írószövetségi ankét is elmaradt. Mindennek elsődrendű oka az 1968-as csehszlovákiai liberalizáció erőszakos elfojtásában és a kelet-közép-európai országokban, mindenekelőtt a Romániában megerősödött elzárkózási politikában és államnacionalizmusban keresendő. Ez az elzárkózás érzékelhető volt közvetlenül a budapesti vitát követő hónapokban is. A Magyarországgal szomszédos országok irodalmi intézményei ugyanis rendre arra kényszerültek, hogy valamilyen módon és mértékben különvéleményüket jelentsék be a budapesti eszmecseréről és ennek megállapításairól. Huszár Sándor, aki máskülönbén természetesen híve volt a magyar irodalom nemzeti egységét szorgalmazó gondolkodásnak, az Utunk 1968. évi 31-es számában *A felelőség oszthatatlan* címmel a következőket szögezte le: „Mi, romániai magyar írók számos alkalommal kifejezésre juttattuk meggyőződésünket pártgyűléseken és Románia Szocialista Köztársaság írószövetségében, amely szervnek mi is tagjai vagyunk. Álláspontunk tehát szilárd és világos: a romániai nemzetiségi irodalom kérdésében, miképpen a romániai közélet bármilyen más kérdésében is, a felelősség oszthatatlan, és arra csakis a Román Kommunista Párt és az ország népe tarthat igényt.” És ehhez még (a romániai rezsim álláspontjának megfelelően) a következőket fűzte hozzá: „Pártunk sosem zárkózott el attól, hogy a két ország és a többi szocialista ország népe és irodalma között szorosabb viszony, intenzívebb kapcsolat jöjjön létre. Meggyőződésünk viszont, hogy a kapcsolatok további javulásának legfőbb feltétele egymás munkájának és a be nem avatkozás elvének kölcsönös tiszteletben tartása.”

Hasonló elveket fogalmazott meg az az állásfoglalás, amelyet a marosvásárhelyi Igaz Szó két szerkesztőjének: Hajdú Győzőnek és Gálfalvi Zsoltnak a szövegezésében a folyóirat 1968. 7. számában közreadott *Felelősség azonos eszmények szolgálatában* című állásfoglalása képviselt. Ez a nyilatkozat utalt arra, hogy az erdélyi és a magyarországi irodalmat közös hagyományok kötik össze, ahogy a nyilatkozatban olvasható: „a romániai magyar irodalom (...) sajátos arcélú: sajátos hagyományai, nemzeti vonásai vannak. Sajátosságai közé tartozik az is, hogy benne a haladó hazai irodalmi örökség mellett tovább él az a hagyomány, melyet a testvéri Magyar Népköztársaság irodalma magáénak vall; azon a

nyelven fejezi ki mondanivalóit, amelyen *A Reményhez, az Egy gondolat bánt engemet, a Toldi, Az ember tragédiája, az Elbocsátó szép üzenet, A város peremén, A boldog ember, a Befejezetlen mondat, a Fáklyaláng* sorai íródtak”. Ezt követve azonban a nyilatkozat elhatárolódott a Magyar Írók Szövetségének ankétjén megfogalmazott nézetektől, midőn visszatúsította az írószövetségi vitában kialakult és az Élet és Irodalomban ismertetett eredményeket: „Az Élet és Irodalom (...) beszámolóit pontatlan, eléggé át nem gondolt fogalmazásokat is tartalmaznak. Erre vall az az érvelési mód, ahogyan, egyebek között, a romániai magyar irodalom fejlődéséért való felelősség kérdését kezelik. »A felelősség ezekért az irodalmakért közös: a szomszédainké és a miénk« – olvassuk az Élet és Irodalom közleményében. Nem világos előttünk: ki hogyan, milyen gondolatrendszeren belül értelmezi az idézett sorokat. Annál világosabb azonban számunkra az, hogy a romániai magyar irodalom sorsáért reánk, a szocialista Románia magyar íróira, hazánk írószövetségére hárul a felelősség. Ezt a felelősséget a társadalmi-történelmi fejlődés objektív szükségszerűségét felismerve, őszinte meggyőződésből vállaltuk, mintegy írói-emberi elkötelezettségünk kifejezéseként a román nép és az együtt élő nemzetiségek közös hazája iránt.”

Hasonló módon reagáltak a budapesti vitára a jugoszláviai és a szlovákiai irodalmi fórumok is, mind a két kisebbségi magyar kultúrában érvényesíteni kellett azt a hivatalos nézetet, miszerint az ottani magyar irodalmakat nem lehet elhelyezni egy egységes magyar nemzeti irodalom átfogó keretei között. Ugyanakkor a három szomszédos ország magyar íróinak „hivatalos” állásfoglalásai között volt bizonyos különbség, mind Bányai János a vajdasági, mind Tőzsér Árpád a felvidéki magyar irodalom képviselőjében azt hangsúlyozta, hogy a kisebbségi magyar irodalmak mindenekelőtt a maguk őslakos magyarsága iránt éreznek felelősséget és elkötelezettséget. Tőzsér Árpád ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A magyarországi szlovákok számára (akik kimutathatóan 200-250 évvel ezelőtt költöztek a mai Szlovákia északi részéből a magyar Alföldre) Szlovákia »anyaország«, de a szlovákiai magyarság számára, amely az 1918 utáni Magyarország területén soha nem élt, a mai Magyarország nem »anyaország«. Mi ennek a területnek vagyunk autochton népe, amelyen most élünk, itt alkotunk társadalmi és szellemi struktúrát, s ezért lehet irodalmunk »csehszlovákiai magyar irodalom«, s nem csak »Csehszlovákiában élő magyar írók irodalma«.”

A Bányai János, illetve a Tőzsér Árpád által kifejtett nézetek újszerűsége volt, a kisebbségi magyar irodalmakat nem egy „kettős”, hanem egy „hármass” vonatkozási rendszerben helyezték el, nevezetesen ezeknek az irodalmaknak az állami-társadalmi és anyanyelvi-történelmi dimenziói mellett felhívták a figyelmet a sajátos nemzetiségi hagyományokra, kötődésekre és feladatokra is – arra a kulturális identitásra, amelyet a kisebbségi létben élő magyar közösség határoz meg a nemzetiségi irodalmak számára. Valójában erről a „harmadik” kötődésről beszélt Kányádi Sándor még korábban, egy 1967-ben Bécsben tartott előadásában, midőn a következőket fejtette ki: „Íme – költészetünk személyleírása. Neve: romániai magyar költészet. Állampolgársága: román. Nemzetisége – nyelve, hagyományai: magyar. (...) Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége, az a szellem, melynek védőszárnyai alatt addig is több komoly magyar, román és szász kulturális kezdeményezés vált valóra, s hagyott századokra visszamenően emléket, értéket maga után.”

Az itt megjelenő „hármass” vonatkozási rendszer azután hosszú időn keresztül határozta meg a kisebbségi magyar irodalmak önismeretét és stratégiáját, és tulajdonképpen csak a nyolcvanas évek közepétől (közvetlenül a rendszerváltozások előtt) és természetesen a mind kiábrándítóbb kisebbségi tapasztalatok következtében ment végbe egy újabb hangsúlyeltolódás. Ennek következtében megerősödött az a (különben) természetes meggyőződés, hogy jóllehet a kisebbségi magyar irodalmaknak egy adott állam intézményrendszerén és politikai kultúráján belül kell elhelyezkedniük, és természetesen hagyományaik, tapasztalataik, felelősségük elsőrendűen az adott kisebbségi magyar közösséghez köti őket, természetes alkotórészei az egyetemes (ha nem is egységes) magyar nemzeti irodalomnak. A magyar irodalom a maga nyolcszáz esztendő (a *Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-síralom* születésétől számított) története során mindig is a nemzeti élet elsőrendű tanúja, letéteményese és alakítója volt, és mindig szolgálni kívánta a nem egy alkalommal kényszerű módon megbontott nemzeti egység helyreállításának ügyét. A negyven esztendővel ezelőtt végbement eszmecserék is valójában ennek a szolgálatnak az elveit és mikéntjét próbálták megfogalmazni: úgy tetszik, a Magyar Írók Szövetségében rendezett eszmecsere legfontosabb mondanivalóit igazolta az idő.

(*Irodalmi Szemle*, 2009, 1. sz., 6-15 o.)

KÉT ÉVTIZED MÚLTÁN

Két évtized – történelmi mértékkel mérve – egyrészt igen rövid, másrészt igen hosszú idő. Rövid idő, minthogy a valóságos történelmi változások, legalábbis ezt mutatja az európai (és a világ-) történelem, általában igen hosszú idő, nem egyszer több évtized, akár egy évszázad leforgása alatt szoktak létrejönni (a magyar történelem utolsó három évszázada során talán 1711, 1848, 1867, 1919–1920, 1945 és 1989 volt ilyen történelmi jelentőségű korszakhatár, vagyis a háromszáz esztendő történelem hat nagyobb korszakhatárt mutatott!). De ahogy mondtam, a két évtized igen hosszú időt is jelenthet, hiszen ki tagadhatná, hogy 1988 óta, amidőn Szokai Imre és Tabajdi Csaba *Mai politikánk és a nemzeti-ségi kérdés* című tanulmánya a Magyar Nemzet február 13-i számában megjelent, igen radikális társadalmi átalakulást, egy egész történelmi korszakra való tapasztalatot – és bizony rengeteg csalódást kellett megélnünk és megemésztelnünk. Mindenképpen indokolt tehát a számvetés igénye: vajon a mögöttünk álló két évtized (amely valamivel rövidebb volt, mint az egész Horthy-korszak, kétszer annyi ideig tartott, mint a Rákosi-korszak, de mindenképpen rövidebb volt, mint az igen hosszú: három évtizedet átfogó Kádár-korszak) miben igazolta, vagy miben cáfolta az akkori felvetéseket, miben váltotta valóra az akkori várakozásokat, miben maradt el e várakozások mögött.

Aki most, húsz esztendővel később, elemző módon kívánná mérlegre helyezni azt, hogy a Szokai-Tabajdi-tanulmány megállapításait mennyiben igazolta az idő, és javaslatait mennyiben váltotta valóra a történelem, annak egy terjedelmes elemző vizsgálattal kellene megoldania a kétségtelenül nem könnyű feladatot. Ez a rövid bevezetés (vagy vitaindító) erre nyilvánvalóan nem vállalkozhat – következésképp csak néhány megjegyzés erejéig mérheti fel az eredményeket és a nyilvánvaló deficitet. A legnagyobb eredmény – és ez akkor a két szerző kezdeményező készségéről, politikusi lelkiismeretességéről és bátorságáról tanúskodott – kétségtelenül abban volt, hogy a kisebbségi magyarság ügye és számos (hadd használjam ezúttal ezt a Németh László által kedvelt fogalmat) „sorskérdése” a nyilvános diskurzus keretébe került.

Ezek a kérdések addig is ostromolták a magyar értelmiség és természetesen a baloldali értelmiség lelkiismeretét, szóbahozni őket korábban mégis csak a „második nyilvánosság” fórumain, az „ezópuszi beszéd”

függőnye mögött, magánbeszélgetésekben vagy a nyugati magyar emigráció fórumain lehetett. Az első alkalom, amidőn ezek a súlyos gondok az (akkor még korlátozott) nyilvánosság elé kerülhettek az 1987. szeptember 27-én *A magyarság esélyei* címmel rendezett első lakiteleki tanácskozás volt, ezt követte Szokai Imre és Tabajdi Csaba tanulmánya. Mind a lakiteleki tanácskozás, mind a szóban forgó tanulmány nyilvánosságra hozatalában (méltányos erről most említést tenni) Tóth Gábornak, a Magyar Nemzet akkori szerkesztőjének voltak érdemei. (A határon túl élő magyarok helyzete tulajdonképpen az 1956-os forradalom idején sem került szóba, holott kedvezőtlen tapasztalat már akkor is volt éppen elég, gondolom, erre akkor nem adatott idő.)

A hallgatás (az elhallgatás) falának áttörése önmagában is méltánlandó történelmi cselekedet volt, különösen, ha arra gondolunk, hogy a diktatórikus korszakban (én ezt több megfontolás következtében sem nevezném szocializmusnak, minthogy ez a fogalom a régebbi hagyományok értelmében végül is az emberi történelem pozitív tartalmú és reményt adó kategóriája, vagy ennek kellene lennie), szóval a diktatórikus korszakban milyen szigorú és rendőrileg szavatolt tiltások gátolták meg azt, hogy a határon túl élő magyarság helyzete és tapasztalata (vagyis sérelmei) a nyilvános diskurzus szintjén, mi több: a hatalmi szerkezetben szerepet betöltő politikusok előadásában jelenjenek meg. Ezen a méltatlan és természetellenes helyzeten változtatott a két évtizede megjelent politikai vitairat, egyszersmind programjavaslat, amelynek jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy akkor is, a későbbiekben is számos reflexió érkezett rá, és idővel Szokai Imre és Tabajdi Csaba vitairatának egész kis irodalma lett. (Ezt az irodalmat mutatta be 2001-ben a *Mérleg és számvetés* című terjedelmes kötet.)

A régóta helytelenül és méltatlanul a szőnyeg alá söpört kérdések pusztá felvetésén túl a vitairatnak igen gazdag stratégiai mondanivalója volt. Így először ez a vitairat jelentette be, hogy a magyarságnak korszerű nemzeti tudatra: azonosságtudatra van szüksége, és a magyar kisebbségi közösségek helyzetének ismerete és a mellettük vállalt felelősség ehhez az azonosságtudathoz szervesen hozzátartozik. „*A szocializmus feltételei között* – olvasom az egykori fejtegetést – *a korszerű magyarságtudat kialakítása: a magyar múlt eredményeivel, tévedéseivel és hibáival való tárgyilagos szembenézés, európai helyünk, megkésett, ellentmondásos történelmi fejlődésünk őszinte – a túlzásokat, buktatókat kikerülő – feltá-*

rása a magyarságnak rövidebb távon is sürgető feladata. Az egészséges, távlatos magyarságtudat kialakítása a cél. Arra a kérdésre kell meggyőző választ keresni, hogy a magyarországi szocializmus hogyan fejlődhet nemzeti keretek között, és a magyar nemzet hogyan boldogulhat a szocializmus keretei között.” Most tekintsünk el attól, hogy a szocializmus, mint olyan, alig két esztendővel később lekerült a napirendről, az akkori megállapítás ma is érvényes stratégiai tételnek tetszik, más kérdés, hogy azóta is a (közösén) megoldandó feladatok közé tartozik.

Úgy tetszik, egy időben közelebb került a megoldáshoz a vitaindítónak az a javaslata, amely szerint a „magyar-magyar” kapcsolatoknak (és ezzel együtt a „Duna-völgyi népek együttműködésének”) fejlődnie kell. Mindkét feladat terén vannak figyelemreméltó sikereink, csakhogy a „magyar-magyar kapcsolatok”, amelyekre akkor a tanulmányírók nem is gondolhattak, vagyis a különféle magyar politikai erők közötti kapcsolattrendszer, ma jóval mostohább állapotban van, mint egykor a magyarországi és a határokon túli magyarok kapcsolatai. A hallgatásnál és elhallgatásnál ugyanis jóval súlyosabb minősítést érdemel az a hatalmi-politikai indítékok következtében létrehozott „gyűlöletkultúra”, amely immár eredményesen és igen veszedelmesen szaggyatja szét a társadalom szövetét, és ássa alá magát a nemzeti együvé tartozást. A történelemnek különben, és most egy viszonylag olcsó okoskodás következik, szokása, hogy bizonyos konfliktusokat megold, és helyettük más, esetleg súlyosabb konfliktusokat hoz létre.

Hasonló a helyzet a „Duna-völgyi népek együttműködésével”: a rendszerváltozás utáni esztendőkből, például az 1989 karácsonyán bekövetkezett bukaresti forradalom után, úgy tetszett, a demokrácia beköszöntésével együtt a közép-európai népek megbékélése is napirendre kerül. Ezután következtek 1990 márciusában a marosvásárhelyi magyar-román etnikai konfliktusok, majd a jugoszláviai – tömegmészárlásokat eredményező – polgárháború, nemrég a szlovákiai és romániai magyar-ellenes érzelmek felkorbácsolása, legújabbán pedig a koszovói szuverenitás bejelentését követő belgrádi gyűjtogatás. A „Duna-völgyi népek együttműködése” ma is fejlődik, főként az európai integráció hatására, ugyanakkor súlyos sebeket kap a szinte mindenütt újjáéledő nemzeti túrelmetlenség és etnokratikus örület következményeként.

A Szokai-Tabajdi-féle tanulmány igen alapos érveléssel sürgette a népek békéjét mindenütt megrontó (csak éppen a nyilvánosság színterein

módszeresen elhallgatott) etnokratikus és nacionalista irányzatok kritikáját és megfékezését. „*A nemzetiségi kérdés előtérbe kerülését – olvasom – Magyarországon fontos külső körülmények is felgyorsították. Némely szomszédos országban most került igazán napirendre a (másutt 19. századi) nemzetné válás programja, amely a nemzet fogalmát kirekesztőleg értelmezi, bizalmatlanul tekint a »más«-ságra, s esetenként előítéletek felszításával jár együtt. Emiatt a magyarság sorsa helyenként és időnként nehezebbé vált, sőt, drámaian romlott, ami fokozta közvéleményünk aggodalmát, növelte politikánk felelősségérzetét.*” Ezt a fejtegetést folytatja a következő gondolat: „*A világgazdasági és a belső kihívások nyomására a szocialista országok sorában is terjed az egymás közötti együttműködés megújításának, a gazdasági integráció fejlesztésének igénye. Ez megvalósíthatatlan az egymás iránti bizalom hiányában, ami megítélésünk szerint – az internacionalizmus minimuma. Néhány szocialista ország kétoldalú kapcsolatait megoldatlan, vagy legalábbis megoldhatatlannak tűnő nemzetiségi kérdések, viták, viszályok is terhelik. Ezek kezelése, a problémák nyílt, internacionalista felvetése és orvoslása nélkül más területeken, így a gazdasági együttműködésben sem lehet érdemben előre lépni. A világgazdaság előtt a szocialista társadalmi rendszer hitelének is mindinkább mércéjévé válik a szocialista államok tényleges emberi jogi teljesítménye, illetve a hajlandóság e kérdésekben a nemzetközi együttműködésre.*” Ismét mondom, tekintünk el a szövegnek azoktól a kijelentéseitől, amelyeket a szerzők vagy az uralkodó párton belül kíváncsi változások elkerülhetetlenségébe vetett őszinte bizalom vagy pusztán a retorikai követelmények teljesítésének politikai kényszere miatt használtak – a szöveg lényege abban van, hogy kifejezésre juttatta a (bizonyára már régebben) felismert nemzetpolitikai szükségszerűségeket, illetve a szomszédos államok (mindenekelőtt Románia és Csehszlovákia) kisebbségpolitikájának bírálatát. Valljuk meg, hogy miközben az akkoriban használatos retorikát kétségtelenül elsodorta az idő, a politikai kritika mit sem veszített jogosultságából és érvényességéből. Ebből a kritikai készenlétből adódott az, hogy a szerzőpáros határozott követelményeket fogalmazott meg a magyar kormánypolitikával és a nemzetpolitikai kérdések általános kezelésével szemben. A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása a következő: „*A jelenlegi magyar politika számára az a mérce, hogy az adott állam mennyire biztosítja az ott élő magyaroknak az állampolgári*

esélyegyenlőséget, milyen mértékben szavatolja a nemzetiségi megmaradáshoz szükséges feltételeket.”

Ugyanakkor a tanulmányírók, nem pusztán retorikai okok következtében, hanem józan reálpolitikai megfontolások miatt is, elhatárolták magukat a hagyományos „sérelmi politikától” és a fennálló határok megváltoztatására irányuló szándékoktól. *„A történelem fényeinek említése – hangzik a szerzőpáros érvelése – nem a sérelmi politika fölélesztésére szolgál; nem Európa Lelkiismeretéhez fellebbez, csupán rámutat a mai gondok eredetére. A nemzetközi közvélemény, a status quo éber őrei elvárhatják a magyar államtól, a magyar néptől, hogy a jelenlegi határokat tényként fogja fel, de azt semmiképpen nem követelhetik, hogy a magyar nép mindezt igazságos döntés nyomán kialakult tényként fogadja el.”* Majd ezt a következőkkel egészíti ki: *„A magyar állam, a magyar nép számára egyidejűleg és szétválaszthatatlanul meghatározó a Lenin által is megfogalmazott önrendelkezési elv érvényesítése és a területi stabilitás fenntartása. Az európai béke, stabilitás és a közös biztonság szavatolása érdekében mi adottságnak fogjuk fel a határokat. Nem földrajzi elhelyezkedésüknek, hanem funkcióiknak tulajdonítunk elsődleges jelentőséget. A határok jelképe ssé válásáért, »spiritualizálódásáért« szállunk sikra; azért, hogy ne elválasztó sorompók, hanem a népeket összekapcsoló „tényezők legyenek.”*

Sorolhatnám tovább a tanulmány ma is érvényesnek tekinthető és a jelenben (a jövőben) is képviselhető elvi kijelentéseit. Ilyen például az a fejtegetés, amely szerint a kisebbségi népcsoportoknak „többletjogokra” van szükségük annak érdekében, hogy megőrizhessék nemzeti identitásukat, megemlíthetném azt, hogy a szerzők határozottan elutasították a többnemzetiségű társadalmaknak azt az úgynevezett „homogenizációját”, azaz „erőltetett egyneműsítését”, amely a bukaresti diktátor kedves ötletei közé tartozott, és az erdélyi magyarság teljes asszimilációját és felszámolását szolgálta. Megemlíthetném a kisebbségi magyarok „hármaskötődésének” tételét, amely a Magyar Írók Szövetségében 1968 nyarán lezajlott vita úgynevezett „kettős kötődést” feltételező teóriáját fejlesztette tovább, midőn három keretben: az adott ország, a nemzeti kisebbség és a magyar kulturális nemzet keretében helyezte el a kisebbségi közösségeket.

Végül figyelemreméltónak tartom azt, hogy a tanulmány a szomszédos kelet-közép-európai népek tudósainak és közéleti szereplőinek demokratikus vitakultúráját szorgalmazta a közösen elvégzendő feladatok érdekében.

„Magyarország – olvasom a szerzőpáros szövegét – nem kíván méltatlan, történettudományi mezbe bújtatott, de aktuálpolitikai indítékú romantikus eredetvitákban, még kevésbé vádaskodásokban részt venni. A múlt tisztázása a történészek, a szakemberek feladata. A szomszédos népek történelme tragikus kereszteződéseinek, ütközéseinek ismeretében nem is hisszük, hogy a különböző országok történészei a közeljövőben egyformán ítélnék meg az eseményeket, folyamatokat. Ez természetes is. Azt azonban mindenképpen szeretnénk elérni, hogy a szükségszerű, lehetőleg tárgyilagos történelmi-szakmai vitákban senki se lássa egymás létének a megkérdőjelezését, lebecsülését, a múlt rossz emlékü politikai céljainak követését.

S noha úgy tetszik, aligha érhető el egyhamar – mégis rendkívül nagy szükség lenne magasabb színvonalú vitakultúrára a Duna völgyében, lényegesen nagyobb türelemre egymás sajátosságai iránt, vagyis: kölcsönös megértésre. Nagyobb türelemmel és megértéssel a kettős vagy többes kötődéseket is elviseljük.”

A Tabajdi Csaba–Szokai Imre-féle tanulmány, mindaz, amit az imént előadtam, ezt igazolja, ma sem veszítette el időszerűségét. Hiszen a nemzeti kisebbségek identitásának és kultúrájának védelme ma is igen nagy elszántságot, esetenként anyagi (költségvetési) áldozatkészséget, politikai józanságot és diplomáciai tapintatot kíván. Vannak területek, ahol sikerült előre haladnunk (például a magyar kisebbségek javainak részleges visszaszolgáltatásában, a politikai képviselet időnként a kormányzati szerepvállalás lehetőségében, a hazai és határokon túli magyarok gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatainak fejlesztésében, a kisebbségi magyarság nemzeti öntudatának megerősödésében és így tovább) és vannak, ahol rosszabb feltételek között kell utat találnunk, mint 1989-1990 előtt (például megerősödött a többségi nemzetek nacionalizmusa, a mesterségesen keltett hungarofóbia és persze vége lett annak a nemzetpolitikai konszenzusnak, Magyarországon és a szomszédos magyar közösségekben egyaránt, amely egy másfél évtizeddel korábban még eleven politikai erőforrást jelentett.)

Kedvetlenül kell megállapítanunk, hogy a régió szinte egyetemleges megjelenése az Európai Unió intézményeiben alig javított valamit a korábbi mostoha helyzeten, ellenkezőleg, miként azt a szlovákiai és a romániai fejlemények (például a Benes-dekrétumok fenntartása és a romániai kisebbségi törvénytervezet folyamatos elnapolása vagy éppen a kisebbségi önkormányzatiság elvének radikális és ingerült elutasítása) mutatják, a

kisebbségi magyar közösségek kilátásai kifejezetten romlottak a néhány esztendővel korábban tapasztaltakhoz és reméltékhez képest.

A húsz esztendeje kialakított követelményrendszer felett így, ha változtak is körülményeink, nem járt el az idő. Az a magyar történelem szomorú megkésettségeinek, megtorpanásainak: kudarcainak a következménye, hogy vannak olyan nemzetpolitikai prioritásaink, amelyek sok-sok évtized folyamán sem tudtak hatékonyan érvényesülni – az 1848. márciusi *Tizenkét Pont* egy része is ilyen. Mindenesetre, amikor most megidézzük egy két évtizedes kezdeményezés indokait és törekvéseit, ne csak az emlékezésnek áldozzunk, hanem tekintsük át a továbbra is elvégzendő feladatokat is. Például azokat, amelyekre a szóban forgó tanulmány zárópasszusai figyelmeztetnek: *„Az előrelépés alapfeltétele a nemzettudat »ápolása«. Ehhez azonban egyrészt elengedhetetlenül szükséges a cselekvő, nyílt szolidaritás a nemzeti kisebbségekkel, s a gondok felelős, józan megvitatása – már csak a fölös, terméketlen és akaratlanul is ártó indulatok mederben tartása érdekében is. Másrészt, ha a szomszédok némelyikénél heveny, túlfűtött indulatok sisteregnek, nekünk akkor is belső tartásra, higgadságra kell törekednünk. Sértésre ne sértéssel, nacionalizmusra ne nacionalizmussal válaszoljunk. Ehhez az önbecsülésen alapuló korszerű nemzettudatra van szükség. Vagyis nemzettudatunk »karbantartása« és a határozott, kulturált kiállás a magyar kisebbség mellett egymást nem keresztezik, hanem ellenkezőleg; egymást kölcsönösen föltételezik.”* Ahogy József Attila mondotta volt annak idején: *„ez a mi munkánk és nem is kevés”*.

(Nyelvünk és Kultúránk, 2008. 2. sz. 45-49.)

NEMZETI IRODALOM – NEMZETISÉGI IRODALOM

A nemzeti irodalmak – a humanizmus, a felvilágosodás, végül a 19. századi liberalizmus egységesítő hatására – a regionális irodalmi kultúrák közeledése, illetve egyesülése révén jöttek létre, mindazonáltal érezhetőek voltak akár a 19., akár a 20. században azok a törekvések, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték ki célul maguk elé. Mintha az államépítő s ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről

időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön helyi színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A 20. század első négy évtizedében Közép-Európa-szerte elterjedt „szellemtörténeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a 19. század második felében uralkodó pozitívizmus után, nagymértékben kedvezett e regionális irodalmak elismerésének. Általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalmi” elmélete: a „Landschaftstheorie”, amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalmon belül megkülönböztette a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a sziléziai és más hagyományokat. Ezt az elméletet átfogó módon Josef Nadler *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című munkája dolgozta ki.

A magyar irodalom történetében – és a magyar irodalomtörténet-írásban – voltaképpen szokatlan az írói egyéniségek és az irodalmi művek ilyenféle szemlélete. Irodalmunk fejlődésében a regionális szempontoknak, a helyi színeknek, történelmi és kulturális hagyományoknak kétségtelenül volt szerepe, ám valószínűleg közel sem olyan erős, mint a német vagy más nyugat-európai nyelvek esetében. A magyar nemzeti irodalom 20. századi decentralizációját ezért nem a regionális kultúrák újólagos megjelenése készítette elő, miként a német vagy a francia irodalomban, hanem a történelmi és politikai kényszerűség. Az, hogy a történelmi Magyarország átfogó keretei között kifejlődött irodalmi kultúrának az ország 1918-1920-ban bekövetkezett feldarabolása következtében fel kellett bomlania, és a korábban egységesnek tekinthető magyar nemzeti irodalomból négy, majd öt ország (Magyarország, Szlovákia, Románia, Jugoszlávia, illetve Kárpátalja vagyis a Szovjetunió) magyar irodalma lett. Ez a hagyományos „trianoni” kép rendeződött át bizonyos mértékig az elmúlt esztendők során.

Az utódállamok magyar kisebbségi (nemzetiségi) irodalmi nem egyszerűen a regionális kultúrák utódai, még az erdélyi magyar irodalom sem, amely kétségtelenül gazdag regionális hagyományokra támaszkodhatott. A történelmi Magyarországon valójában csak Erdélynek voltak ilyen hagyományai, szemben a Délvidékkel és a Felvidékkel, ezeknek a szellemi élete már korábban teljes mértékben betagozódott az egysé-

ges nemzeti kultúrába, és Pozsony, Komárom, Kassa, Eperjes, Szabadka vagy Zenta irodalmi élete a budapesti irodalmi kultúra vonzásában élt. Erdély – velük szemben – inkább megőrizte saját kulturális arculatát, és nemcsak azért, mert az ottani szellemiség gazdagabb történeti örökséget hagyott hátra, hanem annak következtében is, hogy az erdélyi magyar szellemi élet olyan regionális központokra támaszkodhatott, mint Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda, Nagyenyed és a székely iskolavárosok. Az erdélyi magyar kultúra többé-kevésbé önálló művelődési régiót alkotott, szemben a Felvidékkel vagy a Délvidékkel, amelynek kulturális központjai tulajdonképpen más nagyobb kulturális régiókkal álltak szoros összeköttetésben: Pozsony és Komárom a Dunántúllal, Kassa Kelet-Magyarországgal, Szabadka pedig az Alfölddel. Az erdélyi magyar szellemi élet viszont már 1918 előtt követelte a kulturális és politikai decentralizációt, mi több, ebben a decentralizációban látta az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldásának egy lehetséges eszközét.

Az erdélyi és természetesen a vajdasági vagy a szlovákiai magyar irodalom kialakulásában és történeti fejlődésében mindazonáltal a kulturális regionalizmusnak legfeljebb kiegészítő szerepe lehetett. A regionális program, miként az erdélyi, szlovákiai és vajdasági irodalmi viták tanúsítják, a történelmi kényszer eredménye volt. A magyar kisebbségi irodalmakat, illetve az irodalmi decentralizációt az első világháborús vereség s ennek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása és a magyar nemzettest egyharmadának elszakítása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni szerződés közel három és fél millió magyart, valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá. A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor benső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival.

Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, kanadai francia, afro-francia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), amelyek egészen gyakori és megszokott képződményei a jelenkori európai, illetve egyetemes kultúrának. A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust az „egy nyelv – több nemzet”

általánosan tapasztalható jelensége teszi lehetővé. A magyar irodalmak esetében másról van szó: a hazai, a romániai, a szlovákiai; a vajdasági és a kárpátaljai, sőt a „nyugati” magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé. Állampolgárságuk természetesen eltér egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetes módon megegyezik.

A magyar irodalom (kultúra) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország irodalma mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek – nem utolsósorban nemzeti identitásuk fenntartása érdekében – létrehozták a saját irodalmukat. Hasonló következtetésekre jutunk az emigrációs irodalom tekintetében, a nyugat-európai és tengerentúli magyar író kulturális és nemzeti identitását többnyire nem állampolgársága vagy letelepedése dönti el, s még a kialakuló „kettős identitás” körülményei között is a magyar nemzet tagjának tudja magát.

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzetiségi irodalmak különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-közép-európai „kisebbségi” irodalmak sorra egyesültek a maguk „anyanemzetének” irodalmával, a magyar irodalom korábbi egysége viszont éppen akkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv irodalom élt. Fennáll tehát egy „központi” (anyaországbeli) magyar irodalom, és létrejöttek a „kisebbségi” (romániai, szlovákiai, jugoszláviai) magyar irodalmak, illetve az emigrációs irodalom; ezeket együttesen nevezzük „egyetemes” magyar irodalomnak. A 20. században élő magyarság tudatát és kultúráját igen nagy mértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabta a magyar nemzetiségi irodalmak státusát és önismeretét is, és a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt hét évtized folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi katalizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket e nemzetiségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniük.

A nemzetiségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott irodalma az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék, és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor

lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar nemzetiségi irodalmak ugyanis két forrásból táplálkoztak a kezdet kezdetén: a regionális és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar nemzetiségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok – Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai – biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. A regionális hagyományok mellett azonban az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a nemzetiségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökséget tudja a magáénak. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségét, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékeket is. A nemzetiségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem a további irodalmi folytonosságot is. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

A magyar irodalmak létében és történeti alakulásában egyaránt ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A nemzetiségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok az októbrista, illetve baloldali elveket képviselő írók is, akik 1919 után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken, továbbá azok az írók, akik, mint Benedek Elek, Kós Károly vagy Kuncz Aladár, hazatértek szülőföldjükre, mivel az ott szerveződő magyar kultúrát kívánták segíteni.

A regionális hagyományok és az emigránsok, illetve a hazatelepülők által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar nemzetiségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a nemzetiségi ideológia viszont maga olyan hagyományt jelent, amely a kortárs magyar nemzetiségi irodalmak fejlődésének is fontos tényezője.

A magyar nemzetiségi irodalmak, hacsak e törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a szlovákiai, mind a vajdasági magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető: Erdély magyar írói több alkalommal is kinyilvánították elkötelezettségüket a magyar nemzeti irodalom egysége mellett, s midőn 1928-ban Ravasz László, aki különben igen nagy megbecsülésnek örvendett az erdélyiek között, „irodalmi skizmával” vádolta a magára találó erdélyi magyar irodalmat, az Erdélyi Helikon külön ankétón tett hitet a nemzeti irodalommal fenntartott szerves közösség mellett. Ennek során Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei Jenő és Tabéry Géza nyilvánították ki az erdélyi irodalom hűségét az „egyetemes” magyar irodalom iránt. Hasonló elvek kaptak hangot a szlovákiai Magyar Írás című irodalmi folyóirat Darkó István által jegyzett, 1932-es szerkesztői beköszöntőjében, amely azokra az értékekre figyelmeztetett, amelyeket a kisebbségi irodalmak jelentenek a nemzeti irodalom számára: „a kiforrt, új kisebbségi életforma – olvasható itt – a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is”.

A magyar kisebbségi irodalmakat nemcsak deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, fejlődésüknek egész menete a lényegi közösség mellett tanúskodott. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgárd áramlatai és újrealista törekvései éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságírodalmának” dokumentarista áramlata. Ugyanez elmondható az ötvenes évek újnépies

költői törekvéseiről vagy a hetvenes évek avantgárd irányzatairól, nyelvkritikai módszeréről, szövegalkotó kísérleteiről.

Mindenesetre irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat sokkal több szál fűzte és fűzi a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban fejlődő „többségi” nemzet irodalmához. A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek és voltaképpen beilleszthetők a kelet- és közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé. A magyar irodalom – vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétikai értékrendje értelmében – egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám így is, több történelmileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőzés a lényegi tulajdonsága: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőzés társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.

A magyar nemzeti irodalom lényegi egységét, amelyet természetesen nem a gondolatok, az eszmék és nem is a válaszra váró történelmi kérdések azonossága, hanem a mentalitásformák és az értékrend közössége határoz meg, igen sokáig, évtizedeken keresztül elfedte az a manipulatív rendszer, amelyet a kommunista diktatúrák kényszerítettek rá a magyar „részirodalmakra”. Meggyőződésem szerint nekünk ezért most az egység gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is, minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális egységének helyreállítását, amely leginkább a sürgető történelmi feladataink közé tartozik.

Mindez megköveteli a kisebbségi létben, illetve a szétszóródásban élő magyar irodalmak intézményeinek közeledését is, az irodalmi folyóiratok, kiadók, körök és egyesületek – most már ne egymástól elszigetelten dolgozzanak. Ma már: a régiókban bekövetkezett változások után nem érhetjük be a nemzeti irodalmunk elvi és lényegi egységének deklarálásával, a következő évtizedben létre kell hozni az irodalmi intézmények

legszorosabb kapcsolatát és együttműködését. A lehető legtermészetesebb dolognak tartom azt, hogy kolozsvári, pozsonyi, újvidéki, ungvári vagy éppen bécsi, párizsi, londoni és New York-i magyar írók budapesti, debreceni vagy szegedi folyóiratokban, könyvkiadóknál és irodalmi özszejöveteleken vállaljanak szerepet, és persze azt is, hogy magyarországi írók szerepeljenek a szomszédos országok magyar irodalmi fórumain.

A tennivalók persze ennél is nagyobbak: irodalmunk nemzeti egységét és ezáltal a magyarság kulturális egységét kell helyreállítanunk. Ezért az egységért korábban is folytak küzdelmek, többnyire magányos partizán akciók, amelyek általában a hatalom gyanakvásával és rosszallásával találkoztak idehaza, és heves, olykor hisztérikus ellenállást váltottak ki a szomszédos országok politikai és művelődéspolitikai körében. Most végre be kell jelentenünk és le kell szögeznünk néhány alapelvet, amelytől a közép- és kelet-európai régió most alakuló helyzetében semmiképpen sem tághíthatunk. Ezeket az alapelveket mindenképpen érvényesítenünk kell a szomszédos népekkel folytatott és folytatandó egyezkedések során: a közép-európai egyetértés és együttműködés kialakulásának folyamatában.

Ilyen alapelv, talán az első elseje: a magyar nemzeti kultúra (és irodalom) egységének követelménye, a nemzeti kultúra integrációja. A nemzeti egység helyreállítása integratív szellemiséget és integrációs tényezőket kíván. Márpedig mi más lehetne ilyen integrációs tényező, mint a magyar irodalom és ennek intézményrendszere? Irodalmunknak, akár tetszik, akár nem, ismét vállalnia kell történelmi küldetését, és szerepet kell keresnie a súlyos történelmi kényszerűségek következtében részeire szakadt nemzeti közösség belső kohéziójának erősítésében. Következésképp képviselnie és érvényesítenie kell a benne felhalmozott morális és kulturális értékeket.

Mindez természetesen megköveteli az irodalom és a szellemi élet alapvető függetlenségét. Lehet, hogy ennek a függetlenségnek a kinyilvánítása és védelme nem lesz könnyű: a kor vezető szolamát mindenütt a politika fűjja, s a politikai elfogultságok és indulatok, a 20. század végi nacionalizmus hullámai mindent elárasztanak, következképp megnehezítik a kulturális élet szerves működését és a kíváncs kulturális integrációt. Gondolok itt akár a szlovák politikai életre, amelyet nemzetállami aspirációk fűtenek, akár a magyarországi pártpolitikai viszályokra, amelyek a konszenzus építése helyett csoportérdekeknek, egyéni

ambícióknak szolgáltatják ki a kíváncsú nemzeti kulturális stratégiát. Az irodalomnak mégis a saját küldetését kell vállalnia: ez egyszersmind nemzeti küldetés. Az író most az anyaországban és kisebbségi-nemzetiségi létben egyaránt úgy tehet szolgálatot nemzetének, ha szabad marad, és szembeszállva a kihívásokkal, csábításokkal, kényszerekkel „civil kurázsit” tanúsítva hallatja szavát.

(Irodalmi Szemle 1994. 2. sz. 43-48. o.)

KULTURÁLIS NEMZETÉPÍTÉS

Előadás Zentán a Magyar Kultúra Napja alkalmából, a Kárpát-medencei magyar kulturális szervezetek ünnepségén

Az ünnep méltósága készítt arra, hogy „emelkedjünk fel” arra a magaslatra, amelyen valóban ünnepelni lehet: „sursum corda” („emeljétek fel szíveteket”) hangzik el a katolikus szertartásban. Most mégis úgy gondolom, hogy a Magyar Kultúra Napja alkalmából ne csak az ünnepi érzéseknek adjunk hangot, hanem megfontolásainknak, mi több, aggodalmainknak is – végül is ez az aggodás: nemzeti kultúránk állapotáért és jövőjéért vállalt felelősségünk arra kell, hogy készítsen bennünket, hogy megfontoltabban és erőteljesebben képviseljük ennek a felelősségnek az erkölcsi következményeit. Az ünnep nem pusztán a felemelkedő szív élménye, hanem az okos számvetés alkalma is, amikor számot lehet és kell vetnünk azzal, hogy valójában milyen feladatokat ró ránk, magyar értelmiségiekre a Kárpát-medencében nemzeti nyelvünk és kultúránk védelmének, fenntartásának ügye. Ezekkel a feladatokkal természetesen folyamatosan számot kell vetnünk, és az, hogy nemzeti művelődésünket ünnepeljük, csak még fontosabbá teszi ezt a számvetést. Az ünnep értelme valójában éppen ez.

Először is számot kell vetnünk nemzeti kultúránknak a magyarság jelenlegi helyzetében betöltött (betöltendő) szerepével és feladataival. Annak idején, még a tizennyolcadik század végén, a nemzeti közösség mibenlétének két hagyományos felfogása és meghatározása alakult ki: a „politikai” és a „kulturális” nemzetfogalom. A „politikai nemzet” elmélete Franciaországban keletkezett, a francia politikai gondolkodók (elsősorban az en-

ciklopédisták) szellemi műhelyében, és tulajdonképpen az ország lakosait, az állam polgárait fogta át, valójában nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül. Ebben az értelemben tartotta a kiegyezés utáni korszak kormányzata magyaroknak azokat, akik a Magyar Királyság területén éltek és magyar állampolgárok voltak. Ez az elmélet történelmi tévedésnek bizonyult, minthogy az akkori országterületen élő nem magyar nemzetiségűek nem kívánták magyarnak deklarálni magukat. Ezzel tág tere nyílt annak a propagandának, amely a történelmi ország szétdarabolására törekedett. A „kulturális nemzet” felfogását a német romantikus filozófia alakította ki, egyszerűen annak a történelmi ténynek a következményeként, miszerint a német nyelvű és kultúrájú népesség nem tartozott egyetlen államhoz, hanem különböző német államok területén élt.

A trianoni békekötés után a magyar politikai irodalomban is a „kulturális nemzet” felfogása terjedt el, természetes következményeként annak, hogy az akkor a Kárpát-medencében élő, nagyjából tíz és fél milliós magyarság egyharmad része a vele szomszédos új államok határai közé került, és ezek polgáraivá vált. A magyar politikai irodalom azóta is a kulturális nemzet elméletének alkalmazásával dolgozik, annak tudatában, hogy a magyar „kulturális nemzet” jóval túlterjed a magyar állam határain, és jelen van mindenütt a Kárpát-medencében, az egykor Magyarországhoz tartozott, majd a trianoni békével elcsatolt területeken. A magyar kulturális nemzet jelenlegi létszáma a Kárpát-medencében (több egybevágó statisztika szerint) nagyjából tizenhárom milliót tesz ki, ebből tízmillió Magyarországon, másfél millió Romániában (Erdélyben), hatszázezer Szlovákiában, háromszázezer Szerbiában (a Vajdaságban), száznolcvanezer Ukrajnában (Kárpátalján) és közel százezer Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában él. Mellettük a nagyvilágban szétszóródva nagyjából egymillió magyar található. Ezek a számok természetesen csak megközelítő jellegűek, a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásai nem mindig felelnek meg a szigorú tárgyilagosság követelményeinek, és mindig és mindenütt élnek nagy számban olyan emberek, akiknek nemzeti identitása többé-kevésbé bizonytalan, és aszerint határozzák meg ezt az identitást, hogy a népszámlálást melyik hatalom végzi el.

A kulturális nemzetépítés feladatainak körvonalazása során két nagy tényezőcsoportot kell figyelembe vennünk: az egyik a széttartó erők, a másik az összefogó erők tényezője. A széttartó erők tényezője között első helyen áll maga a trianoni békefolyamat, amely igen radikálisan bontotta meg a ma-

gyar nemzet korábbi egységét, és hosszú évtizedek óta egymástól szigorúan elválasztott keretekbe kényszerítette a Kárpát-medencei magyarságot. Trianon olyan nemzeti tragédiát jelentett, amelyet valójában azóta sem hevert ki a magyarság, és igen nagyralátó és okos politikára volna szükség ahhoz, hogy ennek a történelmi traumának a következményei enyhüljenek.

A második kedvezőtlen tényező a második világháború előestéjén bekövetkezett revíziós próbálkozások sikertelensége. 1938 és 1941 között az akkori magyar állam területe nagyjából a kétszeresére növekedett, és igen nagy számban kerültek korábban elszakított magyarok ennek az államnak a határai közé (Erdélyben több mint egymillió, a Felvidéken és Kárpátalján nagyjából nyolcszázezer, a Délvidéken nagyjából félmillió). Ugyanakkor nagy létszámú nem magyar népcsoportok is a magyar állam határai közé kerültek: románok, szlovákok, ruszinok és szerbek. A revíziós politika eredményeit konszolidálni lehetett volna, ha Magyarország ellen tud állni a Német Birodalom politikai vonzerejének, vissza tudja utasítani a zsarolásokat és kitart amellett a semlegességi politika mellett, amelyet különben Teleki Pál miniszterelnök szorgalmazott, és amelynek bukása ellen öngyilkosságával tiltakozott. Természetesen a náci Németország ebben az esetben megszállhatta volna Magyarországot, és néhány esztendőre eltörölhette volna az ország függetlenségét, mindez komoly vérvesztésekkel járt volna, ezek a veszteségek azonban csak töredékét jelenthették volna a háború folyamán elszenvedett veszteségeknek.

Ugyancsak széttartó tényezőt jelentett a kommunista korszak politikája, amely általában közömbös volt a nemzeti érdekekkel szemben, és még célzásokban sem próbált tenni valamit a nemzetegyesítés ügyéért. Ez a több évtizedes korszak rombolta le a magyar nemzeti tudatnak és identitásnak azt a történelmi folyamatát, amelyet a korábbi évszázadok létrehoztak. A kommunizmus következményei igen tartósan bizonyultak és csak néhány történelmi pillanatban – például az 1956-os forradalom idején vagy az 1989-1990-es rendszerváltozáskor – tapasztalhattuk azt, hogy a magyar nemzeti tudat a régi hagyományok szellemében és a szolidaritás jegyében működik. Fájdalommal állapíthatjuk meg, hogy az 1989-es történelmi változások után sem volt tapasztalható ezen a téren lényeges változás, sőt, a nyolcvanas évek végéhez képest, amidőn a magyar közvélemény, elsősorban az irodalmár értelmiség, erős szolidaritást mutatott a határon túl élő magyarok iránt, ez a szellemi felélénkülés tetemesen alábbhagyott.

Sokat rombolt az egészséges nemzeti tudatban az a politikai szét-
esettség és „hideg polgárháború”, amelyet különösen a mögöttünk lévő
egy-másfél évtizedben éltünk meg. Ennek az időszaknak a fejleményei
nagymértékben rombolták le azt a nemzeti szolidaritást, amelyre minden
nemzeti közösségnek eredendően szüksége van, és állították egymással
küzdő és egymást elpusztítani kívánó politikai pártok mögé a magyar-
ság nagy részét. Az a politikai „iszapbirkózás”, amelyet a mögöttünk
lévő években tapasztalnunk kellett, történelmi mértékben felelős azért,
hogy a magyarság nemzeti egysége radikálisan szétesett, és a magyar
nemzeteszme minden korábbinál fájdalmasabban sérült.

Ugyanakkor a szétartó tényezők között kell megemlítenünk a kommersz
kultúra térhódítását, amely a valóságos magas kultúra helyett olcsó, könny-
nyen megközelíthető és hazug „kulturális” termékekkel eteti a széleskörű
közönséget. A kommunista korszak utolsó másfél évtizede ebben a tekin-
tetben jóval kedvezőbb hatást tett a magyar közkultúrára, akkor ugyanis a
magas kulturális értékeket képviselő irodalom (hogy csak huszadik századi
példákat említsek: Ady Endre, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, József At-
tila, Déry Tibor, Radnóti Miklós, Nagy László és a többiek), az ugyancsak
a magas kultúrát képviselő zene (Bartók Béla és Kodály Zoltán), valamint a
szintén nagy kulturális értékeket képviselő képzőművészet találta meg kö-
zönségét akár az egyszerű emberek soraiban is. Személyes emlékem, hogy
a hetvenes évek végén a budapesti villamoson utazók a mindössze három
forintért árusított Olcsó Könyvtár című sorozat köteteit forgatták, s ebben
a sorozatban magas kulturális értékek kerültek az olvasók kezébe. Aki a
magyar televíziót és a magyar könyvkiadást figyeli, tapasztalhatja, hogy az
értéktelenség micsoda özönvize lepte el a magyar közéletet.

A szétartó tényezők mellett számot kell vetnünk az összefogó ténye-
zőkkel is, ugyanis ezek is megtalálhatók, és ezek megerősödése, fejlődése
jelentheti a reményt. Ilyen összefogó tényező maga a magyar történelem,
amely mindig arra tanított, hogy a nemzet tagjainak felelősségtudattal
áthatva, a közösségi szolidaritás jegyében kell tevékenykedniök, mert
csak így őrizhetik meg a viszonylag kicsiny létszámú magyarságot Eu-
rópának ezen a vidékén. A magyar történelemnek igen sok tanulsága
van, és ma is nélkülözhetetlen az, hogy ezekre a tanulságokra a közokta-
tás, a kulturális politika, a közkultúra ráirányítsa a figyelmet.

Összetartó tényező maga a magyar kultúra is, amely mindig is a
nemzet első számú képviselőjét, belső szolidaritásának erejét és külső

reprezentációját jelentette. A magyar kultúra ma is igen gazdag és erős, jelenlétének számos külföldi példája igazolja azt, hogy helyt tud állni az európai vagy éppen az egyetemes kultúra világában is. Mindenesetre nagyobb felelősségtudattal, okosabb művelődési politikával kell kultúránkat idehaza és külföldön bemutatnunk és terjesztenünk. Egy kis nép számára nem a katonai erő vagy a gazdasági hatalom jelenti fennmaradásának elsőrangú zálogát, hanem nemzeti kultúrája, amely fenntartja nyelvét, hagyományait, szellemiségét és erkölcsiségét. A magyar kultúra is ilyen tényező és erő, következésképp a mindenkori kormányoknak és természetesen a magyar civil szerveződéseknek is erőteljesebb figyelmet kell nemzeti kultúránk megtartására és fejlesztésére fordítaniuk.

Az összefogó tényezők sorában kell megemlítenünk a családi kapcsolatokat is: a magyarság kis nép, számtalan családi kapcsolat szövi át ezt a közösséget. Egy korábbi statisztikai felmérés hívta fel a figyelmet arra, hogy a mai Magyarországon több mint egymillió olyan ember él, akinek erdélyi gyökerei és közvetlen erdélyi rokonai vannak, hasonló eredményekre jutnánk a felvidéki és a vajdasági magyarság tekintetében is. A családi kapcsolatok a társadalomnak olyan elemi szintjét szervezik meg, amelyet semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk a jövő tervezése során. Ugyancsak fontos összefogó tényezőt jelentenek a baráti és kollegiális kapcsolatok is, a Kárpát-medencében élő magyarságon belül igen összetett barátsági kapcsolatok jöttek létre, és az utóbbi néhány évtized során nagymértékben fejlődtek a szakmai kapcsolatok is. Ezeket az összeköttetéseket is a korábbinál jobban ki lehetne használni abban a folyamatban, amelyet „nemzetegyesítésnek” neveznek.

Hasonlóképpen nagy szerepük van, és még nagyobb lehet az egész magyarságot mozgósítani képes intézményeknek, szervezeteknek, egyesületeknek. A különféle irodalmi, művészeti, tudományos, egyházi, közművelődési és ifjúsági mozgalmak és szervezetek egy rendkívül eleven hálót képesek létrehozni a politikai határok által széttagolt nemzeten belül. A jelen összejövetel és konferencia is azt bizonyítja, hogy ez a háló létezik és működőképes, csak éppen a politikai életnek is jobban fel kellene figyelnie erre, minthogy tapasztalataim szerint a mindenkori kormányok, a politikai szervezetek általában elkötelezettséget várnak el a kulturális élet intézményeitől, és nehezen fogadják el azt, hogy ezek az intézmények valóban függetlenül működjenek.

Végül az ígéretes tényezők között kell megemlítenem azt a formálódóban lévő, új magyar nemzettudatot, amelyre az utóbbi néhány évtizedben már igen sok példát láthattunk. Ez a nemzettudat nem az egyes magyar régiók belső szolidaritását állítja a gondolkodás első helyére, hanem valóban, ahogy ezt annak idején Illyés Gyula is tanította, „nemzetben és népben gondolkodik”, és szellemi stratégiáját az egyetemes magyarság képviselte és szolgálata jelöli meg. Ahogy látom, azokon a tanácskozáson, amelyeken az itt jelenlévők évente többször is szót kapnak, ez az egyetemes magyar nemzettudat ölt alakot, ezért is fontos, hogy az általunk képviselt elvek, az általunk elvégzett munka hivatalos támogatást kapjon, hogy minél többen megismerjék ennek a munkának az erkölcsiségét és eredményeit.

Összefoglalóan talán azt mondanám, hogy az imént emlegetett kulturális szervezetek, és egyáltalán a magyar kulturális élet és a magyar politikai kultúra jövődő működését három fontos tennivaló jelölheti meg: a felmérés, a tervezés és a cselekvés. Vagyis tudatában kell lenni annak, hogy a Kárpát-medencei (vagy akár a nagyvilágban szerteszét élő) magyarság és ennek kultúrája milyen helyzetben van, illetve alapos és részletes kutatómunkával kell felkutatni és összefoglalni ennek a helyzetnek az ismérveit. Erre a munkára kell épülnie a jövő megtervezésének, vagyis ki kell jelölni azokat a feladatokat, amelyeknek elvégzése nemzeti kultúránk és nemzeti egységünk megerősítésének érdekében szükséges. Végül pedig határozott és józan intézkedésekkel kell a felismert nemzetépítő kulturális stratégiát végrehajtani. Mindez tudatos politikai elkötelezettséget, éltető szellemű vitákat és nemzeti szolidaritást kíván, ezeknek kialakításában és megerősítésében vállalhat magára igen nemes szerepet a mi összejeövetelünk is.

(Nyelvünk és Kultúránk, 2011. 1. sz. 6-10. o.)

A SZOLIDARITÁS HAJSZÁLGYÖKEREI

A magyar értelmiségnek mindig voltak igen befolyásos és véleményformáló csoportjai, amelyek józan megközelítéssel, egyszersmind elkötelezett szolidaritással kívánták támogatni a szomszédos országokban kisebbségi sorban élő magyarság törekvéseit. Ezek az értelmiségi csoportok sohasem voltak azonosak azokkal a politikai körökkel, amelyek nem egyszer kiszámíthatatlan kalandorakciókat is vállalva, kezdemé-

nyezve próbálták revízió alá venni a valóban igazságtalan, a magyarság nagy tömegeit indokolatlanul idegen kormányoknak kiszolgáltató XX. századi békeszerződések következményeit.

Tehát, ha az elszakított magyarság iránt érzett tevékeny szolidaritás hagyományaira hivatkozom, akkor nem a két világháború közötti hivatásos irredentákra, nem a jobboldali sajtó úgynevezett „nemzetpolitikusaira”, hanem az erdélyi irodalmat felkaroló Babits Mihályra, a dunai államszövetség álmát hordozó Jászi Oszkára, a Romániába utazó Németh Lászlóra, a magyar-délszláv összefogást szorgalmazó Bajcsy-Zsilinszky Endrére, a regionális kiegyezés követelményeit megfogalmazó Bibó Istvánra, a kisebbségi magyarok érdekeit hosszú időn keresztül szinte egymaga védelmező Illyés Gyulára gondolok. Az ő szellemi örökségüket kellene vállalni, folytatni és mindenekelőtt persze ismerni, annak érdekében, hogy a magyar népcsoportokat védelmezni kívánó nemzeti stratégia valóban tartalmas és hatékony legyen. Hogy egyáltalán: legyen.

A Babitstól Illyésig húzódó szellemi sávban megfogalmazott hagyomány már a nyolcvanas évek kisebbségvédő mozgalmaiban és egyéni akcióban is működött. A szolidaritásnak ez a hagyománya hatotta át azokat a – hosszú időn keresztül, érthető módon, csak a kulturális életben érvényesülni tudó – törekvéseket, amelyek a szomszédos országok magyarságának, mindenekelőtt irodalmának és népművészetének megismertetésére törekedtek; vagy közelebből azt szolgálták, hogy a hazai és a kisebbségi magyar irodalmak között ne legyenek művelődéspolitikai „vasfüggönyök”. És természetesen ezek a hagyományok éledtek fel abban a széleskörű társadalmi elkötelezettségben és szolidaritásban, amelyet az egész magyar értelmiség, az egész magyar nép tanúsított a nyolcvanas években, így a romániai „faluromboló” politikai kurzus meghirdetése után, az erdélyi és a többi kisebbségi magyarság iránt a szolidaritásnak ez az ereje kétségtelenül megfoghatkozott az elmúlt esztendőben, annak ellenére, hogy a kisebbségvédelem és a kisebbségi sorban élő magyarok iránt vállalt felelősség a hivatalos kormányzati stratégia: a nemzeti stratégia magaslatára emelkedett. Vajon mi történt azzal a lenyűgöző érzelmi azonosulással, amely például az 1988-as budapesti „erdélyi tüntetés” során oly tömegesen megnyilatkozott? Erdélyi barátaim – különben nem politikusok, nem irodalmárok, csupán idelátogató, rokonságnézőbe érkező turisták – panaszojkák, hogy ma már nem érzik a rokonszenvnék azt a bőven áradó meleget, amelyet négy-öt esztendővel

korábban oly jó érzéssel tapasztaltak, ellenkezőleg, mintha ellenérzés, türelmetlenség fogadná és venné őket körül.

Ennek a kétségtelenül szerencsétlen közhangulatnak a kialakulásában bizonyos mértékig hibás az elmúlt kormányzati ciklus politikája is, amely a lényegében helyesen megválasztott stratégiát olyan politikai szándékokkal és „stíluselemekkel”: magatartásformákkal, beszédmóddal kötötte össze, amelyek igen sokakat, különösen a lecsúszott és válságos helyzetbe került társadalmi rétegeket elidegenítették annak a szolidaritásnak az erkölcsi követelményeitől, amelyet a határokon túl élő és a mi határozott elkötelezettségünk és áldozatvállalásunk nélkül elsorvadó magyarság iránt vállalnunk kell.

Az elidegenedésnek több előidézője volt, így például az a nem mindig szerencsésen megválasztott retorika, amely a kisebbségi magyarság védelmezése körül kormányzati téren és pártkörökben kibontakozott, és amely gyakran a két világháború közötti korszak hivatalos, illetve jobboldali retorikájára emlékeztetett. Márpedig a harmincas évek politikai és retorikai életre keltését a magyar társadalom túlnyomó többsége elutasította, erről győzhettek meg bennünket a választások eredményei is. Nem szolgálta a kisebbségvédelmi stratégiát az sem, hogy a kormányzat nem tudta a politikai szélsőségeket és kalandorokat a kisebbségvédelem ügyétől távol tartani. Az, hogy kormánypárti képviselők, kormányhivatalnokok, vagy a kormányzathoz és a kormány egyértelmű támogatásával működő Magyarország Világszövetségéhez közel álló emberek öblös frázisokkal közelíthették meg a „nemzetpolitikát”, és teljes mértékben figyelmen kívül hagyták a politikai realitásokat, igazából sokat ártott mind az egyetemes magyar szolidaritásnak, mind a magyar külpolitika érdekeinek. Ugyancsak sokat ártott az, hogy a kisebbségi magyarok anyagi támogatása nem állt megfelelő civil-társadalmi ellenőrzés alatt, és a támogatási akciókra némelykor a korrupció árnyéka vetődött, azé a korrupcióé, amely máskülönben is kikezdte a kormányzati mechanizmusokat.

A legsúlyosabb hibát azonban azok követték el, akik a kisebbségi magyarság ügyét: politikai, kulturális és gazdasági érdekeinek támogatását hazai pártpolitikai érdekeknek vetették alá. Sajnos számos ilyen jellegű tapasztalat halmozódott fel az elmúlt négy esztendő, különösen a választásokat megelőző hónapok során, és arról igazában az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági, a kárpátaljai liberálisok vagy éppen a horvátországi magyar szervezet éléről Budapesten „leváltani” kívánt Csörgits

József tudnának beszélni, hogy a „nemzetpolitikai” és „pártpolitikai” törekvések szüntelen összevegyítése milyen károkat okozott a kisebbségi magyarok soraiban. A Budapesten megfogalmazott elvárások és kívánságok nem egyszer akadályozták meg a máskülönben kíváncsú magyar összefogást, és kényszerítettek rá terméketlen vitákat, veszedelmes belső megoszlásokat a szomszédos országok magyar politikai és kulturális szervezeteire.

Mindez azt jelenti, hogy az alapvető stratégiai célkitűzések fenntartása, az egyetemes nemzeti szolidaritás megőrzése és a kisebbségi magyarok további támogatása mellett a határokon túl élő magyarok politikai megközelítésében és védelmében változásoknak kell következniük. Ezek a változások bizonyára érinteni fogják a kisebbségi magyarokat védő politika szervezeti kereteit, a támogatások stratégiáját, a használatos retorikát. Nagyon remélem, hogy nem fogják érinteni a stratégia lényegét, meritumát és alapvető céljait, és fenn fogják tartani az elkerülhetetlen kormányzati áldozatvállalást is. Nyilvánvalóan hasznos lenne a támogatások hatékonyságának növelése, az, hogy a magyar társadalom áldozatkészsége folytán rendelkezésre álló összegek valóban fontos helyekre kerüljenek és eredményeket hozzanak. Hasznos lenne a kormányzati politika és az összmagyar szervezetek közeléből eltávolítani a kalandorokat, a szélsőséges eszmék megszállottait és az örülteket. (Ez általánosságban sem árt...)

A legfontosabb feladat – és ez már természetszerűleg az új kormány feladata –, hogy jobban mozgásba hozza a civil társadalmat, ennek szervezeteit és intézményeit. Az egyházakra, a társadalmi és kulturális szövetségekre, az egyetemekre, és olyan, elsőrendűen a magyarság összefogását szolgáló szervezetekre gondolok, mint a Magyar Írószövetség, az Anyanyelvi Konferencia, a Magyar Református Világszövetség, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, a katolikus Magyar Pax Romana Fórum, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, a Hungarológiai Tanács. Mindezeket a kormányzatnak kell támogatásban részesítenie, minthogy olyan nagyszabású nemzeti feladatokat vállalnak magukra és oldanak meg, amelyeket egymagában a kormányzat képtelen volna elvégezni. Igen fontos lenne az is, hogy ezek és a hasonló társadalmi szervezetek a kisebbségi magyarság védelmezését szolgáló politikai stratégiák tervezése, előkészítése és természetesen e tervek megvalósítása során is hallathassák hangjukat, megfogalmazhassák észrevételeiket, javaslataikat.

A civil-társadalom felelősségtudatát és kezdeményező készségét kell megszólítani tehát. A magyar értelmiségben ma is igen nagy szellemi és erkölcsi tartalékok rejlenek, és ebben az értelmiségben, véleményem szerint az egész társadalomban, megtalálhatók az egyetemes magyar szolidaritás éltető erei, hajszálgökörei. Ha korrigálni kívánunk egy sikertelen taktikát és egy szerencsétlen retorikát, akkor ezeket a hajszálgököreket kell táplálnunk, megerősítenünk, hogy általuk jöjjön létre az új magyar-magyar párbeszéd és az új nemzeti stratégia.

(Pánsíp, 1995. 1 sz. 3-4. o.)

A MAGYAR IRODALOM EGYSÉGE

A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék – a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke hozta létre, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott, új közösségi eszméket adott. Ez az irodalmi egység valójában az irányzatok és a generációk küzdelmei során is fennmaradt, s csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége: az elveszített első világháború után, a súlyos igazságtalanságok jegyében fogant trianoni szerződés következményeként. A magyarországi irodalom mellett magyar nemzetiségi irodalmak jöttek létre, s egy újabb „reformnemzedékre” várt az az áldozatos, egyszersmind nagyszerű feladat, hogy a kisebbségi sorsra kárhoztatott erdélyi, felvidéki és délvidéki magyarságnak irodalmat, irodalmi intézményeket teremtsen. A második világháború –, illetve az országban bekövetkezett nagy történelmi kataklizmák következtében ezt egészítette ki az utóbbi évtizedekben megjelenő kárpátaljai magyar irodalom, valamint a nyugati emigráció magyar irodalma. Ezek ugyancsak alkotó és szervező tehetségek áldozatos erőfeszítéseinek eredményeként születtek.

Több magyar irodalom volna tehát? Magyarországi, romániai, szlovákiai, jugoszláviai, kárpátaljai és nyugati magyar irodalom? Tudjuk, voltak abszurd és félelmet keltő próbálkozások, amelyek megpróbálták vitatni azt a tényt, hogy a határok által megosztott magyar irodalmi kultúra – a maga etnikai és kulturális gyökereiben, vállalt történelmi hagyományában és erkölcsi-esztétikai eszményeiben – szerves egységet alkot. Olyan próbálkozás ez, mint átírni a történelmet, átkeresztelni a

régészeti leleteket, megváltoztatni a temetők arculatát. A századunkban módszeresen felhasznált abszurd hatalmi fogások közé tartozik.

De ne törődjünk az abszurditással, nézzük inkább irodalmunkat, s tegyük fel ismét a kérdést: hány magyar irodalom létezik? Meggyőződésem szerint egyetlenegy, mint ahogy egyetlen magyar nemzet él a történelemben, habár ennek a nemzetnek a határoktól lemetezett részét nemzetiségeknek, az idegenbe sodródott tagjait diaszpórának nevezzük. Él ez a meggyőződés a magyarországi, a nemzetiségi és a nyugati magyar irodalom köreiben is. A magyar nemzetiségi irodalmak, ha csak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Ezt tanúsítja ezeknek az irodalmaknak a története, s fölös számban idézhetünk elvi deklarációkat is, amelyek az egység elemi igényét képviselik. Hadd hivatkozzam csupán a kárpátaljai magyar irodalom közvetlen előzményét is alkotó szlovákiai Magyar Írás 1932-ben írott szerkesztői bevezetőjére, amely arra az értékre figyelmeztetett, amelyet a nemzetiségi irodalom jelent a nemzeti, az egyetemes magyar irodalom számára: „a kiforrt új kisebbségi életforma a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is.”

A magyar nemzetiségi irodalmakat nemcsak elvi deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, hanem fejlődésük egész menete is. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgarde áramlatai és újrealista vállalkozásai éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Mindenesetre ***irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat sokkal több szál fűzi a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban fejlődő „többségi” nemzet irodalmához.*** A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek, a nemzetiségi kultúrák „híd”-szerepét valósítják meg, s mint irányzat- és poétikatörténeti kapcsolatok voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé.

A magyar irodalom – vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétikai értékrendje értelmében – egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám azt is, több történetileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennék az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőzés a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőzés társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi feladataiban.

Meggyőződésem, hogy mostanában az egység gondolatának, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyének kell nyomatékot adnunk, már csak a közép- és kelet-európai régióban bekövetkezett történelmi változások miatt is. Ezek a változások ugyanis ismét előtérbe állították a magyarság kulturális-szellemi egységének helyreállítását. A mi felelősségünk sem kisebb, mint a reformkori vagy a Trianon utáni irodalomalapítóké volt valamikor. „Előttünk egy nemzetnek sorsa áll” – mondhatjuk Vörösmartyval, annak is tudatában, hogy a magyarság számára a nemzet és a nemzeti irodalom fogalma mindig szorosan összetartozott.

(Hatodik Síp, 1990. 3. sz. 1-2 o.)

A MAGYAR KULTÚRA NAPJÁN

Vázlatos úti beszámoló

A magyar kultúra napja hosszú évek óta közösségi ünnepe a hazai, a kisebbségi és a nagyvilágban szétszóródott magyarságnak: közösségi ünnep, amely kultúránk egységét és anyanyelvünk megbecsülését, védelmét kívánja a közfigyelem terébe állítani. Községi ünnep, mondhatnám úgy is: „családi ünnep”, amely a mindenkori politikától függetlenül kívánja felmutatni azokat a történelmi értékeket, amelyeket a magyar nép ezeregyszáz esztendőös kultúrája itt: a Kárpát-medencében, a szellemi hazában létrehozott. A magyar kultúra napja Kölcsey Ferenc Himnuszának születésnapja, s mint ilyen, tartalmaz jelképeket hordoz, minthogy nemzeti himnuszunk minden magyar számára szakrális örökséget jelent: az összetartozást és a történelmi reménységet mutatja fel.

„Családi ünnepről” szoltam az imént, és ezt a fogalmat próbáltam megközelíteni azon a felemelő ünnepségen, amelyet január 16-án a zentai városháza dísztermében rendeztek a délvidéki magyar kulturális egyesületek. Jelen voltak ezen a magyarországi és a Kárpát-medencei magyar kulturális szervezetek (Erdélyből, a Felvidékről, Kárpátaljáról, a Vajdaságból, Horvátországból, Szlovéniából, Burgenlandból) vezető képviselői is. Megnyitó beszédemben éppen a „családi összejövetelen” hatalmába kerített jóleső érzésemet fejeztem ki, annak örömét ugyanis, hogy a magyar himnusz ünnepén ismét együtt van a „nagy család”, együtt vannak a máskülönben szétszórtságban élő, és nem egyszer politikai manipulációk következtében megosztott magyarok.

A zentai találkozón átadták a vajdasági magyar kulturális élet legnagyobb kitüntetésének számító Magyar Életfa Díjat, ezt az idén Barta Júlia nyugalmazott óvónő, Dévavári Beszédes Valéria néprajzkutató (a néhány esztendeje elhunyt kiváló szabadkai író és irodalomtörténész, Dévavári Zoltán özvegye), Gyurcsics Erzsébet nyugalmazott zombori színművész, Horváth Emma középiskolai tanár, előadóművész vehette át, aranyplakettet Kálóczy Katalin, az Oktatási és Kulturális Minisztérium vezető főtanácsosa, plakettet Bada István és Bada Juhanna kultúraszervezők, Vrábel János nyugalmazott rajztanár, hangszerkészítő, a népművészet mestere és a torontálvásárhelyi Pipacs Nőegylet kapott. Az emelkedett hangulatú díjátadást kulturális műsor követte, ezen a Vajdasági Magyar Versmondók Egyesületének Szép Szó Műhelye mutatkozott be versmondóival, majd a szabadkai Garden Quartet adott kis koncertet. Az ünnepséget a zentai magyar fiatalok szervezték és irányították, jelöl annak, hogy a magyar kultúra ügyéről, védelméről most már nekik kell gondoskodniok.

A magyar kultúra napja azonban nemcsak ünnepi esemény, hanem a közös gondolkodás és számvetés alkalma is. Ennek a gondolatnak a jegyében rendezték meg a házigazdák (a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet munkatársai) azt a „kerekasztal-beszélgetést”, amely Korhecz Tamásnak, a vajdasági Tartományi Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi Titkárság vezetőjének (ez a tartományi kormány miniszteri posztjának felel meg) előadása után tekintette át a magyar kulturális szervezetek feladatait. Korhecz Tamás (akinek édesapját, mint a szabadkai önkormányzat vezetőjét ismertem meg néhány esztendeje) igen tartalmas előadásban ismertette a vajdasági magyarság jelenlegi helyzetét. Az előadás a jelen megoldásra váró kérdéseit vetette fel, így azt, hogy az

utóbbi esztendők során kiépült vajdasági magyar intézmények igen nagy szakemberhiánnyal küzdenek, tekintettel arra, hogy a korábbi, úgynevezett „milosevicsi” korszakban a nagyszerb nacionalizmus és diktatórikus államvezetés számos, a magyar szakemberek által betöltött pozíciót számolt fel, ennek következtében igen sok magyar szakember távozott Magyarországra, valamint nyugati országokba, így a most megnyíló lehetőségeket a magyar közösség nem tudja kellőképpen kihasználni, következtésképp arra lenne szükség, hogy a vajdasági felsőfokú oktatásban (például az újvidéki egyetemen) diplomát szerzett fiatal magyarok szülőhazájukban maradjanak.

Mindez valóban fontos „nemzetpolitikai” kérdést jelent, mint ahogy hasonló fontos tapasztalatokról adtak számot a tanácskozás más résztvevői is. Például a Romániából és Szlovákiából érkezett kulturális vezetők aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy az új bukaresti és a pozsonyi kormányok, amelyekben nem kaptak helyet a magyar pártok képviselői, egyre-másra nyirbálják meg a korábbi esztendőkben szerzett kisebbségpolitikai eredményeket: szűkítik a kisebbségi jogokat, csökkentik a magyar kulturális intézmények és iskolák költségvetési támogatását, és bocsátják el állásukból azokat a magyar tisztviselőket, akiket a korábbi (a magyar pártokra is támaszkodó) kormányzatok hivatalba helyeztek. Mindez valóban súlyos aggodalmakra ad okot, és ennek a helyzetnek a kezelése egyrészt a magyar kormánypolitika, másrészt a magyar kulturális élet feladata. Ez a meggyőződés fejeződött ki a zentai tanácskozás záróközleményében is.

A zentai ünnepséget és nemzetpolitikai tanácskozást egy hosszan tartó és igen tartalmas utazás követte, ennek Kolozsvár, Marosvásárhely, Csíkszereda, Nagyvárad, Ungvár és Beregszász voltak az állomásai – mindenütt a magyar kultúra napja alkalmából rendezett ünnepségeken vettem részt. Kolozsváron csak egy éjszakát maradtam, általában a református egyház diakóniai központjában szoktam megszállni, most is ott éjszakáztam, előtte pedig a neves erdélyi íróval, Szilágyi Istvánnal töltöttem az estét, nála is aggodalmat tapasztaltam: vajon az új bukaresti kormány miként fogja kezelni azokat a kisebbségpolitikai eredményeket, amelyeket a korábban kormányzati szerepben fellépő erdélyi magyar párt elért. (A román köztársasági elnök néhány nappal későbbi budapesti látogatása, amelynek során Basescu elnök ismét leszögezte, hogy Romániát „egységes nemzetállamnak” (?) kell tekinteni, nem sok

jót ígér.) Kolozsvárról utaztam tovább Marosvásárhelyre, hogy (kibővítve az egyszemélyes delegációt) Gálfalvi Zsolttal folytassam utamat misszióm következő: csíkszeredai állomására.

A magyar kultúra napja csíkszeredai ünnepe nekem személyesen is ünnepi alkalmat jelentett, minthogy most jelent meg már régóta tervezett erdélyi irodalomtörténeti összefoglalásom első kötete Tőzsér József és Kozma Mária ottani (Pallas-Akadémia elnevezésű) könyvkiadójánál. A *Magyar irodalom Erdélyben* című kötet, a tervezett vállalkozás első részeként, az 1918 és 1944 közé eső korszak irodalmát tekinti át, és minthogy ez volt a csíkszeredai kiadó ötszázadik kiadványa, a székely városban ennek a könyvnek a bemutatásával emlékeztek meg a nevezetes kulturális ünnepről. A városháza dísztermében igen szép számú közönség volt jelen, képviseltette magát a bukaresti magyar nagykövetség, megjelent a csíkszeredai magyar főkonzul, a székely város korábbi és mai polgármestere és igen sokan az ottani magyar kulturális élet neves személyiségei közül. A könyvet Gálfalvi Zsolt, neves irodalomkritikus, a Romániai Írók Szövetségének korábbi alelnöke mutatta be értő és baráti szavakkal, és a könyvbemutatóról tudósítást adott a Duna Televízió, illetve a csíkszeredai városi televízió, beszámolót közöltek róla a romániai magyar sajtóban is.

Csíkszeredáról ismét Marosvásárhelyen és Kolozsváron keresztül érkeztem Nagyváradra, ez bizony fárasztó utazás, közel ötszáz kilométert jelent a havas, ködös országúton. Váradon a magyar kultúra napja ottani ünnepségén vettem részt, ezt a római katolikus püspöki palotában tartották meg. A gyönyörű történelmi épületet nemrég kapta vissza az egyház, magam most láttam először a palota barokk dísztermét, amely kétségtelenül az erdélyi monumentális építészet egyik remekműve. A hírek szerint hamarosan az egész palota visszakerül a katolikus egyház kezelésébe, mindeddig a Bihar megyei történelmi múzeum székháza volt, és bizony mindenekelőtt a román történelem eseményeinek bemutatását szolgálta. Most azután, örvendetesen, visszakerül eredeti tulajdonosához, és visszakapja eredeti feladatait, ezek között lesz (lehet) a magyar kultúra szolgálata is.

A váradi ünnepséget Tempfli József római katolikus megyéspüspök személyes jellegű beszéde nyitotta meg, a püspök nemrégiben nyugalomba vonult, s magam is tanúsíthatom, hogy milyen hatalmas munkát végzett, nemcsak az erdélyi, illetve partiumi katolikus egyház, hanem

az egész erdélyi magyarság, sőt a régióban élő többi nép javára. Igazi szentéletű pap volt, akinek nevét majd ott fogják emlegetni a legendás hírű Márton Áron püspök és a többi erdélyi magyar hitvalló mellett. A magyar kultúrának szentelt ünnepségnek, amelyen jelen voltak a nagyváradi magyar közélet, kulturális élet jeles képviselői, két előadója volt. A debreceni irodalomtörténész Bényei József, aki Kölcsey Ferenc költészetéről és magam, aki a Himnusz irodalomtörténeti és szakrális szerepéről beszélt. Az ünnepség során Meleg Vilmos, a Szigligeti Színház igazgatója adott elő klasszikus magyar verseket, majd baráti találkozón vettünk részt a partiumi református egyetemen.

Nagyváradról a kárpátaljai Ungvárra vezetett utam, ahol részt vehettem a kárpátaljai magyarok, közelebbről a MÉKK (Magyar Értelmiségek Kárpátaljai Közössége) ünnepi összejövedelein. Zsúrielnökként kaptam szerepet az ungvári magyar középiskolák hagyományos Himnusz-mondó szavalóversenyén, másokkal együtt megnyitottam a Munkácsy Mihály Képzőművészeti Egyesület tagjainak és a tiszaháti „plein air” művészeti tábor résztvevőinek kollektív kiállítását, ezen igen sok kárpátaljai és néhány magyarországi művész alkotásait tekinthette meg a közönség az Ungvári Néprajzi Múzeum kiállítótermében. Érdekes kiállítással ismerkedhettem meg, rám különösen Soltész Péter festményei, Lőrincz István fotói, Nagy Emese szöttesei, Marinics Sándor és Fuchs Andrea grafikái és Beleny Mihály (ruszin művész, akinek Mátyás királyról készített domborművét nemrég avathattam fel a munkácsi várban) plasztikai művei tettek nagy hatást. Este pedig az ungvári Bábszínházban, a belvárosban található régi, még a „magyar időkben” épült színházi épületben rendezett ünnepi műsor előtt mondhattam beszédet, maga a műsor a nagydobronyi Hímes Táncegyüttes, a péterfalvi Kokasbanda, az eszenyi Ritmus Táncegyüttes és a Himnusz-mondó verseny ifjú győztesének szereplésével valóban méltó módon emlékezett meg nemzeti kultúránk közösségi ünnepéről.

Másnap Beregszászba utaztunk, ahol a déli órákban a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet nemrég megnyitott nagyszabású palotájában értelmiségi fórumon vettem részt, megnyitót tartottam, átadtam az anyanyelvi konferencia elismerő okleveleit, és tanúja lehettem annak, hogy milyen sok kárpátaljai tanár, művész és egyesületi vezető kapott igen szép elismerést a MÉKK vezetőitől. Az ünnepi találkozón **Dupka György**, a MÉKK elnöke, az anyanyelvi konferencia elnökségének tagja

tartott részletes beszámolót az egyesület elmúlt esztendei munkájáról, bemutattak néhány új könyvet, illetve az **Együtt** című kulturális folyóirat most megjelent számát, Filep Anita versénekklő fellépése tette színesebbé az ünnepi megemlékezést, ugyanott megnyílt Soltész Péter és Soltész Gabriella – két neves kárpátaljai magyar művész – felújított kiállítása is.

A vajdasági, erdélyi és kárpátaljai utazás bizony fárasztó volt, mégis jóleső érzésekkel tértem haza: mindenütt baráti szívekre, a magyar kultúra lelkes és áldozatos munkásaira találtam. Mondhatni valamennyire feloldódott az a rossz érzés, amely idehaza hatalmasodik el bennem a mindinkább veszedelmes – az ország jövőjét tekintve veszedelmes – politikai „iszapbirkózás” láttán. A vajdasági, a székelyföldi, a partiumi, a kárpátaljai magyarok, az ottani magyar kulturális intézmények, ahogy tapasztaltam, nemzeti felelősségtudattal és mind érzékelhetőbb eredményességgel szolgálják anyanyelvünk és nemzeti kultúránk védelmét. Móricz Zsigmond híres jelszava volt ez a harmincas évek végén, a magyarországi közeleti csatározások elvadulása idején: **„Hagyd a politikát – építkezz!”** Úgy tetszik, ez a nagyon egyszerű és végsőkéig tömörített közösségi stratégia a jövőben sem veszítette el erejét.

(Nyelvünk és kultúránk 2009. 1. sz. 7-10. o.)

II. A TÖRTÉNELEM TÜKRÉBEN

RÁKÓCZI-TÜKÖR

Közel négy évtizede (1973-ban) Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes gondozásában megjelent *Rákóczi tükör* címmel egy kétkötetes kiadvány, amely a függetlenségi háború történelmi dokumentumait: naplókat, jelentéseket, emlékiratokat adott közre. Kiváló munka volt (mára szinte megszerezhetetlen, csak az érdekesség kedvéért említem, hogy a két terjedelmes, díszes kötet ára együttesen 86 forintot tett ki!). Elképzelhető azonban egy másik „Rákóczi-tükör” is, amely a fejedelem alakját (vagy éppen a nevéhez fűződő szabadságharc eseményeit) a szépirodalom tükrében mutatja be. Magam most ennek a „tükörnek” néhány képét szeretném felvillantani az egybegyűltek előtt, természetesen nem a teljesség igényével, minthogy a II. Rákóczi Ferenc egyéniségét, élettörténetét és történelmi jelentőségét bemutató költői, elbeszélő és drámai alkotások mára egy kisebb könyvtárat is megtöltenének.

Rákóczi alakja a mögöttünk lévő két évszázadban a magyarság nemzeti „nagy narratívájának” a szerves része lett, a fejedelem és az általa vezetett függetlenségi háború ismerete nélkül nem csak a magyar történelemről alkotott képünk volna csonka, hanem nemzeti tudatunk és identitásunk is. II. Rákóczi Ferenc egyénisége és életének története szinte mindig jelen volt a magyar irodalom ösztönző tényezői között, igaz, nem mindig azonos intenzitással és nem mindig változatlan értelmezésben. Éppen ennek az értelmezésnek a története mutatja be annak a szellemi horizontnak a többszörös átalakulását, amelyen a nemzeti közösség a maga múltjával számot vetett, és önmagáról képet alkotott.

A fejedelem alakja jelen volt a 18. század népszerű énekköltészetében, abban a hatalmas irodalmi korpuszban, amelyet a magyar irodalomismeret „kuruc költészetnek” nevez. Ennek a területi tekintetben is jelentékeny költői anyagnak az összegyűjtése és kritikai feldolgozása – nem kevés korábbi vállalkozás, így a többi között Thaly Kálmán, Erdélyi Pál, Esze Tamás, Dávid Gyula és Stoll Béla szövegkiadásai után – mindenekelőtt a Rákóczi-kor kiváló kutatójának: Varga Imrének a nevéhez fűződik, aki 1977-ben (a fejedelem születésének 300. évfordulója alkalmából) adta közre *A kuruc küzdelmek költészete* című igen gazdag gyűjteményét, és ebben kétszáznegyvenhárom verses szöveg tükrében mutatta be a korszak hadi, politikai, leginkább pedig „lelki” történetét.

A kuruckor költészete természetesen igen árnyalt, sokszínű képet ad Rákóczi alakjáról is, ennek a költői korpusznak olyan máig élő darabjai léteznek, mint az 1703 nyarán keletkezett *Rákóczi Ferenc buzgó éneke* című vers, amelynek szerzőségét több irodalomtörténet-író (így a szöveg első közlétevéje: Badics Ferenc is) magának a fejedelemnek tulajdonítja, a *Rákóczi Ferenc éneke* (Cantio de Francisco Rákóczy), amely a fejedelem nevében szólítja egységes fellépésre a függetlenségi harcot vívó nemzetet, a *Rákóczi Ferenc bús éneke*, amely a hazájától búcsúzók, önkéntes számkivetésbe induló fejedelem alakját rajzolja meg, és a *Magyar ének* vagy *Rákóczi-mars*, amely *Rákóczi-nóta* címmel talán a legnagyobb politikai és szellemi hatást érte el. Főként a reformkori magyar közgondolkodásban, és minden bizonnyal Kölcseyre, a *Himnusz* szövegére is hatott.

A Rákóczi alakját, küzdelmeit és személyes sorsát felidéző kuruc költemények a fejedelem alakját részben mint szabadító, karizmatikus vezért, részben mint a Gondviselés végső kegyelméért fohászkodó tragikus hőst mutatják be. Az első (amint láttuk, magának a fejedelemnek tulajdonított) Rákóczi-vers még lengyelországi ihlet nyomán, de már Kalló várának ostroma idején keletkezett, s ebben a vezér a nemzet összefogására szólít fel: „Magyar nemzet, kérlek téged az Istenért, / Hogy magyar magyarnak ne szomjúzza vérét, / És senki ellenem ne fogja fegyverét. / Mert én nem kívánom magyar veszedelmét.” A *Rákóczi Ferenc bús éneke* pedig, amely mélyről fakadó vallásossága következtében az egyházi énekek közé is bekerült, a fejedelem szájába adva fejezi ki a vereség tragikus érzéseit: „Ím elmegyek országomból, / Drága kedves jó hazámból, / Eddigvaló hajlékomból / Költöznöm kell jószágomból. / Mutass,

Jézus, kies földet, / Lakásomra adj jó helyet. /- Ez életben csendességet, / Jövendőben idvességet.”

A Rákóczi-kor költészete mellett a 18. század elbeszélő irodalma, mindenekelőtt magának a fejedelemnek az Emlékiratai is igen gazdag képet adnak az 1703-1711-es függetlenségi háborúról és ennek vezéről. A kuruc háború történetét természetesen mások is megírták, így olyan memoárok, amelyek a magyar irodalom hagyományai szerint nem pusztán a történetírás, hanem a szépirodalom korében is szerepet kaptak. Olyan emlékirat-szerzőkre gondolok, mint Ottlyk György, a fejedelem udvarmestere. Teleki Mihály, a korábbi nagyhatalmú erdélyi kancellár fia, Vargyasi Dániel István, sőt maga Károlyi Sándor, aki a császári udvarral kötött kompromisszumot előkészítette. Ezek az emlékiratok olyan szerzőktől valók, akik korábban valamilyen szerepet vállaltak a Rákóczi nevéhez fűződő mozgalomban, később azonban beilleszkedtek a bécsi hatalommal kötött nemesi kompromisszum keretei közé. Ez a kompromisszum mély nyomot hagyott azon a képen is, amelyet, többnyire évtizedekkel később, rajzoltak meg a függetlenségi háborúról.

A Rákóczi alakját ábrázoló irodalom első klasszikus alkotása természetesen Mikes Kelemen nevéhez fűződik: a *Törökországi levelek* adott (magának Rákóczinak az *Emlékiratain* és *Vallomásain* kívül!) hiteles és gazdag, máig eleven ábrázolást a fejedelemről. Igaz, Rákóczi arcképét mások is megfestették az irodalom eszközeivel, így Pápay János, a fejedelmi kancellária „első szekretáriusa” törökországi követségének naplójában, Beniczky Gáspár, a fejedelem magántitkára az udvari életről adott feljegyzéseiben, Szathmáry Király Ádám, a fejedelmi udvar apródja pedig a lengyel- és franciaországi emigráció eseményeiről készített beszámolóiban. Rákóczi emberi alakjának klasszikus ábrázolása, méghozzá a bujdosás mindennapjaiban, az őt közvetlen közletről figyelő krónikás nézőpontjából, mindazonáltal Mikes leveleiben található. Ezeknek a leveleknek a központi epikai hőse, természetesen a levélíró rajongó szeretetétől övezett hőse, maga a fejedelem, ezért is volt Mikes munkájának oly nagy szerepe mindig a Rákóczi-kultusz történetében.

A 18. század magyar köztudata és irodalma mintha elfelejtette volna Rákóczit és kurucait, vagy éppen lázadóként bélyegezte meg, miként több korábbi híve is tette. A bécsi hatalom érdekeit éber figyelemmel kiszolgáló cenzúra a fejedelem emlékének minden apró megnyilvánulására felfigyelt, és keményen lesújtott ott, ahol valamiféle rokonszenvező

kijelentést észlelt. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes ma is érvényes monográfiája (*II. Rákóczi Ferenc*, 1976) említi azt az esetet, hogy a cenzurális hatóság 1752-ben elkoboztatta Molnár Gergely nyelvtankönyvét, mert ebben a következő példamondat fordult elő: „Miként az oroszán a vadállatokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarországért.” Még a különben hazafias költő: Ányos Pál is, aki a jozefinista politika ellenfele volt, 1784-ben pártütőként mutatta be Rákóczit, akinek „pártos népe templomokat rabolt, / S ezért nem engedte az Isten hadának, / Hogy szabadítója legyen hazájának”.

Rákóczi emlékének felelevenítése és a Rákóczi-kultusz kialakulása csak a 18. század utolsó éveiben következett be, midőn II. József halála után, természetes visszahatásként a császárnak a magyar nemzeti öntudatot és intézményeket korlátozó rendelkezéseire, a nemzeti érzés valóságos reneszánsza kezdődött meg. Még az uralkodó életének végső napjaiban Bécsből Budára szállították a Szent Koronát, és az új uralkodó: II. Lipót Budára, majd Pozsonyba összehívta a magyar országgyűlést. A fellelkesült nemzeti érzés következménye volt az újjáéledő Rákóczi-kultusz is: országszerte terjedt a *Rákóczi-nóta*, a megyegyűléseken lelkes szónoklatok emlékeztek meg a hosszú évtizedeken keresztül elfeledett fejedelem hősies küzdelmeiről, és természetesen a függetlenségi háború vezérének kultuszát szolgálta Mikes Kelemen leveleinek 1794-ben történt közreadása is.

Az első költő, aki Rákóczi Ferenc hősi egyéniségét mintegy történelmi példaként állítja a nemzet elé, Kölcsey Ferenc volt, aki 1817-ben írott *Fejedelmünk hajh* című versében idézte fel Rákóczi és Bercsényi alakját (a vers címe eredetileg, mint Waldapfel József 1935-ben megállapította, *Rákóczi hajh, Bercsényi hajh* volt, a költő a cenzúra szorításában változtatott ezen). A költemény gyászos szavakkal indul: „Fejedelmünk hajh! Vezérünk hajh! / Magyartok gyászban ül, / Még leng a szellem töletek, / s már lelke sem hevül.” Mégis a jövőbe vetett bizalom érzésével fejeződik be, egy ígéretes új korszaknak mintegy beköszöntőjeként: „rohan, mint ár, a győzelem / Kelettől nyugotig, / A láncsa zúg, a lobogót / Magas szellők viszik, / S ledőlt országok hamvain / Egy szép hon támad fel, / Mely lelket tölt, mely szívet ráz / Neve zengésével.” Kölcsey már a bontakozni kezdő nemzeti megújulás történelmi példájaként tekintett vissza Rákóczira. Zolnai Béla Rákócziról írott életrajza állapította meg, hogy a *Rákóczi-nóta* szövege minden bizonnyal a *Himnusz* tragikus hangoltságára és néhány sorára is hatott, annak ellenére, hogy abból a nemzeti

Pantheonból, amelyben jelen van Árpád, Hunyadi János és Mátyás király, minden bizonnyal politikai megfontolásból, hiányzik a fejedelem alakja. Mégis, mondja Zolnai, a *Rákóczi-nóta* sorai „mintha belecsengtek volna Kölcsey fülébe, mikor a *Hymnus* első strófáját és záróakkordját írta. „Jaj, régi szép magyar nép, / Az ellenség téged miként szaggat, tép”. És a nemzeti imádság háttérül – folytatja Zolnai – lehetne-e zivatárosabb századot odaképzelnünk, mint a kuruc-labanc visszavonás reménytelen korát? A Bujdosóét, aki szerte nézett s nem lelé honját a hazában.”

Rákóczi emléke és példája – az 1790-es évek viharzó nemzeti felbuzdulásának lanyhulása után – lassanként vált ismét a magyar közélet, a magyar irodalom alakító tényezőjévé. Mutatja ezt az, hogy Vörösmarty, aki egyik ifjúkori zsenijében (*Rákóczi Bercsényinél Lengyelországban*) már kísérletet tett a fejedelem alakjának felidézésével, 1826-ban keltezett *Mikes búja* című verse fölé a következő címet volt kénytelen írni: *Egy öreg rabszolga keserve Pompejus sírja fölött*. Ez a hexametekben írott költemény azt a kényszerű feledést róttá meg, amely a távoli török földön nyugvó fejedelem emlékének az osztályrésze lett: „Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé. / Vajha ne érezd ezt a súlyos földnek alatta, / S hogy fejedelmi porod nincs emlékezve, ne tudjad: / Ím élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás, / És ha magyar tán még e gyászos földre vetődik, / Elmondom neki: Itt nyugszik fejedelme hazádnak, / Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.”

A fejedelem és a függetlenségi háború kultusza az 1843-1844-es reformországgyűlés idején, majd minden korábbinál teljesebben és tudatosabban az 1848-as forradalom napjaiban bontakozott ki, nem véletlenül, hiszen a nemzet szabadságának és az ország megújulásának politikai és szellemi stratégiája mindenekelőtt Rákóczi emlékében és példájában talált igazán támaszra. A fejedelem politikai örökségének nagyszabású költői recepciója elsősorban Petőfi Sándor tudatos Rákóczi-kultuszához köthető, ennek első megnyilvánulása a *Szent sír* című költemény 1847-ből, ez Vörösmarty imént idézett verséhez hasonlóan mutatott rá arra a nemzeti felelősségtudatra, amelyet a fejedelem távoli sírjának kellene felkeltenie, egyszersmind a költő, azaz önmaga feladatául szabja a hiteles emlékeztetést: „otthon már nevét is / Alig ismerik; csak / Egy emlékszik rája, / Egyedül csak egy... a / Költő, a szabadság / Ez öröklámpája.”

Petőfi gondolkodásában ettől kezdve Rákóczi neve és a szabadság eszméje szinte egybeforrott. 1848. április 21-én a következőket jegyezte

be naplójába (amely a pesti forradalom számos eseményét rögzítette): „Nagy péntek napja! Röpülj át 113 esztendőt, emlékezetem, röpülj le a Balkán havasokon túl déli Törökországba a Propontis partjára, vidd magaddal a könnyet, mely sötét szárnyadra esett szememből, s hullasd azon férfi kezére, ki akkor és ott szűnt meg élni. Ez nagy férfi volt és az ő keze szent; megszentésítette a szabadság Kardja, melyet évekig villogtatott. Mennyit küzdött, mennyit küzdött! De sikertelenül, mert várhatni-e ott sikert, hol a barát áruló s a haza részvétlen? Kiesett kezéből a kard, s a hősből földönfutó lett, és míg otthon csalárd barátja a hazaárulás dús-gazdag díjából lakomázott, addig ő a száműzöttségben ette a kegyelemkenyeret. Ma száztizenhárom esztendeje, hogy meghalt, s vajon van-e széles e hazában, széles e világon kívülem ember, kinek eszébe jut, hogy a mai nap e hős halála napja? Oh Rákóczi!...”

Hasonlóképpen beszélt az elfeledett rodostói sírról az ugyanezen a napon keltezett *Rákóczi* című költemény, amely a márciusi események után született forradalmi versek – *A szabadsághoz, Föltámadott a tenger, A királyokhoz, Készülj, hazám, Megint beszélünk s csak beszélünk, A király és a hóhér* – között idézte fel a függetlenségi küzdelem vezérének dicsőséges emlékét: „Hazánk szentje, szabadság vezére, / Sötét éjben fényes csillagunk, / Oh Rákóczi, kinek emlékére / Lángolunk és sírva fakadunk! / Az ügy, melynek katonája voltál, / Nemsokára diadalmat ül, / De te nem lész itt a diadalnál, / Nem jöhetsz el a sír mélyiből.”

A forradalom és a szabadságharc idején születtek Arany János Rákóczi alakját idéző költeményei is, így az 1848-ban keletkezett „*A rodostói temető*”, amely minden bizonnyal Petőfi imént idézett *Szent sír* című versétől kapta ihletét, midőn Rákóczinak és száműzött társainak emlékét ébresztve kívánta lelkesíteni új küzdelmében a nemzetet. A másfél évszázaddal korábbi függetlenségi háború a szabadságért vívott harc erőforrása lett: „a nemzet, e derék faj, / Dicsőségünk gondos őre, / Múltja kincs-aknáit felett / Élni fog örök időkre”. Az ezt követő *Rákócziné* című ballada a fogságba vetett ifjú Rákóczi példáját idézve ösztönözte bátor helytállásra a nemzetet.

A nagyszerű negyvennyolcas napokban Rákóczi Ferenc emléke és példája a nemzeti újjászületés és a függetlenségi eszme erőforrása lett, ezt példázza Szigligeti Ede // *Rákóczi Ferenc fogsága* című drámája, amelyet hatalmas sikerrel 1848. november 4-én mutatott be a Nemzeti Színház. Ez a történelmi dráma arról adott képet, hogy a fiatal Rákóczi

miként kötelezte el magát a nemzeti függetlenség ügye mellett. Hasonló témát dolgozott fel, már a szabadságharc bukása után, Tompa Mihály *A fogoly* című költeménye. Rákóczi alakját idézte Gyulai Pál *Hangok a múltból* című költői ciklusában, Jósika Miklós 1861-ben kiadott *II. Rákóczi Ferenc* című hatkötetes regénye a fejedelem élettörténetét, az önkényuralom idején igen népszerű P. Szathmáry Károly 1862-ben megjelent *A bujdosók* című regényében a száműzött Rákóczi mostoha sorsát mutatta be. A fejedelem kultuszának ébren tartását szolgálta az is, hogy 1861-ben Toldy Ferenc gondozásában második kiadásban terjedtek el szélesebb körben Mikes Kelemen *Törökországi levelei*.

A Rákóczi-kultusz ettől kezdve folyamatosan élt tovább a 19. század második felének magyar irodalmában, mint költői téma és hangoltság (minthogy a kuruc kor költészete poétikai és stílári értelemben is hatott) erősebb szálakkal szötte át a nép-nemzeti iskola másod virágzásának költészetét és azt a megkésett romantikát, amely a Nyugat fellépése előtt kialakult lírában érvényesült. Magának a kuruc költészetnek, a kurucos romantikának a felfedezése és népszerűsítése Thaly Kálmán nevéhez köthető, aki népies költőként indult, majd a Rákóczi-kor történetírójaként vált ismertté és szerzett hatalmas közéleti tekintélyt. Mint ifjú költő igen szerette a történelmi témákat, szívesen archaizált, kedvtelve használta fel a régi magyar vers nyelvi és formai jegyeit. 1862-ben készült el első kurucos stíluskísérlete, a *Thököly bujdosó híve, 1697*, majd egész kötetre való kurucos verset írt, ezeket 1903-ban *Kuruc világ* címmel publikálta.

Legnagyobb sikerét a Rákóczi-kor költészetének kiadásával és feldolgozásával érte el, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* című 1872-ben közreadott gyűjteménye alapozta meg a kuruc-kori irodalomnak a század végén ismét felívelő kultuszát. Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos mutatták ki (egymástól függetlenül) 1913-ban, hogy Thaly saját költeményeit csempészte a kuruc versek közé, sőt, éppen ezek lettek az antológia leginkább ünnepelelt darabjai, például az *Esztergom megvétele*, a *Bujdosó Rákóczi*, az *Ocskay árultatása* és *A kölesdi harcról* című versek. A leleplezés évekig tartó szenvedélyes vitát eredményezett, és alaposan megtépázta Thaly Kálmán hírnevét. Pedig az álkuruc versekben igazi költői erő nyilvánult meg, és ha Thaly tudományos hitele csorbát szenvedett is, költői tehetsége, amelyet *Thaly Kálmány regénye* című írása szerint Ady Endre is elismert, igazolást nyert. Thaly valójában a „fejedelem író-

deákjának” tekintette önmagát, és szöveghamisításait is az a rajongó csodálat magyarázza, amelyet Rákóczi alakja és emléke iránt érzett.

A költészet erejével feltámasztott Rákóczi-kor és maga a kuruc költészet valósággal divatot csinált, amely a népszerű irodalomtól a művészeti iparon át az öltözködésig hatott, nagy befolyást gyakorolva a századvég nemzeti tudatára és közízlésére. Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros*, Fényes Samu *Kuruc Féja Dávid*, Lampérth Géza *Kurucok csillaga* és Kacsóh Pongrác *Rákóczi* című művei, illetve az igen népszerű Endrődi Sándor 18%-ban megjelent *Kuruc nóták* című kötete, továbbá Ábrányi Emil, Vargha Gyula, Lampért Géza, Radó Antal, Szabolcska Mihály, Sajó Sándor és mások költeményei, verses elbeszélései szólaltatták meg ezt a nemzeti romantikát, amely különben az 1905-1906-os politikai harcokban, midőn a magyar politikai közélet lazítani szeretett volna az Ausztriához fűződő kapcsolatokon, is életre kelt. Természetesen a korszak Rákóczi-kultuszát szolgálta, és erősítette a fejedelem és bujdosó társai hamvainak 1906-os hazaszállítása és elhelyezése a kassai Szent Erzsébet székesegyház Rákóczi-kriptájában. A kuruc kor nevezetes hőseinek, mindenekelőtt magának a fejedelemnek az alakja sorra elevenedtek meg az irodalomban, a színpadon, sőt a népszínművek és az operettek kulisszái között. A kuruc kort és a fejedelem alakját idéző irodalom (vagy álirodalom) a századvég hígabb romantikájához igazodott, a milléniumi korszak nemzeti illúzióit szólaltatta meg.

Ugyanakkor a kurucos romantikának volt egy másik arculata is, a nemzeti illúziók mellett segített fenntartani az 1848-1849-es hagyományokat, általában a függetlenségi tradíciókat, az ellenzéki szellemet. Mint ilyennek volt igen fontos szerepe a századforduló után új tájékozódást hirdető, új eszményeket kereső ellenzéki értelmiség és irodalom mozgalmaiban. Mindenekelőtt Ady Endre úgynevezett „kuruc verseiben”, amelyek nemegyszer idézték fel a fejedelem alakját is. Ezekben a versekben a maga teljes gondolati és érzelmi gazdagságában szólalt meg a költő magyarságtudata és patriotizmusa, amely egyformán kifejezésre juttatta a nemzeti büszkeséget és a nemzeti önbírálatot. Ady eredeti és hiteles költői nyelvet alakított ki a kuruc költészeti hagyományok nyomán, és korának, különösen az első világháborús esztendőknél a keserves tapasztalatait fejezte ki a bujdosó kuruc hagyományok lelkiségének életre keltése által. De nem csak Ady, hanem Kosztolányi és Juhász Gyula költészetében is szerepet kapott a kuruc tradíció, a Rákóczi-hagyomány.

A Rákóczi-kultusz történetében kétségtelenül fordulatot hozott Szekfű Gyula 1913-ban megjelent és nyomban igen szenvedélyes vitát kavart munkája: *A száműzött Rákóczi*, amely a nemzeti romantika szinte kötelező sztereotípiáival ellentétben az emigrációba kényszerült fejedelem alakjának és környezetének valósághoz hű, hiteles ábrázolására törekedett. Szekfű munkája, miként ezt Zolnai Béla helyesen megállapította: „a magyar történelemtudománynak is próbája volt: szabad-e dokumentumok, hiteles források, megrostált följegyzések, önvallomások alapján kritikai arcképet rajzolni a nemzet Héroszairól, kockáztatva, hogy esetleg illúziók foszlanak szét, de az igazságot keresve, a lelki motívumokat magyarázva és közelebb hozva hozzánk a dicsfénytől eltakart Ember arculatát.” A történettudós kétségtelenül olyan tényeket tárt a nyilvánosság elé, amelyek nem feleltek meg a kurucos romantikával táplált közvélemény érzelmeinek, ugyanakkor azt is igen gazdagon bizonyította, hogy maga a fejedelem milyen alázattal és lelki nemességgel viselte sorsának hányattatásait, és ebben mindenképpen környezete és kora, hívei és ellenségei fölé emelkedett.

Szekfű munkája nem kis mértékben formálta át a hagyományos Rákóczi-képet, de talán azt is megállapíthatjuk, hogy a fejedelem kultuszát nem akarta megrendíteni, és nem is rendítette meg. Rákóczi alakjának és hősi küzdelmének emléke és példája, talán kevésbé romantikus módon, de tovább élt és halott a két világháború közötti korszakban is. Ezt igazolták a halálának kétszázadik évfordulóján, 1935-ben rendezett országos ünnepek, amelyeknek legfőbb tudományos hozadéka a Lukinich Imre szerkesztésében megjelent, igen értékes kétkötetes *Rákóczi Emlékkönyv* volt. Az évforduló alkalmából írta és adta közre 1939-ben Herczeg Ferenc *Pro libertate* című, a romantikus Rákóczi-képet fellelevenítő regényét, és természetesen a népszerűsítő irodalom, illetve az ifjúsági irodalom is számos munkával adózott a fejedelem kultuszának.

A második világháborút követő korszakban Rákóczi alakját az úgynevezett „haladó hagyományok” között tartotta számon a tudományos irodalom és a politikai élet. Ennek kétségtelenül megvolt az a jótékony következménye, hogy a kommunista korszakban is szabad utat kapott a Rákóczi-kultusz. Nem éppen a hatalom szándékainak megfelelően, elsősorban a nemzeti függetlenség hagyományait és a nemzeti identitás szellemét erősítette. Ebben az értelemben kapott szerepet és vált népszerűvé Bárány Tamás *Rákóczi zászlai* (1962) című ifjúsági regénye, és ezt a függetlenségi Rákóczi-hagyományt ápolta az új magyar költészet is, olyan

versek, mint Vas István *Nagyszombat, 1704*, Bóka László *Sárospatak*, Takáts Gyula *Mikes Kelemen elveszett leveleiből*, Devecseri Gábor *Rákóczi tölgye*, Csanádi Imre *Rákóczi* és Sípos Gyula *Thököly utolsó levele II. Rákóczi Ferenchez* című költeménye, illetve Jánosy István 1958-ban megjelent szép verses regénye: a *Rákóczi ifjúsága*.

A korszak kétségkívül legnagyobb – a Rákóczi-kultuszt szolgáló (és bizonyos mértékig új utakra terelő) írói vállalkozása Laczkó Géza hatalmas, *Rákóczi* című történelmi regénye volt. Az író már korábbi, 1917-ben az olvasók kezébe került *Német maszlag, török áfium* című, Zrínyi Miklós életének szentelt regényében igazolta, hogy milyen történetírói alaposággal, egyszersmind művészi kompozíciós készséggel és nyelvetteremtő erővel képes életre kelteni nemzeti múltunk nagyszerű hőseit és drámai eseményeit.

A Rákóczi-regény Laczkó Géza írói munkásságának legnagyobb vállalkozása volt, a negyvenes évek elejétől egészen 1953-ban bekövetkezett haláláig csakis ezen a művén dolgozott. Kis soroksári lakásában minden közszerepléstől visszavonultan, szerzetesi fegyelemben jegyzetelte a forrásműveket, róttá tele az íveket. A Zrínyi-regény koncepciójából indult, sőt a két könyv között természetes összefüggést látott, minthogy Zrínyi Miklós nemzetpolitikai terveit: a független és megújuló magyar államot a Rákóczi-szabadságharc kívánta megvalósítani. A regény építkezése és epikai alakzata is a korábbi eredményeket követte. Laczkó modern regényeposzt alkotott, ahol az epikus teljesség az ábrázolt korszak széles körű bemutatásában, a megidézett világ teljes képének feltárásában és felrajzolásában érvényesült.

Hatalmas kutatómunkát végzett, egy történetírást is meglepő ismeretanyagot halmozott fel. A realista teljesség elvét a tudományos rekonstrukció igényével egészítette ki. A klasszikus regényeposzt nagyszabású kortörténeti képpé, művelődéstörténeti tablóvá fejlesztette. Egy korábbi tanulmányában – *A történelmi regény* – úgy indokolta meg a téma efféle felfogását, hogy arra a felelősségtudatra hivatkozott, amit a realista írónak kell éreznie a múlt valósága iránt. Őbenne valóban volt ilyen felelősségtudat, szinte monografikus teljességgel keltette életre Rákóczi Ferenc ifjúságának és a kuruc-labanc háborúknak történetét, tárgyi és művelődéstörténeti képét és nyelvi kifejezéseit. Regénye mégsem vált művelődéstörténeti tanulmánnyá, emberismerete és lélektani érzéke, a cselekmény bonyolításának és szerkesztésének költői biztonsága megőrizték a munka szépirodalmi jellegét. Rákóczi vívódásainak, önmagával folytatott vitái-

nak ábrázolásában pedig azt is érzékeltetni tudta, hogy a regénynek idő-szerű mondanivalója van. Az író maga is a nagy történelmi sorsfordulók természetén és kilátásain, a magyarság történelmi esélyein gondolkodott.

Nagy művét sajnos már nem fejezhette be, a trilógiából csak az első két rész – *Isten árnyéka a földön, Vörös zászlók alatt* – készült el, a harmadik kötetből – *A „magyar király”* amely a fejedelem emigrációjának történetét dolgozta volna fel – már csak vázlatokat tudott készíteni, a munka lezárására nem maradt ideje. A Rákóczi-regény azonban így is a fejedelem hősi sorsának bizonyára legnagyobb irodalmi emlékműve lett.

Végezetül, engedtessek meg nekem, hogy gondolatmenetemet Ravasz László református püspök szavaival fejezzem be, ezek *Az örök Rákóczi* című esszéjében az 1935-ös *Rákóczi Emlékkönyv* zárótanulmányában olvashatók. Rákóczi – összegzi a fejedelem sorsában kitapintható történelmi példázatot – „a magyar nemzetnek képe és egybefoglalója, aki lázadóvá lesz, és számkivetésben hal meg. Tragikuma az örök magyar tragikum: sohasem lehetett azt csinálnunk, amit kellett volna; mindig azt kellett csinálnunk, amit lehetett. Ez a megalkuvás élettörvénnyé vált s ennek az élettörvénynek halálig való tagadása Rákóczi Ferenc. Győzelem nélküli hős, akinek arcán nincs mosoly s ezért a Rákóczi-fogalom hangulati velejárója az árvaságnak, szomorúságnak az az érzése, amelyben a magyar saját létének nagy fenyegetéseit és ellentmondásait érzi meg.” Igen, Rákóczi alakja nem pusztán a történelmi hősé, az államférfié, az íróé, Rákóczi alakja nemzeti önazonosságunk nagy jelképei közé tartozik. Méltán került arra a pantheoni magaslatra, amely a magyarságnak ma is eszményeket kínál, és irányt mutat.

(*Együtt*, 2011. 2. sz. 32-41. o.)

A HIMNUSZ ÜNNEPÉN

Minden nemzetnek vannak szakrális jelképei: történelmi emlékek, közösségi szimbólumok és közös ünnepek, amelyeket megszentelt a nemzet önmagáról kialakított képe és közös emlékezete. Ezek a szakrális jelképek fejezik ki nemzeti tudatunkat, igazítanak el bennünket történelmünk útvesztőiben. Ilyen nemzeti szimbólumok a piros-fehér-zöld lobogó, a magyar Szent Korona, ilyenek nagy nemzeti ünnepeink: Szent István napja, március 15-e és október 23-a, ilyen a magyar történelem

korszakos bőseinek, Árpád fejedelemnek, Szent Istvánnak, Hunyadi Jánosnak, Mátyás királynak, Bethlen Gábornak, II. Rákóczi Ferencnek, Kossuth Lajosnak és a többieknek az emléke, és ilyenek megszentelt szövegeink és dallamaink: Kölcsey Himnuszának és Vörösmarty Szózatának a szövege, Erkel Ferenc és Egressy Béni dallama. Ezek alapozzák meg, teszik teherbíróvá a magyarság nemzeti tudatát és szolidaritását.

Kölcsey Ferenc száznyolcvannégy esztendeje, 1823. január 22-én Szatmárcsekén írta a magyar nép nemzeti himnuszát. Még öt esztendőnek kellett elteltie, hogy 1828 végén az *Auróra* című folyóiratban a nyilvánosság elé kerüljön. Valójában a harmincas évek közepétől kibontakozó reformkorban lett népszerű és vált a nemzeti identitás egyik szimbólumává. A negyvenes években a pesti Nemzeti Színház pályázatot hirdetett megzenésítésére, ezt, mint mindenki tudja, Erkel Ferenc dallama nyerte meg. Először a színház énekkara énekelte el nyilvánosan, igen hamar az egész országban elterjedt, 1844-ben már egy nyilvános ünnepséget nyitottak meg vele. Ezzel Kölcsey és Erkel műve a nemzeti imádság rangjára emelkedett.

A magyar himnusznak valóságos élettörténete van: voltak a nemzet életében feledhetetlen pillanatok, így 1848-ban, 1956-ban vagy 1989-ben, midőn a *Himnusz* a történelmi újrakezdés és a nemzeti összetartozás bizonyságaként fogta egybe a szíveket. És voltak idők, midőn a *Himnusz* nyilvános és közös megszólaltatása tiltva volt: a szabadságharc vérbe fojtása után, az 1919-es vörös diktatúra idején vagy az elszakított magyarság körében egészen az 1989-1990-es történelmi változásokig. Igaz, ezután is csak óvatosan és nemegyszer szorongó szívvel merték énekelni Erdély, Felvidék, Kárpátalja magyarjai. A *Himnusz* sorsa ennyiben a magyarság történelmi sorsának tükre; az elszakított magyarság esetében is.

A költemény, a dallam és a nemzeti sors mintegy összefonódott egymással, és ez a történelmi összefonódás szakralizálta Kölcsey és Erkel művét. A magyar nemzet mindig történelmi sorsának mélypontján vagy éppen magaslatain ragaszkodott leginkább himnuszához. Nyilvánvalóan annak következtében, hogy a *Himnuszban* ismerte fel ennek a történelemnek a költői összefoglalását, találkozott azokkal a történelmi emlékekkel és fogalmakkal, amelyeknek maguknak is szimbolikus jelentésük és jelentőségük volt. Ezek között a szimbolikus szerepet kapott emlékek és fogalmak között, éppen kudarcokban bővelkedő történelmünk követ-

keztében, többnek is gyászos és tragikus színezete van. Miként a *Himnusz* történelmi visszatekintésének és nemzeti számvetésének rendjében is, hiszen Kölcsey a honfoglalás, az országalapítás és a katonai győzelmek biztató emlékeinek felidézését követve maga is a „rabló mongol nyílára”, a „török rabigájára”, „vert hadunk csonthalmaira”: az elnyomatás, az üldöztetés, a viszálykodás nemzetet pusztító eseményeire emlékezve vallja meg a magyarság vétkeit, és kér Istentől feloldozást.

Mintha volna a *Himnusz*nak egy virtuális történelmi erőtere, és az mindazt összefogja, ami a nemzet történelmében siker és kudarc volt: az országépítő munkát és az országos pusztulást. Ebben a virtuális történelmi erőterben mi, mai magyarok számon tarthatjuk azokat a történelmi eseményeket is, amelyek már Kölcsey kora után szakadtak reánk. A *Himnusz* történelmi visszatekintésében mi ott érezzük Világost és Trianont, ott érezzük elveszített háborúinkat, levertt forradalmainkat, országunk feldarabolását, százezrek menekülését, milliók erőszakos halálát, a „holtak vérét” és a „kínzó rabság könnyeit”. A *Himnusz* panaszai, fájdalom, mindig újra érvényessé válnak, és a történelmi számvetést, a bűnök megvallását, a lélek katarziséját csak ritkán követi nemzeti felemelkedés.

Kölcsey *Himnusza* szakralizált (szakralizálódott) szöveg, egyszerűen természetesen irodalmi alkotás, amely éppen annak következtében lehetett a magyarság nemzeti „imádsága”, hogy a maga történelemértelmezése, mondhatnám így is: „történelmi látomása” által lezárt egy korszakot és előkészített egy másikat. A maga himnikus magaslátán a nemzet élettörténetének drámai tapasztalatait foglalta össze, méghozzá máig ható érvényességgel. Ezért is maradhatott több mint másfél évszázada a nemzet közös imádsága, miközben környezetünkben más nemzeteknek több alkalommal is megváltozott a nemzeti himnusza. Kölcsey *Himnuszá*nak ugyanis nem csak történelmi erőtere van, hanem, mondjuk így: vallásos erőtere is. A magyar *Himnusz* nem csupán a nemzet történelmi visszatekintésének és közösségi identitásának kifejezője, közös imádság is, amely transzcendentális magaslatra emeli ezt a visszatekintést, ezt az identitást.

Valóban, a *Himnusz* a korábbiaktól egészen eltérő értelmezést adott az európai himnuszköltészet hagyományának. Drámai és tragikus értelmet, hiszen a szatmárcsekei magányban élő költő (miként utolsóelőtti versében, a halála esztendejében született *Zrínyi második éneke* című költeményében is) más himnuszköltőkkel (más nemzeti himnuszok

költőivel) ellentétben nem a nemzeti történelem dicsőséges eseményeit örököltette meg, és nem a nemzeti hivatástudat magasra csapó önérzetét fejezte ki, hanem kollektív bűnvallást tett, a nemzeti történelem tragikus menetére hivatkozott, és a megváltás reményét ostromolta. Más nemzeti himnuszok, akár a francia *Marseillaise*, akár az angol királyhimnusz, az osztrák császárhimnusz, a német *Deutschland, Deutschland über alles* vagy éppen a lengyel *Nincs még veszve Lengyelország* (hogy a huszadik század nacionalista és diktatórikus talajon született nemzeti himnuszairól ne is beszéljek!) többnyire az uralkodó vagy a nemzet dicsőségét zengték, s talán csak a magyar *Himnusz* értelmezte úgy a történelmet, mint tragikus tapasztalatok sorozatát, amelytől egyedül az isteni kegyelem, tehát egy transzcendens várakozás beteljesülése válthatja meg a nemzetet. A megváltásnak ezt a reményét fejezik ki a költemény zárószakaszai.

Igen, a *Himnusz* bármennyire a magyar nemzet történelmének tragikusan sötét korszakait és tapasztalatait idézi is fel, a maga végső reménykedésével már egy új és bizakodó korszak eljövetelét ígéri. Kölcsey, mondhatjuk végül, a magyar történelem egyik kiemelkedő szakaszának kezdetén írta meg költeményét: a magyar irodalom és a nemzeti szellemű értelmiség mozgalmai már jelezték a reformkor beköszöntését, azt az országos felemelkedést, amely azután 1848-tól történelmi magaslatra emelkedett. Ennek az először lassan, majd mind erőteljesebben kibontakozó felemelkedésnek a lelkesítő érzései között született újjá a magyar nemzeti identitás, a nemzeti szolidaritás szelleme. Ezért is zárhatta a költő bizakodó fohásszal a történelmi visszatekintés sötét és gyötrelmes képeit.

A mögöttünk lévő másfél évtizedben ismét egy új reformkor lehetőségét adta meg számunkra a történelem és a Gondviselés. Még ha a szemlélőt igen gyakran olyan érzés fogja is el, hogy a nemzet nagy része egyszerűen nincs tudatában annak, hogy egy új reformkor kínál fel számára esélyeket és a nemzet életéért és jövőjéért felelős politika rendre szinte mindig elherdálja ennek az új reformkornak a lehetőségeit. Az új reformkor meghirdetése és kialakítása ezért a szellem képviselőire vár. Következésképp nekik kell számot vetniük a múlttal, az elkövetett vétkekkel és mulasztásokkal, nekik kell újra szőniük a megtépázott, megbomlott közösségi-szolidaritást: határokon belül és határokon kívül, a magyar nemzeti közösség minden része és tagja

között. Új és korszerű nemzeti jövőképet kell kialakítaniuk, nemzeti identitásunkat és kultúránkat kell megerősíteniük, a kor követelményeihez igazítaniuk. Mindebben Kölcsey élete és életműve biztató erőforrás lehet, az ő hűsége, áldozatkészsége, cselekvő kitartása, közéleti bátorsága és bölcsessége. Kölcsey *Himnusza*, amelyet nemcsak énekelnünk kell, hanem meg is kell értenünk.

(Együtt, 2007., 1. sz. 5-7. o.)

TRIANON ÉVSZÁZADA

Vannak a történelemnek szavai: geográfiai megnevezései, amelyek baljós mitikus fénytörésbe kerültek nyomban egy-egy tragikus történelmi esemény után. A mi történelmünkben ilyen: Muhi, Mohács, Nagymajtény, Világos és Trianon. Az első a középkori magyar állam első nagy megpróbáltatására: a tatár had győzelmére, a második a török hódoltság kezdetére, a harmadik a kuruc szabadságharc bukására, a negyedik az 1848-1849-es szabadságharc vereségére, végül az ötödik a történelmi magyar állam feldarabolására utal. Nem pusztán földrajzi elnevezések ezek, nem csak a térképeken találhatók, hanem a nemzet sorsában és emlékezetében, mintegy megszabva a soron következő évtizedek, évszázadok történetét. Nem mindegyiknek volt végzetesen örökvényű hatása a nemzeti történelemre: a nagy tragédiákat nem egyszer követte a lelki megújulás, és a közös erőgyűjtés korszaka. Muhi után igen hamar elkövetkezett az újabb felemelkedés, végpontján Mátyás király birodalmával; Mohács után másfél évszázadnak kellett eltelnie, amíg az ország területi egysége helyreállott; Nagymajtény után néhány évtized múltán következett Mária Terézia korának országos gyarapodása; Világos után két évtizeddel pedig a (minden kétértelműsége ellenére is) sikeres polgári korszak. Trianon után (leszámítva a második világháború alatti átmeneti jóvátételt) igazából semmi, ami változtatott volna az akkori gyilkos határozatokon. A nemzet mai drámáinak mögöttes terében is ott rejlik Trianon, ott rejlenek az elüszkösödött trianoni sebek.

De lássuk magát a történetet. Tíz esztendő híján egy évszázada: 1920. június 4-én a Versailles melletti Nagy Trianon palotában Benárd Ágoston munkaügyi és népjóléti miniszter, valamint, Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter (a magyar kormány megbízot-

taiként) aláírták a Magyarország és a Szövetséges és Társult Hatalmak (a Brit Birodalom, Franciaország, Olaszország, az Egyesült Államok, Japán, Kína, valamint több kisebb állam, így Görögország, Portugália, Panama, Nicaragua, továbbá a szomszédos államok: Románia, Cseh-Szlovákia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) között megkötött békeszerződést, amely Trianoni Szerződés néven vonult be a történelembe, és vált a huszadik századi magyar történelem talán legvégzetesebb eseményévé. A békeszerződés lezárta a magyar történelem ezeresztendő folyamatait, és mindenképpen lezárta azt a több mint kétszáz esztendő folyamatot, amely a török uralom felszámolása: a három részre szakított ország állami egységének helyreállítása óta eltelt.

Ebben a két évszázadra kiterjedő korszakban Magyarország nem volt teljes mértékben a maga ura (és ez természetesen kihatott az első világháború korának eseményeire is). A több történelmi államterületet magába foglaló Habsburg-birodalom egyik részét alkotta, mindazonáltal elismert tagja volt az európai nemzetek közösségének, és egészen a világháború kitöréséig egyszerre élvezhette a birodalom nagyhatalmi állásából eredő előnyöket, mindenekelőtt a birodalom keretei között létrejött „közös piac” előnyeit, és a belső függetlenséget, amely a nemzeti állam kiépítésének mindinkább fokozódó lehetőségével járt együtt. Kétségtelen, hogy a magyar állam akkori vezetői nem használták ki ezeket a lehetőségeket, és nem alakítottak ki olyan nemzeti stratégiát, amely alkalmas lett volna arra, hogy történelmi és világpolitikai válságok (például egy vesztes háború) esetére megőrizze a történelmi államterületet.

A magyar politikai vezető csoportoknak az 1867-es kiegyezéstől a világháború végéig a történelem éppen ötven esztendőt adott arra, hogy konszolidálják a dualista államszerkezetben adott előnyöket. Kedvetlenül kell megállapítanunk, hogy nem éltek ezzel a lehetőséggel: egyrészt konzerválták azt a korszerűtlen társadalmi és hatalmi berendezkedést, amely sem szociális, sem politikai tekintetben nem felelt meg az európai (a nyugati) normáknak (nem felelt meg a Monarchiában a Lajtán túl: az osztrák örökös tartományokban, illetve Csehországban kialakult normáknak sem), másrészt képtelenek voltak arra, hogy valamilyen választ adjanak azokra a kérdésekre, amelyek az ország vegyes etnikai összetételéből adódtak. Az első kihívás következtetéses szociális és politikai reformokat követelt volna, így a nagybirtokos rendszer valamilyen reformját, természetesen nem annak a radikális megoldásnak a jegyében, amely a második

világháború után bekövetkezett, hanem egy józan nemzeti politika érvényesítésével, amely az állam megerősítése érdekében is érvényt kíván szerezni a szociális igazságosság elveinek. Ugyancsak a történelem követelte volna meg a paraszti és munkásrétegek bevonását az állam irányításába, tehát a választójog kiterjesztését, a helyi autonómiák rendszerének fokozatos kiépítését, végül pedig egy „keleti Svájc” típusú államszerkezet létrehozását, az ország (Horvátország nélküli) lakosságának 46%-át kitevő nem-magyar (nemzetiségi) népesség szolidaritásának megnyerése, és egy „magyarországi (hungarus) patriotizmus” érzésének kialakítása céljából. Ez a „hungarus” patriotizmus korábban sem volt ismeretlen a magyarországi németek, a kárpátaljai ruszinok, a felvidéki szlovákok (tótok) és az asszimiláns zsidók körében, inkább csak a románok és a szerbek álltak szemben azzal az identitással, amelynek kialakítása, meggyökereztetése olyan fontos stratégiai cél lett volna. A „hungarus” patriotizmus eszméje különben nem pusztán a baloldali értelmiség (a Huszadik Század körül gyülekező „polgári radikálisok”) javaslata volt, megfelelt volna a régi Magyarország politikai hagyományainak is, amely a vajdaságok és bánságok rendszerével hasznosan tudta artikulálni a regionális érdekeket.

Az első világháborús hadbalépés, miként azt már akkor (1914-ben) az ország legvilágosabban látó elméi, mindenekelőtt Ady Endre és Babits Mihály látták, a legkevésbé sem felelt meg a magyarság történelmi érdekeinek. Valójában a német birodalom, illetve a bécsi udvar (különösen a meggyilkolt, egyébként magyargyűlölő trónörökös: Ferenc Ferdinánd) körül gyülekező katonai vezetők erőszakossága hajszolta bele Tisza István miniszterelnököt a háború gondolatának elfogadásába, annak ellenére, hogy 1914-ben Magyarország, és általában a Monarchia sem katonailag, sem gazdaságilag, sem politikailag nem volt felkészülve egy többfrontos háborúra. Az osztrák-magyar hadsereg hosszú időn keresztül a lényegesen gyengébb Szerbiát sem volt képes térdre kényszeríteni, és az 1916-ban hitszegő módon Erdélyre rátámadó Romániát is csak német segítséggel tudta legyőzni. A Monarchia vezetése igen sok stratégiai hibát követett el, például képtelen volt arra, hogy a korábban szövetséges Olaszország esetében legalább a semleges státusz megőrzését elérje, holott az olaszokkal Trieszt és Trentino átengedése fejében kompromisszumot lehetett volna kötni, ott szinte teljesen olasz lakosság élt, és az olaszok által követelt terület lényegesen kisebb volt annál, mint amelyről Ausztriának végül le kellett mondania.

A magyar nép sohasem táplált ellenséges érzéseket az olaszokkal szemben, akik nem sokkal korábban még baráti nemzetnek számítottak, már csak a Torinóban menedéket kapott Kossuth, és a Garibaldi mellett küzdő magyarok miatt is. A Monarchia hadserege különben egyedül az olasz fronton szenvedett vereséget: Szerbia és Románia legyőzött állam volt, Oroszország pedig kivált a háborúból a bolsevista hatalomátvétel és a polgárháború következtében. Ha a magyar csapatok nem véreznek el az Isonzó és a Piave mellett, nagyrészt épségben maradt volna az ország védelmére felhasználható katonai erő. A világháború utolsó hónapjaiban egy közel egymillió, nagyrészt magyar nemzetiségű katonából álló hadsereg állott fegyverben az ország déli határainál, ennek nagy részét jó eséllyel lehetett volna az ország területének védelmére mozgósítani. A francia, az angol és az amerikai kormány nem lett volna hajlandó nagyobb véráldozatot hozni azért, hogy Románia, és az új csehszlovák állam magyarok által lakott nagyobb területekre is kiterjessze uralmát.

Ugyancsak súlyos stratégiai hiba volt az, hogy IV. Károly király 1917-es különbéke-kísérletei végül kudarcot szenvedhettek. Ez a kudarc nem egyedül a német szövetséges erőszakos közbeavatkozásának az eredménye volt, a Monarchia katonai és politikai vezetésének nagy része is értetlenül és ellenségesen fogadta az ifjú király jó szándékú – és mindenképpen stratégiai előrelátásról tanúskodó – kezdeményezését, a különbéke-kísérlet egyetlen következménye így az uralkodó tekintélyének megrendülése lett. (Márpedig erre a tekintélyre erősen szükség lett volna a háború végeztével!) IV. Károly próbálkozása idején a Monarchia, és természetesen Magyarország feldarabolása még egyáltalán nem tartozott az antant-hatalmak háborús céljai közé, ellenkezőleg, mind az angol, mind az amerikai kormányzat a dunai nagyhatalom fenntartása mellett nyilatkozott: London hagyományosan az európai egyensúly nélkülözhetetlen tényezőjének tekintette a kettős monarchiát, Washington pedig (helyesen) meg volt győződve arról, hogy egy közép-európai föderáció (ugyanis ez felelt volna meg Wilson elnök elképzeléseinek) hitelesebben tarthatja fenn a térség belső békéjét, mint az egymással versengő, mindig kisebbségi sérelmeket eredményező, mindig irredentizmusra hajlamos, következképp politikai frusztrációktól gyötört kisállamok szervesen konglomerátuma. A történelem aztán messzemenően igazolta az angol és amerikai fenntartásokat, nagy kár, hogy sem London, sem Washing-

ton nem tartott ki mellettük. Ha akkor megfontoltabban ragaszkodnak eredeti stratégiai meggyőződésükhöz, talán egészen más irányt vett volna a közép-európai, mi több, az európai történelem.

A világháború végeztével a korábbi világpolitikai megfontolások, és a magyar politikai műhelyekben kidolgozott konszolidációs tervezetek mindenesetre elveszítették jelentőségüket. Ismeretes, hogy a párizsi békekonferencián az Egyesült Államok küldöttsége annak ellenére, hogy az USA hathatós katonai és gazdasági támogatása nélkül az antant esetleg alulmaradt volna a háborús küzdelemben, nehéz helyzetbe került, és alig vett részt a konferencia döntéseinek kidolgozásában, sőt az amerikai békeküldöttség kedvetlenül visszatért Washingtonba, és nem írta alá a trianoni okmányokat. Az angol kormány több alkalommal kifejezte elégedetlenségét a kialakítandó békerendszerrel szemben, Olaszország még inkább elégedetlen volt, minthogy az eredeti ígéretekkel ellentétben Dalmáciáról, amely történelmi értelemben az olasz kultúra terrénuma volt, az új délszláv állam javára le kellett mondania, így a békerendszer nagyrészt a francia politikai akaratot érvényesítette, ez pedig az 1871 óta titokban ápolt németellenes reváns-vágyhoz igazodott, a közép-európai régió tekintetében pedig alárendelte magát a Monarchia, és a történelmi Magyarország romjain létrejövő kisállamok: Cseh-Szlovákia, Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság rendkívül ambiciózus, semmiféle mértékletességet nem ismerő, államépítő és területszerző érdekeinek. Ha a háború „német” volt, minthogy kierőszakolásában a császári Németország játszotta a fő szerepet, a béke „francia” lett, és a francia békecsinálók messze elmaradtak attól a mértékletességtől és józanságtól, amelyet (nagyrészt az osztrák Metternich hatására) a napóleoni háborúkat lezáró Bécsi Békekonferencia tanúsított akkor, midőn a restaurált francia királyság határait megállapította, és például Elzászt és Lotharingiát nem juttatta vissza német fennhatóság alá. A békefeltételek megfogalmazása tekintetében a francia politika feladta a maga korábbi méltányosságát és józanságát is, abban a hiszemben, hogy az utódállamok majd jobban féken tarthatják a német és az orosz terjeszkedési politikát, közelebből a bolsevizmus fenyegetését, mint egy kompromisszumokra épülő közép-európai államszövetség. Mindebben, miként az mára jól tudható, Párizs erősen csalatkozott, és a francia politikai vezetés nem egy kiváló képviselője, legutóbb Mitterand elnök és Balladur egykori miniszterelnök volt kénytelen elismerni, hogy a trianoni rendezés, miközben súlyos igaz-

ságtalanságokat tartalmazott és okozott, valójában nem érte el a kívánt eredményeket.

A békeszerződés, amelyet két jelentéktelen (és a közéletből csakhamar eltűnő) magyar politikus írt alá, végül is a világtörténelem egyik legkíméletlenebb államközi szerződése lett, amely Magyarországot teljes mértékben régi és új szomszédjai zsákmányszerző törekvéseinek rendelte alá. A történelmi magyar állam (és ennek jogi formulája a százötven esztendeig tartó török hódoltság idején is fennmaradt) Horvátország nélkül (amely nem volt a magyar állam része, csupán Szent István koronájának egyik országa: Magyarország „társországa”) 283 ezer négyzetkilométernyi területet birtokolt, ebből a csonka ország birtokában 93 ezer négyzetkilométer maradt, a 18,2 milliós lakosság 7,6 millióra csökkent: az ország területének így csupán 30%-a, a lakosságnak csupán 42%-a maradt magyar szuverenitás alatt. Románia 102 ezer négyzetkilométernyi területet kapott (ez több volt, mint a Magyarországnak meghagyott terület) 5,2 millió lakossal, akik közül az 1910-es utolsó osztrák-magyar népszámlálás szerint 1,66 millió (az 1918-as becslések szerint 1,8 millió) volt a magyar.

Csehszlovákia 63 ezer négyzetkilométerhez jutott, 3,5 millió lakossal, közöttük 1,1 millió magyarral, Jugoszlávia (Horvátországot nem számítva) 21 ezer négyzetkilométert kapott, 1,6 millió lakossal, közöttük 461 ezer magyarral, Ausztria 4 ezer négyzetkilométert, 292 ezer lakossal, közöttük 26 ezer magyarral, ezenkívül Lengyelország is kapott két kisebb területet a Tatra környékén, Olaszország pedig Fiumét szerezte meg, amelyre egyébként a délszláv állam is igényt tartott, holott a kikötőváros lakosságának többsége olasz volt.

Közel három és fél millió magyar: a magyarság lélekszámának egyharmada került idegen, és vele szemben ellenséges érzületet tápláló, és általában a magyar nemzeti identitás elfojtására törekvő kormányzatok uralma alá. Emellett a régi Magyarország társadalmában és közéletében általában jól elhelyezkedő németeket (szászokat, svábokat, cipszereket) is merőben új állami keretekbe kényszerítették a békeszerződés rendelkezései, az ő számuk is meghaladta az egymilliót. Ilyen módon a régi Magyarországtól az utódállamokhoz került tíz és fél millió főből nagyjából négy és fél millió, vagyis az elcsatolt lakosság negyvenhárom százaléka etnikai és kulturális értelemben idegen elemként került az újonnan létrehozott nemzetállamokba.

Ha meggondoljuk, hogy a történelmi Magyarország lakosságának (Horvátország nélkül) ötvennégy százaléka volt magyar, és csak negyvenhat százaléka nem-magyar, meg kell állapítanunk, hogy a trianoni rendezés nem vitte közelebb a térséget ahhoz az igazságos megoldáshoz, amelyet hosszabb távon a magyar közvélemény is elfogadhatott volna, és mint akár a két világháború közötti időszakban, akár az utóbbi húsz évben kiderült, nem tudott érdemleges eredményeket felmutatni a térség konszolidációjában sem: a három „trianoni” állam (Cseh-Szlovákia, Jugoszlávia és Románia) közül kettő a kommunista rendszer bukása után szét is esett. A régi Magyarország terület- és népességvesztésére nem találunk példát az utolsó kétszáz esztendő európai történetében, mindehhez képest jóval kisebb az a veszteség, amelyet például a háború miatt elsősorban felelősnek tartott Németországnak el kellett szenvednie.

Minden békerendszernek van valamiféle „ideológiai” és „jogi” meg-alapozása. A napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös rendezés például a jogfolytonosság és a legitimitás elveire támaszkodott, Franciaországnak ilyen módon sikerült megőriznie azt a területet, amelyet az 1789-es forradalom, a forradalmi és a napóleoni háborúk előtt (a Bourbonok királysága idején) birtokolt. Az első világháborút lezáró békerendezés is rendelkezett természetesen jogi megalapozással, azonban nagy tévedés azt gondolni, hogy ennek egyetlen kritériuma „a népek önrendelkezési joga” volt, noha mind a román, mind a csehszlovák, mind a délszláv politika szüntelenül erre a jogelvre hivatkozott. Az a trianoni ítélet, amely a történelmi magyar terület hetven százalékát és a magyar népesség egyharmadát a szomszédos államok fennhatósága alá helyezte, tulajdonképpen három érvelési rendszerre támaszkodott. 1. Az etnográfiai elv a népesség etnikai összetételét vette kiindulásnak; ezt sohasem alkalmazták Magyarország javára, és így Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia vonatkozásában egyaránt igen nagy magyar tömbök kerültek idegen fennhatóság alá, közvetlenül a trianoni határ mentén: így a Partiumban, Kárpátalján, a Felvidéken, és a Vajdaság Tisza-menti területein. 2. A történelmi elv, amely a területek korábbi államjogi hovatartozását vette figyelembe; Magyarország ennek az elvnek az alapján semmiféle könnyítést sem kapott (holott például 3,5 millió németet csatoltak Csehszlovákiához, arra hivatkozva, hogy lakóterületük a történelmi cseh királysághoz tartozik). 3. Végül a gazdasági, közlekedési és stratégiai elv; ezt ugyancsak mindig következetesen alkalmazták Magyarországgal szemben, például a Dunától északra lévő magyar terü-

letek elcsatolásakor, ebben az esetben csehszlovák gazdasági érdekekre hivatkoztak, vagy az Arad-Nagyvárad-Szatmárnémeti-Máramarossziget-sáv Romániának juttatása alkalmával, amikor, mint ezt Palotás Zoltán *A trianoni határok* című 1990-ben megjelent könyve kimutatta, az szolgált indokul, hogy az itt (magyar lakosságú területen) húzódó vasútvonalra Bukarestnek szüksége van. Magyarország esetében egyaránt elestek az etnikai, történelmi és gazdasági-stratégiai kritériumok, és valójában minden helyi vitát Magyarország kárára oldott meg a békekonferencia; az országot tulajdonképpen hadizsákmánynak tekintették, amelyből minden jelentkezőnek bőven osztogatni lehet.

Az Apponyi Albert által vezetett béke delegáció igen sokat (ámbár eredménytelenül) fáradozott azon, hogy enyhítse a kíméletlen békefeltételeket. Az elmúlt évtizedek során többször Apponyi szemére vetették, hogy a teljes és integer történelmi Magyarország fennmaradásáért szállt síkra, és nem tett határozottabb javaslatot arra, hogy a vitatott területek hovatartozását a rajtuk élő lakosság népszavazás útján maga döntse el. Ez nem felel meg a tényeknek, minthogy mind Apponyi általánosságban, mind a magyar béke delegáció dokumentumai konkrét formában a népesség megkérdezését javasolták. Apponyi maga a területi döntések egyetlen valóság alapjának a népszavazás rendszerét tekintette, mondván: *„a valóság megállapítására rendelkezésükre áll az eszköz, egyszerű, de egyetlen eszköz, amelynek alkalmazását hangosan követeljük, hogy e kérdésben tisztán lássunk. És ez az eszköz a népszavazás. Amidőn ezt követeljük, hivatkozunk a Wilson elnök úr által oly kiválóan szavakba öntött nagy eszmére, amely szerint az emberek egyetlen kapcsolata, az államok lakosságának egyetlen része sem helyezhető akarata, megkérdezése nélkül, mint valami marhanyáj, egy idegen állam fennhatósága alá. Ennek a nagy eszmének nevében, amely különben az erkölcsi alapon nyugvó egészséges emberi felfogásnak egy axiómája, követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre is alávetjük magunkat e népszavazás eredményének, bármi legyen is az. Természetesen követeljük, hogy a népszavazás olyan körülmények között tartassék meg, hogy annak szabadsága biztosítva legyen. ”*

Ez a szabadság azonban akkor és ott: 1920-ban, a párizsi tárgyaláson már senkit sem érdekelt – a Trianon palotában aláírt békeokmány valójában megpecsételte Magyarország sorsát: jórészt ennek (meg az

éppen csak születőben lévő magyar demokrácia 1919 márciusi, korai „öngyilkosságának”) a következménye volt a húszas években lezajlott antidemokratikus restauráció, a harmincas évek berlini elkötelezettsége, a második világháborús hadba lépés – vagyis Magyarország huszadik századi tragédiáinak sorozata. Ahogy Mohács annak idején megszabta a korábban virágzó magyar királyság végzetét, úgy szabta meg Trianon a huszadik századi Magyarországot. A trianoni rendszer és következményei rányomták bélyegüket a huszadik századi magyar történelemre: meghatározták a két világháború közötti kormányok politikáját, a társadalom belső viszonyait, a második világháborús katonai részvételt, az 1947-es újabb békerendezést, és sok tekintetben a mögöttünk lévő kommunista évtizedeket is, amelyek az elszakított magyarság minden korábbinál erőszakosabb elnyomását, és a nemzeti érdekeket szolgáló intézmények felszámolását hozták magukkal. A békeszerződés rendelkezései olyan kegyetlenül darabolták fel a történelmi Magyarországot, hogy a létrejött helyzetet a magyarság azóta sem tudta lelkiileg feldolgozni és elfogadni. A trianoni döntést, amelynek fenyegetését már 1918 utolsó napjaitól érezni lehetett (a cseh, a román és a szerb csapatok a korábban kötött fegyverszüneti megállapodások rendelkezései ellenére ekkor kezdték megszállni a később annektált területeket) elkeseredéssel és szinte hitetlenkedve fogadta a magyar közvélemény. A magyar területek mindinkább előrehaladott megszállása nyitott utat az 1919-es bolsevik hatalomátvétel előtt, minthogy a Károlyi Mihály vezette köztársasági kormány a proletárdiktatúra kikiáltásától (valamint szovjet-orsz segítségtől) remélte, hogy meg lehet védeni a történelmi államterületet. Ettől fogva szinte minden stratégiai döntés háttérében ott rejlett a Trianon által előidézett igazságtalanságok orvoslásának kényszere.

Trianon – Mohács óta – a legfájóbb sebet ejtette a magyar nemzet tetén, és teljesen természetes dolog volt az, hogy a Trianon utáni korszak magyar közvéleménye, nemcsak a hivatalos politika, hanem a szellemi élet és a magyarság legszélesebb tömegei sem fogadták el a diktatórikus békerendszer minden következményét. Trianon mindazonáltal nemcsak magyar tragédia volt: összeomlását és állandósult válságát okozta a közép-európai összefogás eszméjének is, annak az eszmének, amelyet korábban (a 19. században) Kossuth Lajos és gróf Teleki László, később (a 20. században) Jászi Oszkár, Ady Endre és Németh László képviselt. Trianon előtt voltak reményei és lehetőségei egy ilyen összefogásnak:

a történelmi Magyarország népei közötti méltányos kiegyezésnek, egy „keleti Svájc” jellegű államszervezet létrehozásának, akár a terület igazságos megosztásának (amely természetesen a magyarság számarányát is figyelembe veszi), végül a Duna-medence konföderatív átalakításának. Trianon után ezek a történelmi stratégiák lényegében lekerültek a politika napirendjéről. A rendezéssel legkevésbé sem a történelmi igazságtétel jutott érvényre, hanem a fanatikus nacionalisták zsákmányoló szenvedélye, és a kisebbségi sorba került és kényszerített népcsoportok létét és kultúráját fenyegető barbár intolerancia. Ezt a szomorú ténytet Trianon után igen sok nyugati államférfi és szellemi kiválóság is elismerte, nemcsak az egy időben sokat emlegetett angol sajtómágnás: lord Rothermere, hanem olyan kiválóságok, mint az angol történetíró Toynbee, az egykori olasz liberális miniszterelnök Nitti, vagy az olaszsvájci történetíró Guglielmo Ferrero, aki különben Bibó István mestere volt. De elutasította a trianoni rendelkezéseket az Egyesült Államok kormánya is, amely, miként ezt imént említettem, megtagadta a szerződés aláírását, és kételyeket érzett velük szemben Masaryk csehszlovák elnök is, akinek pedig nagy szerepe volt az első világháborút követő európai rendezés kialakításában.

Többen ráeszméltek arra, hogy Trianon nem csupán a magyarság tragédiája, hanem egész Közép-Európa, sőt egész Európa tragédiája. A szomszédos országok területi nyereségei nagyon is látszatnyereségek voltak, minthogy később ezek okozták a térség elszomorító politikai hanyatlását, pontosabban azt a folyamatot, amely által a közép-európai térség valósággal játékszerré vált a nagyhatalmak kezében. Ha a trianoni nagyhatalmak nem minden esetben a magyarság kárára akarták volna megoldani a háború utáni területi rendezést, akkor valójában létre lehetett volna hozni egy olyan helyzetet, amely kölcsönös kompromisszumokra épül, a megegyezéses rendszer pedig elvezethetett volna a közép-európai térség egységének helyreállításához. Lehetőség nyílt volna arra, hogy a létrejövő nemzeti államok között egy idő után az integrációs törekvések nyerjenek teret, és ezek az államok végül valamilyen (föderatív, konföderatív) államszövetségbe tömörüljenek. Ennek a kívánatos államszövetségnek a létrejöttét, sőt még a lehetőségét is egyértelműen Trianon akadályozta meg.

Az, hogy a közép-európai kis országok képtelenek voltak szövetkezni, és egymással összefogni, nos, ez vezetett a régió teljes politikai hanyat-

lásához és dezintegrációjához, mondhatnám így is, balkanizálódásához; végső soron pedig ez nyitott utat a Hitler, majd Sztálin által kierőszakolt hódítások, és a csatlósállami rendszer előtt. Ez tette lehetővé azt, hogy az egymástól elszigetelt, kölcsönösen gyűlölködő, egymásra kölcsönösen féltékeny országok sorra áldozatul eshettek annak a nagyhatalomnak, amelyik éppen be akarta kebelezni őket. Trianon olyan történelmi tragédia, amelynek súlya is bélyeget nyom Közép-Európa sorsára, és súlyosan megterheli az itt élő népek kapcsolatait – most például a magyar-szlovák kapcsolatokat. Mindenekelőtt azonban megterhelte a magyar történelmet, és a nemzet kollektív emlékezetét. Súlyos frusztrációkat okozott, és nagymértékben felelős azért, hogy a harmincas és negyvenes évek magyar kormányai a nemzet távlatosabb érdekeit háttérbe szorítva, és a józan stratégiai gondolkodást figyelmen kívül hagyva az országot az európai jobboldali diktatúráknak kötelezték el, és történelmének egyik legpusztítóbb háborújába vezették. Kétségtelen, hogy a két világháború közötti korszak minden más megfontolást elutasító politikai meggyőződését és szándékát a területi revízió jelentette, ennek a meggyőződésnek és szándéknak az indítéka azonban nem valamiféle imperialisztikus területszerző stratégia volt, hanem az elszenvedett igazságtalanság jóvátételének mindent legyőző akarata. Egyszerűen nem volt és nem lehetett magyar kormányzat, amely belenyugodott volna a Trianonban hozott ítéletbe, minthogy ezt az ítéletet a nemzet szinte egyöntetűen elvetette, és igazságtételt követelt.

A magyarság nemcsak területi, gazdasági és hatalmi pozíciókat veszített el a trianoni döntések következtében, hanem súlyos lelki sérüléseket is elszenvedett. Ezek a lelki sérülések aligha gyógyulhattak meg az elmúlt évtizedek során, minthogy a kisebbségi sorsba taszított magyar közösségeket mindig újra és újra megsérti az intoleráns államnemzeti politika. Mint ahogy az etnokratikus ideológia és államrezon mindig újra lehetetlen helyzetbe hozza a közép-európai integrációs törekvéseket is. Márpedig a régió belső kiengesztelődése, és nemzeteinek együttműködése nélkül nemigen képzelhető el az európai felzárkózás és csatlakozás történelmi stratégiájának sikere sem. A magyarság trianoni sérelmeit ezért az európai nemzetek közösségének keretei között kellene orvosolni: felelős magyar politika most – közel száz esztendővel Trianon után – nem törekedhet (kivált erőszakos eszközökkel) a határok revíziójára: egy ilyen törekvés nem nyerné el a nemzetek közösségének támogatását,

arra azonban mindenképpen törekednie kell, hogy a határok túloldalára került magyar közösségek biztonságban és háborítatlanul, kollektív jogok és kulturális autonómiák birtokában őrizhessék és fejleszthessék nemzeti identitásukat, és a politikai határok ne választassák el egymástól az anyaország, és a határon túli közösségek magyarjait. Mindehhez nagy szükség van a mindenkori magyar kormányok és a magyar civil társadalom, valamint a kisebbségi magyar szervezetek és közösségek erős eltökéltségére és szívós munkájára, a szomszédos kormányok és az ottani közvélemény demokratikus helyzetmegítélésére és magatartására, valamint az európai közösség, az európai intézmények következetes figyelmére és támogatására. E három tényező közül egyik sem lesz nélkülözhető.

(Nyelvünk és kultúránk 2010., 2. sz. 7-15. o.)

A TRIANONI KORSZAK UTÁN

Ha a történelemnek egyáltalán vannak tanulságai, az egyik mindenképpen az, hogy a rosszul és igazságtalanul rendezett helyzetek előbb-utóbb tarthatatlanná válnak, és meg kell kísérelni valamiféle új elrendezést. Vonatkozik mindez a trianoni békeszerződés következményeire is. Ez a rendelkezés, amely köztudottan az érintettek megkérdése nélkül történt, ugyanis azóta, hogy életbe lépett, vagyis több mint hét évtizeden keresztül folyamatosan egyéni és közösségi tragédiákkal járt együtt, és még a kedvezményezett nemzeteknek sem hozott igazi felemelkedést vagy megnyugvást. Trianon nem pusztán magyar tragédia volt, hanem európai tragédia is: azáltal ugyanis, hogy figyelmen kívül hagyta az etnikai, a történelmi, a gazdasági és kulturális realitásokat, és pusztán a háborús „győztesek” nyereszkes vágyának és bosszúállásának szolgáltatta ki a rendezés ügyét, hosszú évszázadok során kialakult politikai és gazdasági struktúrákat rombolt le, engesztelhetetlen revansvágyakat keltett, és lehetetlenné tette a közép-európai nemzetek kiegyezését, lehetetlenné tette a közép-európai konszolidációt és integrációt. Mindezzel Európát sodorta szinte végső veszélybe, ugyanis az elhamarkodott és igazságtalan Párizs környéki döntések nélkül valószínűleg sem Hitler, sem Sztálin nem tehetné volna rá a kezét a közép-európai régió országaira.

A rosszul és igazságtalanul meghozott ítélet felülvizsgálatának, úgy tetszik, lassanként elérkezik az ideje (már ha mi magunk nem próbáljuk halogatni ezt a felülvizsgálatot). Persze egy nemzetközi szerződések által szentesített és általánosan elfogadott geopolitikai status quo-t nem könnyű átalakítani. Egy ilyen átalakításnak tulajdonképpen, ha nem számítjuk a történelemben legáltalánosabb fegyveres megoldást, már pedig ezzel nem kívánunk számolni, már csak azért sem, mert a politikai abszurd körébe tartozik, nos egy ilyen átalakításnak két lehetősége van. Az első abban áll, hogy összegyűlnek az európai országok kormányai, és megpróbálják legalább korrigálni a korábbi jogtalan rendezés káros következményeit. Egy új, általános és mindenre elfogadható megoldást kereső „békekonferenciára” gondolok. Elvégre a napóleoni háborúk után a bécsi kongresszus (jóval méltányosabban a legyőzött Franciaország iránt, mint az első és a második világháborút követő békekonferenciák az akkori vesztesekkel szemben) ugyanúgy a kontinens belső viszonyainak és határainak átalakítását vállalta magára, mint az 1919–1920-as Párizs környéki és az 1947-es párizsi békekonferenciák. Egy ilyen egyetemes jelentőségű konferencián mindenképpen a nagyhatalmaknak kell irányító és esetenként döntőbírói feladatokat vállalni. Már csak annak következtében is, hogy a korábbi káros rendezésekért is a békecsináló nagyhatalmakat terheli a felelősség.

A másik lehetőség a lassúbb geopolitikai evolúció, amely szerencsés esetben békésen (ahogy ez Csehszlovákia kettéválásánál történik), szerencsétlen esetben véres háború árán (ahogy ez ma az egykori jugoszláv állam területén látható) megváltoztatja a közép-európai térség belső szerkezetét. Ez az evolúció a kommunista diktatúrák és a szovjet világbirodalom bukása után nyomban megindult, és mára előrehaladt. Megdőltek azok a mesterségesen létrehozott „kvázi-integrációs” államrendszerek és államrezonok, mint a „csehszlovákizmus” és a „jugoszlávizmus”, amelyeket a trianoni és Saint-Germain-i rendezés létrehozott. Ezeket az államokat mindig is belső feszültség tette bizonytalanokká, és mihelyt a külső hatalmi erőter által garantált és fenntartott államalakulat elveszítette ezt a külső erőt, instabillá vált, és kettéhasadt vagy felrobbant. Igazolva ezzel az első világháború után kialakított és a második után megerősített közép-európai rend belső bizonytalanságát és törekenységét.

Mára valójában egyetlen „trianoni” integráció maradt fenn, és ez természetesen Románia. Mindazonáltal a román állam sem nélkülözi a belső

feszültségeket. Az 1918—1919-ben létrehozott Nagy-Románia ugyanis három – történelmi és civilizációs tekintetben egymástól igen élesen különböző – tartományból épült fel: a keleti szláv (orosz és ukrán) történelmi hagyományokhoz és politikai kultúrához igazodó Moldovából (és Besszarábiából), a dél-keleti, balkáni tradíciót, mentalitást és politikai kultúrát mutató Havasalföldből, és korábban a nyugati kulturális körhöz tartozó Erdélyből. Az első világháború után Romániához csatolt magyar területek (tehát a történelmi Erdély mellett a Bánság egy része, a Körösvidék és Máramaros) történetileg, művelődés- és mentalitástörténetileg a legkevésbé sem tartoztak ahhoz a keleti-délkeleti övezethez, amelyben a román politikai kultúra és mentalitás kifejlődött. Erdélynek önálló politikai arculata, kultúrája és identitása volt, sajnálatosan, ez a karakter a román impérium következtében – a németek és a zsidók tömeges kitelepülése, a magyarság számarányának és politikai súlyának radikális csökkentése, a történelmi erdélyi román értelmiség háttérbe szorítása és az igen nagyszámú regáti betelepülő miatt – elhalványult vagy megváltozott.

Mindezek ellenére, s ellenére a bukaresti homogenizáló politika hetven esztendőös ravasz és erőszakos manipulációinak – Románia nem egységes nemzetállam, és még kevésbé lesz az, ha bekövetkezik a Besszarábiával (a Moldáviai Köztársasággal) kilátásba helyezett és bizonyára nem túl távoli időben megvalósuló egyesülés. Erős repedések észlelhetők a nagyromán állam homlokzata mögött, amely különben a teljes és homogén nemzeti egység benyomását kívánja kelteni. Nemcsak a kisebbségi népcsoportok jelenléte, nemcsak az állam etnikai térképén máris megjelenő, milliós létszámú cigányság miatt, hanem azoknak a különbözőségeknek a következtében is, amelyeket az egymástól eltérő módon fejlődő területek román lakossága mutat. Az oltyánok, moldovánok, erdélyiek számos területen különböznek egymástól, a román görög katolikusok – az államilag ma is támogatott és előnyös helyzetbe juttatott ortodoxokkal szemben – ugyancsak kinyilvánítják másságukat, és az ország északi és a nyugati régióiban (Erdélyben, a Bánságban) élőknek is mások (lesznek) az érdekei, mint a keleti és déli területek lakosainak.

Az előbbieket gazdaságilag is inkább Közép-Európa-hoz, az utóbbiak a Balkánhoz fognak közeledni: ezt szabják meg hagyományaik és érdekeik.

A bukaresti kormányzat és a nagyromán hatalom politikáját a nemzetállam felépítésének víziója és mítosza irányítja. A román nemzet azonban még nem szerezte meg az egészséges nemzetté válásnak azokat a

tapasztalatait, amelyek hitelesen meg tudják alapozni egy többtízmilliós közösség belső szolidaritását és mentalitásbeli egységét. Következésképp a nemzeti egység szüntelen hangoztatásának inkább taktikai, propagandisztikus célzata van: a nacionalizmust kívánják erősíteni általa, s a nemzeti kisebbségek elrománosításához keresnek érveket. A román nemzetállam eszméje így inkább absztrakció és politikai manipuláció, amelynek persze a nem-román népcsoportok számára igen baljós és súlyos következményei vannak. A magyar gondolkodásnak és politikának ezért arra kell törekednie, hogy a románságon belül megtalálható „más-ságot” szólítsa meg: az egymástól eltérő régiókat, az erdélyi románokat, a görög katolikusokat, az ellenzékiet, azokat, akiknek érdeke fűződik a nyugati orientációhoz és felzárkózáshoz.

Előbb-utóbb a román államon belül is meg kell jelennie a regionális gondolatnak és politikának, minthogy a kontinensen vagy éppen Közép-Európában is mind nagyobb szerepet fognak játszani – nem az államok, hanem a régiók. A trianoni korszak lezárásának egyik előfeltétele ez a regionális fejlődés és öntudatra ébredés. A nemzetállami ideológiának Romániában is meg kell buknia, ahogy a kommunizmus is megbukott. Ez nemcsak a magyarságnak, hanem Közép-Európának és a románoknak is érdeke.

(Pánsíp, 1993., 4. sz. 4-5. o.)

ÖTVENHAT – MINT NEMZETI STRATÉGIA

Közel két évtizede, midőn az első szabadon választott magyar országgyűlés megemlékezett az ötvenhatos magyar forradalomról, Göncz Árpád, a köztársaság elnöke arról beszélt, hogy mindenkinek: a felkelő munkásfiataloknak, az íróknak, a börtönből szabadult korábbi raboknak, az egykori Nagy Imré-s kommunistáknak, az akkori egyetemi hallgatóknak megvan a maga ötvenhatos tradíciója, és talán arra kellene törekedni, hogy ez a több oldalról is megfogalmazott eszmeiség és hagyomány sohase kerüljön egymással szembe, hanem inkább az országos összefogás éltető ereje legyen. Azóta tudjuk, hogy ez a társadalmi szolidaritásra és nemzeti egységre szólító bölcs felhívás eredménytelen maradt, és éppen az egykori ötvenhatosok közül kerültek ki azok, akik szinte teljesen ronggyá tépték az amúgy is tépett lobogót.

Az ötvenhatosok vitáinak, látszólag, egy politikaelméleti vagy történelem-értelmezési kérdés állott a tengelyében: milyen is volt igazából az akkori események jellege, mi volt a magyar 1956: forradalom vagy szabadságharc? E két fogalom mögöttes terében nézetek és értelmezések ütköztek össze: a „forradalom” fogalmát elsősorban azok vallották, akik a széles körben kibontakozó népi felkelést a társadalmi igazságosság és a demokratikus jogrend érvényesítéséért folytatott küzdelemnek tekintették, a „szabadságharc” fogalmát pedig többnyire azok használták, akik szerint a szovjet gyarmatosítással és ennek hazai zsoldosaival szembe forduló nemzet mindenekelőtt az ország 1944-1945-ben elveszített függetlenségét akarta visszaszerezni, s lényegében helyre kívánta állítani a két világháború közötti állapotokat.

A forradalom fogalmának hívei úgy látják, hogy 1956 tulajdonképpen azokat a torzulásokat kívánta megszüntetni, amelyeket az 1947-48-ban uralomra került kommunista diktatúra okozott, és ezért visszatérést jelentett az 1945-ben kezdődő néhány koalíciós esztendő demokratikus vívmányaihoz. A forradalmi felfogás természetesen teret engedett az ötvenhatos események baloldali, sőt „reform-szocialista” értelmezésének, hivatkozva azokra a korabeli nyilatkozatokra (Németh Lászlótól Bibó Istvánig és Kéthly Annától Nagy Imréig), amelyek a magyar ötvenhatot demokratikus és népi, sőt „szocialista” tömegmozgalomként határozták meg. Ezzel szemben a „szabadságharc” szóhasználat hívei úgy gondolják, hogy a nemzet 1956-ban mindent elutasított, ami 1945-ben vette kezdetét, és tulajdonképpen vissza kívánt térni a háborús vereséget megelőző állapotokhoz.

Véleményem szerint nehezen lehetne tagadni azt, hogy 1956 október-novemberében Magyarországon a fogalom „klasszikus” értelme szerint is forradalom zajlott le. Egyrészt, a magyar nép igen nagy része már a kezdettől fogva forradalomnak tekintette és nevezte mindazt, ami a fővárosban, majd az országban végbement. Utólagosan szükségtelen és helytelen ezzel az általános népi meggyőződéssel szembehelyezkedni. Másrészt, az események menetét és jellegét meg kell feleltetni a forradalom és/vagy szabadságharc fogalomkörének, ehhez azonban pontosan meg kell határoznunk azt, hogy például mit értünk a forradalom fogalmán, és ennek a fogalomnak vajon egyszerűen „morfológiai” avagy „ideológiai-politikai” értelme van.

Morfológiai értelemben ugyanis minden társadalmi mozgalom, amely adott hatalmi viszonyok erőszakos átalakításával jár együtt, forra-

dalom. Ideológiai-politikai értelemben viszont a forradalom fogalmának értéktartalma van, és ez arra utal, hogy az erőszakos tömegmegmozdulás nagy jelentőségű társadalmi értékeket (sajtó- és politikai szabadság, többpártrendszer, jogállamiság, közteherviselés, esélyegyenlőség) kíván helyreállítani vagy megvalósítani.

Nézetem szerint ötvenhat egyszerre, pontosabban egymást követve volt forradalom és nemzeti szabadságharc. Forradalommal tette a széles népi tömegek kirobbanó akarata a zsarnokság megdöntésére, szabadságharccá a szovjet intervenciós hadsereggel vívott fegyveres küzdelem. Nem is lehetett ez másként, hiszen a forradalmi népfelkelés valójában már az első órákban igen közel állott ahhoz, hogy győzelmet arasson a kommunista kormány demoralizált és szézilálódott karhatalma fölött, és csak a Magyarországon tartózkodó megszálló szovjet katonaság közbeavatkozása tudta megbénítani a felkelés erejét, és ezzel a forradalom néhány órán belül nemzeti szabadságharccá alakult át.

Mindebben az 1956-os népfelkelés egészen hasonlított az 1848-49-es történelmi eseményekhez, amelyek maguk is a pesti nép forradalmával kezdődtek, majd az ország függetlenségeért és a forradalom vívmányaiért vívott szabadságharccal folytatódtak. Különbözik a magyar ötvenhat során mindvégig és igen széles politikai körben érvényesültek az 1848-49-es analógiák, amelyek egyszersmind azt is szolgálták, hogy az 1956-os eseményeket elhelyezzük nemzeti történelmünk folyamatában.

Ezek az 1848-49-es analógiák az ötvenhatos népmozgalom önmagáról kialakított képét és politikai identitását határozták meg. A magyar forradalom által létrehozott intézményrendszer, politikai nyelv és szimbolika egyaránt 1848-49-et idézte fel. A különféle „forradalmi bizottmányok”, a „nemzetőrség”, az írók eszmei vezető szerepe, az ismét jogaiba állított Kossuth-címer mind arra utaltak, hogy az ötvenhatban felkelt, majd önvédő szabadságharcra kényszerült magyarság tudatosan kelténé életre korábbi nagy szabadságküzdelmének szellemiségét és jelképrendszerét. (Ahogy 1848-49-ben az 1789-es francia forradalom eszményei, jelszavai és jelképei mellett több vonatkozásban felidéztek a Rákóczi-szabadságharc emlékeit is.)

A forradalom és a szabadságharc fogalmának szerves összekapcsolása 1956 politikai örökségének legfontosabb értékeit kötötte össze. A forradalom fogalma ugyanis általában egy „baloldali” gondolkodásra és hagyományra, tudniillik a társadalmi viszonyok átalakításának akara-

tára, a szabadságharc fogalma pedig általában egy „jobboldali” gondolkodásra és hagyományra, tudniillik a nemzeti függetlenség és értékek védelmére, érvényesítésére utal. Az ötvenhatos magyar forradalom és szabadságharc átfogó történelmi jelentősége, akár szimbolikus értelemben is, talán éppen abban áll, hogy egyszerre és egymással természetes egységben volt képes tartalmat adni ennek a kétféle hagyománynak. Ezzel tulajdonképpen egy történelmi pillanatra, a nemzet egészének érdekében sikerült feloldania azt az ellentétet, ami a „baloldaliság” és a „jobboldaliság” fogalma között hagyományosan fennállott.

Ötvenhatban történelmi szerepet kaphattak baloldaliak, mint Nagy Imre, és jobboldaliak, mint Mindszenty hercegprímás (csak szélsőbaloldaliak és szélsőjobboldaliak nem kaphattak szerepet). A forradalom miniszterelnöke kétségtelenül megbecsülésben részesítette a börtönéből kiszabadított hercegprímást, és a főpap is mindig tisztelettel emlékezett meg a vértanúhalált szenvedett miniszterelnökről (például az amerikai követségen vezetett naplójának soraiban). Egyszerűen a legendák (vagy ami még rosszabb: a hazugságok) világába tartozik az a nemegyszer hangoztatott megállapítás, hogy a miniszterelnök és a hercegprímás politikai stratégiáját egy világ választotta el.

Az ötvenhatos forradalom nemzeti jelentőségét tanúsítja az is, hogy az egész Kárpát-medencében, a teljes magyar nyelvterületen képes volt megmozdítani a szíveket és felkelteni a nemzeti szolidaritás szellemét. Közismert tény, hogy mind Kárpátalján, mind Erdélyben, mind a Felvidéken és a Vajdaságban széles körben nyilvánult meg a magyarság nemzeti szolidaritása a budapesti forradalom, a forradalom napjaiban meghirdetett nemzeti követelések és a megtorlás áldozatai iránt. Ha más nem tanúskodik erről, akkor az, hogy Erdélyben is, Kárpátalján is igen sok letartóztatás és bírósági ítélet torolta meg ennek a nemzeti szolidaritásnak a kinyilvánítását, akár a feltételezését. Ahogy 1848-49-ben (vagy a Rákóczi-szabadságharc idején), az ötvenhatos forradalom és szabadságharc is az *egész* nemzet ügye volt. Hitelesen tanúskodnak minderről azok a kárpátaljai kiadványok, amelyek a magyar ötvenhat ottani visszhangját és következményeit mérik fel.

A magyar forradalom és szabadságharc átfogó nemzeti jelentőségét mutatja az, hogy az események körül több politikai eszmeiség és hagyomány találkozott avégett, hogy helyre tudják állítani a nemzet függetlenségét, és érvényesíteni tudják a demokratikus jogrend, a társadalmi

igazságosság alapvető európai alapelveit. 1989 után, igaz, csak rövid időn keresztül, a minden oldalon kíváncsúnak tekintett nemzeti összefogás érdekében fordult szinte mindegyik ellenzéki politikai erő 1956 emlékéhez és örökségéhez. Ahogy azonban ennek az összefogásnak a stratégiája megbukott, mert a mögöttünk lévő évtizedben (tapasztalataink szerint) megbukott, a magyar forradalom és szabadságharc öröksége is darabokra tört, és attól kezdve a nemzetnek már nem volt átfogó hagyománya 1956-ról. Ehelyett a különféle politikai erőközpontok és csoportok próbálták kialakítani a maguk partikuláris örökségét és részleges hagyományát.

Talán most, a magyar 1956 ötvenedik évfordulóján lehetne megkísérelni azt, hogy ezek a részleges hagyományok ismét találkozzanak és össze-béküljenek. Hogy létrejöjjön valamilyen virtuális nemzeti „kerekasztal” a magyar forradalom emlékezete körül, és megkíséreljük összeilleszteni a széttöredezett 1956-os szellemi örökség darabjait. Arra, hogy 1956 résztvevői és a megtorlások elszenvetői egy ilyen „kerekasztal” körül találkozzanak, alighanem most kínálkozik az utolsó alkalom. Néhány újabb évtized múltán már szinte senki sem lesz közöttünk a forradalom résztvevői és tanúi közül. Most kellene (és lehetne) megindulni a párbeszédnek és a kölcsönös kiengesztelődésnek az ötvenhatosok között (beleértve ebbe az erdélyi és kárpátaljai ötvenhatosokat is). Most – az ötvenedik évfordulón – ez lehetne a hiteles és erkölcsös, és talán eredményes nemzeti stratégia.

(Együtt, 2006. 1. sz. 8-11. o.)

III. KÁRPÁTALJA A MAGYAR KULTÚRA EGYSÉGÉBEN

HAZA A MAGASBAN

Minden esztendőben többször is körbejárom a Kárpát-medencét, a kisebbségi sorsban élő magyarság közösségeit, műhelyeit. Megfordulok Kolozsváron, Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Pozsonyban, Kassán, Ungváron, Szabadkán, Újvidéken és Lendván, a muravidéki magyarok között. Találkozom írókkal, egyetemi és középiskolai tanárokkal, lelkesekkel, más értelmiségiekkel, olyan emberekkel, akik féltő gonddal őrzik anyanyelvüket és anyanyelvi kultúrájukat. Részt veszek egyetemi értekezleteken, tudományos konferenciákon, irodalmi összejöveteleken. Hallgatom a beszámolókat, a panaszokat, hiszen mindenütt több a megoldásra váró gond, mint az öröm, és az apró eredményekért is nagyon meg kell küzdeni.

Mintha egy kettős világban volnék jelen ilyenkor. Az egyik a köznapi valóság: elhanyagolt és pusztuló városi környezetben, lehangoló lakótelepeken, utakon, amelyeket felszaggatott a téli fagy, és nem javítottak ki szorgos kezek, tájakon, amelyek áldozatul estek korábbi évtizedek iparosítási tébolyának. Láttam vidékeket, ahol a gyárkéményekből alászálló korom mindent fekete lepelbe vont, másutt pedig a cementgyárak füstjétől lett minden szürke. A régi erdélyi és felvidéki magyar városoknak nemcsak az etnikai képe alakult át, hanem a látványa is. Láttam gótikus tornyokat Erdélyben, amelyeket derékba tört az idő és a közöny, udvarházakat, amelyek félig romosan figyelmeztetnek arra, hogy valamikor ők voltak az európai reneszánsz és barokk építészet keleti, délkeleti

végvárai, városi palotákat, amelyek vak ablakaikkal csak önmagukba néznek, hiányos és foltos a vakolatuk, töredezetten a címereik. Pusztuló világ, amelyet nem véd meg intézményes társadalmi akarát, és amelytől idegenül, közönyösen fordulnak el azok, akiknek az elmúlt hét évtizedben ezt a világot a gondjaira bízta a történelem.

Van egy másik, csak részben látható világ is, valahol az idő alatt és az idő fölött.

A kultúrában, az irodalomban és a művészetben. Emlékművekben, amelyek ha megfogyatkoztak, ha veszélyben vannak is, mint Mátyás király kolozsvári szobra, azért állnak és megszólítanak, mintha annak a lelki közösségnek adnának látható és tárgyias formát, amely a magyarságot összefűzi a Kárpát-medencében. Hiszen a magyar kulturális táj addig tart, ameddig Kossuth- és Petőfi-szobrokkal találkozunk a vándor: újabban megint többel, minthogy a korábban leromboltakat ismét felállítják, újakkal pótolják szorgos és bátor kezek. Ez az időn kívüli világ van jelen a könyvtárakban, amelyek bizony kopottabbak és szegényesebbek, mint valamikor, mégis egy gazdag műveltség történelmi mélységét és geográfiai kiterjedését hirdetik. Iskolákban, amelyek nemcsak a múlt emlékművei, mint a régi erdélyi kollégiumok, felvidéki és kárpátaljai gimnáziumok, hanem a jövő műhelyei és zálogai is, hiszen falaik között nevelődnek azok a nemzedékek, amelyeknek az lesz a dolguk, hogy a magyar szót, kultúrát és népet megtartsák a Kárpátok között.

Ezt a virtuális magyar világot, az idő fölöttit, szólaltatja meg az irodalom, mindenekelőtt a költészet, amely nemcsak a történelmi emlékeket örökíti meg, hanem a helytállás és a cselekvés erkölcsi parancsait is megfogalmazza. A kisebbségi magyarság közösségeit járva, régi erdélyi és felvidéki városokban barangolva utamat gyakran versek kísérik, Ady és Babits, Áprily Lajos és Dsida Jenő, Jékely Zoltán és Szabédi László költeményei. Ezek a versek világítják meg a múlt értelmét, a jelen tennivalóit, egyszer fájdalmas nosztalgiát keltenek, másszor halovány reményt. Ezek a versek teremtik meg az otthonosság érzését: a látható valóság mögött és fölött azt a szellemi hazát, amely más, több, mint ami a térképen található. A „hazát a magasban”, amelyről Illyés Gyula verse beszélt: „Mi gondom! – áll az én hazám már, / védőbben minden magasságnál. / Csak nézelődöm, járok, élek, / fegyvert szereztem, bűvigéket.”

(Pánsíp, 1996., 2. sz. 3. o.)

REMÉNY KÁRPÁTALJÁN

Tele az ungvári református templom, felhangzik a magyar Himnusz, majd Nagy János tiszteletes úr köszönti az egybegyűlteket. Az újonnan alakult Intermix Kiadó rendezte „értelmiségi találkozón” vagyunk, amelyen egymást követve szólalnak fel a kárpátaljai magyar kulturális szervezetek és intézmények képviselői: Dupka György, a kiadó igazgatója, Balla D. Károly, az ugyancsak ungvári Galéria Könyvkiadó főszerkesztője, Kószeghy Elemér, a Kárpáti Igaz Szó felelős szerkesztője, aki a Kárpátaljai Magyar Újságírók Független Szervezetének kezdeményező bizottságát képviseli. Orosz Ildikó, a Kárpátaljai Magyar Pedagógus Szövetség elnöke, Schober Ottó, a Beregszászi Népszínház rendezője, a kárpátaljai magyar egyházak képviselői, közöttük Ortutay Elemér görög katolikus teológiai tanár, aki annak idején hosszú éveket töltött egy gulág-kényszermunkatábor rabjaként.

Az értelmiségi találkozó feladata abban állt, hogy számot vessen a kisebbségi létben élő kárpátaljai magyarság kulturális életének gondjaival, lehetőségeivel és feladataival.

Éppen egy esztendeje jártam Ungváron, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1992-es kongresszusán.

Akkor a politikai élet kialakítása volt a legfontosabb tennivaló. A KMKSZ mint művelődési szervezet indult útjára három esztendővel korábban, igazi feladatát mindazonáltal a kárpátaljai magyar közélet megszervezésében találta meg: országos választásokra készült, sikereket ért el a helyhatósági választásokon, s kidolgozta a Beregszász környéki magyarság területi autonómiájának, illetve általánosságban az ukrainai magyarság kulturális önkormányzatának elveit.

Időközben létrejöttek a kárpátaljai magyarság kulturális intézményei: a Balla D. Károly által szerkesztett, Budapesten készülő Hatodik Síp című irodalmi és közművelődési folyóirat, amely (a szerkesztőség és a kiadvállalat nézeteltérései miatt) éppen most van megszűnőben vagy legalábbis átalakulóban, hogy meginduljon helyette a Pánsíp című, most már Ungváron készülő folyóirat; a Révész Imre Képzőművészeti Társaság; a Zádor Dezső Zenei Társaság; a már említett pedagógusszövetség és újságírószervezet: sőt egy helyi magyar írószervezet. Ezzel a KMKSZ igazából meghatározóan politikai-érdekvédelmi szervezetté vált, amelynek elsőrendű célja a Kárpátalján élő kétszázezer magyar ön-

kormányzatának létrehozása és működtetése. Fájdalmas dolog viszont, hogy időnként a KMKSZ belső megosztásáról, belvillongásairól lehet hallani, holott nyilvánvaló, hogy a kárpátaljai magyarság csak erős politikai és szervezeti egységben, a nemzeti szolidaritás gyakorlati érvényesülése nyomán lehet eredményes politikai szervezet, és védheti meg a régióban élő magyarság érdekeit.

A kulturális intézmények létrejöttének talán legnagyobb vívmánya: az új kárpátaljai magyar könyvkiadás, amely szinte váratlanul egészen meglepő eredményeket produkált.

Korábban Kárpátalján csupán nagy néha jelentek meg magyar könyvek, akkor is többnyire igen szegényes kiállításban, amelyek szinte alig jutottak el az összmagyar kulturális nyilvánosság elé.

Ezt a tulajdonképpen sivár képet a Balla D. Károly által szerkesztett „Hatodik Síp Könyvek” megjelenése alakította át, ezek sorában Nagy Zoltán Mihály regénye, Finta Éva és Balla D. Károly versei jelentek meg, valamint az Extra Hungáriám című gyűjteményes kiadvány. A Hatodik Síp Alapítvány és a budapesti Magvető közös kiadásában látott napvilágot Vári Fábián László verseskötete.

Most pedig egyszerre hét könyvvel rukkolt ki a bemutatkozó Intermix Kiadó: korábban hosszú évek alatt összesen nem jelent meg ennyi kötet. Köztük van Kovács Vilmos, Füzesi Magda, Fodor Géza verseskötete, *Kisebbségi ének a beregi rónán* címmel egy szépirodalmi antológia, a helyi történeti mondák egy gyűjteménye, egy dokumentumkötet az 1944—1945-ös deportálásokról, amelyek valósággal megtizedelték Kárpátalja magyarságát, s végül *Hitéletünk őre* címmel egy magyar görög katolikus imakönyv, amelyhez hasonló évtizedek óta nem hagyta el a nyomdát.

Magam az anyanyelvi konferencia képviselőjében vettem részt az ungvári értelmiségi találkozón. Most, hogy ezeket a könyveket szétterítve látom az íróasztalomon, látom: Kárpátalján is van magyar remény, és ezt mindenekelőtt az ottani magyar kultúra fogja szárba szökkeníteni.

(*Pánsíp*, 1993., 1. sz. 2. o.)

MAGYAR TÁJAK IRODALMA – A TÁJIRODALOM HAGYOMÁNYAI

Irodalmunk regionális hagyományai éledtek fel, voltaképpen kényszerű módon, a trianoni szerződés és a történelmi Magyarország felbomlása következtében, a kifejlődő magyar kisebbségi irodalmakban: Erdélyben, a Felföldön és a Délvidéken. A regionális irodalmak kibontakozásának igénye azonban nemcsak a magyar kisebbségi literatúrákban jelent meg, hanem a magyarországi irodalomban is. A két világháború között, különösen a harmincas években, ismét napirendre került a kulturális decentralizáció ügye, s egyre-másra szerveződtek meg a nagyobb magyar vidéki városok irodalmi társaságai, szellemi műhelyei és kulturális folyóiratai. Ilyenek jöttek létre Debrecenben, Szegeden, Pécsen, sőt Székesfehérváron és Kőszegen is, s jól kirajzolható jellegzetességgel éledtek fel egyfelől a „dunántúli” (a „pannóniai”), másfelől az „alföldi” irodalmi hagyományok – azok a szellemi tradíciók, amelyeket egyfelől a dunántúli Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Babits Mihály, másfelől az alföldi Csokonai Vitéz Mihály, Arany János és Móricz Zsigmond képviselt.

A „helyi színek” („couleur locale”) és a regionális hagyományok megjelentek a magyar költészetben is. Ebben a vonatkozásban érdekes tanulságokkal szolgál, ha mérlegre helyezzük a Nyugat 1919-1920 után fellépő nemzedékeinek: az úgynevezett „második” és „harmadik” generációinak a költészetét. E nemzedékek költői általában a természet ősi nyugalmaiban és tündéri idilljében kerestek menedéket a társadalmi létben dúló küzdelmek elől. Szabó Lőrinc (*Föld, erdő, isten*), Fodor József (*Lihegő erdők*), Erdélyi József (*Világ végén*) és Berda József (*Öröm*) ugyanúgy a természet ölében találta meg az áhított békességet, mint néhány esztendő múltán Radnóti Miklós (*Pogány köszöntő*), Vas István (*Őszi rombolás*) és Zelk Zoltán (*Ülj asztalomhoz*). A magyar líra tájszemléletében mindazonáltal meglehetősen nagy változás ment végbe alig egy évtized folyamán. A fiatal Szabó Lőrinc vagy Radnóti Miklós idilli tájai még a költői képzelettől nyesték alakjukat és színeiket. Az a „benső táj”, amelynek természeti képét és pásztori életét klasszikus minták és nosztalgiaák ihlették, egészen más jellegű volt, mint a harmincas években kibontakozó költészet természeti világa. Ez a természeti világ már nem bukolikus minták, hanem valóságos hazai tájak hatására született. Szerb

Antal kis esszéje, a *Természet vagy táj* szellemesen különbözteti meg a két fogalmat. A természet fogalma szerinte a városi civilizációban kialakult mesterkélttség elutasítását, panteista sejtelmeket rejt magában, ezen kívül erősen emocionális jellegű: „A természetbe belevetítik az emberi érzésvilág egész gazdagságát, a természet vidám, melankolikus, sivár, ujjongó, játékos, vigasztaló, Erosszal telített, haragvó.” A táj fogalma ezzel szemben nem rekeszti ki magából a társadalmi és történelmi mozzanatokat. Nem kíván romantikus kivonulást a civilizációból, történelmi és kulturális hagyományokra utal: „A tájba beletartozik az ember és az ember műve is. Fontos színe a város a hegy lábánál, a távoli falvak, várak és kolostorok... Mindezek etnikai vagy művészeti milyensége még a tisztán természeti jelenségeknél is erősebben befolyásolja a táj jellegét.” A természet fogalma mintegy a költészet mitologikus fogalmai közé tartozik, a táj fogalmának kultúrtörténeti jellege van. „...a természet – mondja Szerb Antal – a historikus, időtlen fogalom, szinte ellentét a történelemnek, a táj pedig csupa történelem.”

Ez a történelmi tájfogalom jelenik meg a két világháború közötti korszak költőinél, verseiben alakot öltő táj nemcsak menedéket kínál a társadalomban dúló válságok elől, biztonságot is ad, feladatot is kijelöl. A költő a táj meghitt világában érzi otthon magát, a táj hagyományai alakítják kultúráját, elmerül történelmében, felelősséget vállal népének sorsáért. Ennek az otthonosságnak, hagyománynak és felelősségnek a jegyében lesznek a két háború közötti korszak – a „nyugatos” áramlatok, illetve a kibontakozó népi irányzat – költői valamely történelmi táj követei és énekesei. Vas István és Rónay György „történelmi tája” Budapest, Weöres Sándoré, Jankovich Ferencé és Takáts Gyuláé a Dunántúl, Kiss Tamásé az Alföld, Jékely Zoltáné, Dsida Jenőé, Szabédi Lászlóé, Kiss Jenőé Erdély, Győry Dezsőé a Felvidék, Berkó Sándoré és Sáfáry Lászlóé Kárpátalja, Dudás Kálmáné és Fekete Lajosé a bácskai táj.

Valójában két olyan „klasszikusnak” nevezhető tájegysége van a magyar irodalomnak, amely nem csak a maga természeti képével, hanem történelmi hagyományaival is mély nyomot hagyott irodalmunk sok évszázados történetében és (mondjuk így:) „lelkiségének” kialakulásában. Ez a két táj: a Dunántúl és Erdély – a kettő mintha a magyarság „kollektív” pszichéjének két alapvető változatát is meghatározná: egy kettős (és egymást szerencsésen kiegészítő) mentalitás- és irodalomtörténeti tradíciót.

Dunántúli irodalom

A Dunántúl mint kulturális és „lelki” táj valóban saját világával és történetével van jelen irodalmunk, általában a magyar szellemiség történetében. Ebben a történeti vagy éppen költői tradícióban egyaránt szerepe van a Dunántúl természeti képének, történetének, kultúrájának és népkultúrájának. A táj természeti képéről alighanem Babits Mihály adta a legjellemzőbb képet, midőn 1940-es *Itália és Pannónia* című írásában az olasz tájhoz hasonlította dunántúli szülőföldjét:

„A mai Pannónia csupán egy táj. Nem lakja külön egységes népfaj, s nincs politikai különállása. Mi jogosit föl mégis egységet látni benne? Mi bátorítja föl a vakmerő és kötőszót, hogy nevét összekösse az Itália varázsos nevével? A tények sokasága itt nem jelent semmit. Aki azonban maga is pannóniai és Itália szerelmese, annak számára a kérdés felesleges, szinte értelmetlen. Lelki dolgokról van szó, s a tájaknak is van lelkük. Ha létezik az emberek között Wahlverwandschaft, miért ne lehetne ilyesmi a tájak között is? A latin és pannon lélek igazi viszonyát talán nem is a hatások és tényleges kapcsolatok mutatják. Pannónia legnagyobb költőjét, Vörösmarty Mihályt, alig érte közvetlen itáliai hatás. Szelleme mégis sokkolta latinabb, mint más tájakról való nagyúrinké, s zenéje, a színei olykor Vergiliust, olykor Dantét juttatják eszünkbe. A pannóniai táj titkos és mély latinsága zenél benne.

Miben áll ez a latinság, mi a titka és lényege, ki tudná szavakkal meghatározni? Ruskin egyszer megpróbálta osztályozni a tájakat, színekkel jellemezve, s Itáliát »kék táj«-nak nevezte. Én is kéknek neveztem Pannóniát ifjonti versemben. » Gömbölyű, szelíd színjátészó, kék vidék...« Igazában azonban egyik vidék sem kék, mind a kettő tarka és változatos színű. Tarkaságuk enyhe és kulturált tarkaság, mely foglalkoztatja, megtölti, bebútorozza a képzeletet, s mégsem teszi azt sötétté s nehézé. Szelíd, latin, zenélő tarkaság. Ilyen tájakat szánt az isten az emberi szellem édes otthonául.”

Több mint három évtizeddel az idézett vallomás születése előtt Babits valóban szép versben hasonlította össze Itáliát és Pannóniát. *Itália* című, 1908 augusztusában keltezett szonettjében mindazonáltal nemcsak a táj természeti képében található hasonlóságra utalt, hanem arra is, hogy a Dunántúl múltja ugyanúgy személyes érzelmeket kelthet, mint a történelmi emlékekben oly gazdag olasz föld. Babits így beszél:

*„Itália! tudom városaid csodálni,
hol dús sikátoron vidám nép bizsereg.
Lázás az ily szűk út, mint testben kék erek,
S nemes, habár hanyag, szennyében is királyi.
Vonzanak íveid s tünt fényed palotái,
árkádod, oszlopod, a sugaras terek,
hol elszédülnek az ideges emberek
vonzanak a sötét toronylépcsők csigái.*

*De nem kékebb az eged és a dombod sem zöldebb,
mint honni dombjaink, s a dunántúli ég,
e gömbölyű, szelíd színjátászó kék vidék
S olasz szív nem lehet emlékektől gyötörtebb
a vén boltok alatt, az ősök piacán
mint én, ha földeden bolyongok, bús hazám!”*

Igen, a Dunántúl történelmi és kulturális táj; méghozzá a magyar nemzeti kultúra tárgyi emlékekben és régi nagy szellemi értékekben talán leggazdagabb otthona. Várkonyi Nándor *A Dunántúl történeti hivatása* című, 1941. június 7-én a pécsi Janus Pannonius Társaságban tartott felolvasása számos történelmi adatra, adaléokra hivatkozva bizonyítja ezt. Elsősorban a Szent István által megindított és az Árpád-házi uralkodók által következetesen folytatott keresztény országépítés hatalmas művére és gazdag eredményeire hivatkozik, midőn a következőket írja: „Az országépítés nagy színpada Pannónia: ez a legtisztább magyarság európai fészke. Az első fejedelem, aki Európa felé is tekint, Esztergomot teszi székhelyévé: felépítteti az első magyar várat, benne palotáját és az első keresztény templomot; ő veti meg alapját a pannonhalmi monostornak is. Esztergomban születik és kereszteltetik meg fia, István, aki Fejérvárt emeli székvárosává, s ide hivatva a velencei Szent Márk-templom mestereit, bazilikát emeltet velük családi szentélyül és temetkezőhelyül. A királyné városa Veszprém, az érsek Esztergomban székel. Pannonhalmán szállnak meg Nyugat hírnökei, már Géza idejében, s megteremtik a nyugatias magyar művelődés első fellegrvárát. A hittérítésnek, vagyis a magyarság új irányú civilizálásának munkáját három dunántúli bencés kolostor indítja el: a pannonhalmi, a pécsváradi és a bakonybéli. A pannonhalmi szerzet könyvtára a XI. században 80 kódexet számlál, míg a 200 évvel régebbi és gazdag

kremsmünsteri apátságig Ausztriában csak hatvanat, melyet a népes szerzet 30 év alatt mindössze hússzal szaporít. Ugyanekkor Bakonybélben 87 kódexet találunk, köztük négy kincset érő drágaságot, Pécsváradon pedig 35-öt. A megtérített nép hitéletét először a veszprémi és győri püspökség szervezi meg, azután következik Nyitra, Vác, Kalocsa, Eger, Csanád. István tíz püspöksége közül öt dunántúli; a király személy szerint hét templomot emel, ezekből hatot a Dunántúlon. Kilenc kolostor közül, az említett pannonhalmin, bakonybélben és pécsváradon kívül, még négy épül itt István idején – az ország egyéb részein kettő. A zóborhegyi remete-kolostor még István előtti eredetű. Mindezek a magyarság új irányú művelődésének, az írás- és könyvműveltségnek középpontjai. ”

Valóban, a Dunántúl hagyományosan a magyar irodalmi kultúra, a „könyvműveltség”, keresztény egyházi kultúra (nemcsak a katolikus hagyomány, mint Pannonhalma, Zirc, Esztergom, Veszprém, Pécs, Győr, Szombathely, hanem a protestáns is, mint Pápa és Sopron), a magyar „latinitás”, a magyar „európaiság” otthona és műhelye. Ezt tanúsítja építészeti kultúrája: az egykori várak romjai, a román, gótikus és barokk székesegyházak, az egyszerű falusi templomok, a kastélyok, az udvarházak, akár a népi építkezés emlékei, az a jellegzetesen hazai fogantatású „parasztbarokk”, amelyet leginkább a Balaton-felvidék, Somogy és Zala falvaiban találhatunk meg. Ugyanezt a szellemiséget őrzi a dunántúli népi kultúra és népművészet, a hímzések, a faragások, az agyagművészet tárgyi világa (Takáts Gyula írt szép verseket ennek a dunántúli népi kultúrának a tárgyi emlékeiről).

A Dunántúl és a dunántúliség hagyományát elsősorban mégis az irodalom, kivált a költészet hordozza, hiszen Pannónia mindig a Nagy Múza kedves otthona volt. A régiségben – a Pécssett lakozó Janus Pannonius, majd a horvát főnemesből dunántúli magyar költővé – és hadvezérré – vált gróf Zrínyi Miklós, később Faludi Ferenc volt a dunántúli táj és história énekes. A magyar romantika kifejezetten a Dunántúl költészetében virágzott fel: Berzsenyi Dánielnél, a két Kisfaludynál, Vörösmartynál, aki a Dunántúlról is valósággal „költői enciklopédiát” adott. A 20. század magyar költészetében is egyik vezető szólamként van jelen a dunántúliség: Babitsnál és Illyésnél, majd Weöres Sándornál, Takáts Gyulánál, Jankovich Ferencnél, Csorba Győzőnél, Somlyó Györgynél, később Nagy Lászlónál, Juhász Ferencnél, Kormos Istvánnál, Fodor Andrásnál, Csoóri Sándornál, Kalász Márton-

nál, Ágh Istvánnál, Bella Istvánnál, Parancs Jánosnál. És persze az elbeszélő irodalomban: korábban báró Eötvös Józsefnél, illetve Jókai Mór-nál, aki a dunántúli táj és élet egyik legcsillogóbb krónikása volt, később a táj középkori múltjáról oly életszerű és gazdag freskókat festő Kodolányi Jánosnál, a dunántúli parasztpolgárok és értelmiségiek életét megörökítő Németh Lászlónál és Tatay Sándornál, vagy a második világháború utáni írónemzedékekhez tartozó Kamondy Lászlónál, Szabó Istvánnál, Galgóczi Erzsébetnél, Szakonyi Károlynál, Rákosy Gergelynél, Lázár Ervinnél, Vathy Zsuzsánál. Ők nem csak a magyar életnek, hanem dunántúli szülőföldjüknek is hiteles krónikásai.

Erdélyi irodalom

A magyar irodalom másik „klasszikus” régiója, amely egyrészt mint az irodalmi kultúra tárgya, másrészt mint forrásvidék hagyományosan igen nagy szerepet kapott literatúránk történetében, Erdély volt. Maguk az erdélyi írók is a tájban – ennek természeti képében és magában az ember alkotta tájban (Sötér István találó kifejezésével: a „második természetben”) jelölték meg azt az ihlető erőt, amely az erdélyi irodalomnak korábban is, de mindenekelőtt a két világháború közötti korszakban: a transzilvánista ideológia és irodalmiság kibontakozása idején, sajátos lelki karaktert adott. Kuncz Aladár, akinek nem csak mint kiváló szerkesztőnek (az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjének) volt fontos szerepe a kisebbségi magyar irodalom gondozásában és irányításában, hanem, mondjuk így: „ideológusként” is igen termékeny szerepet játszott, éppen az erdélyi tájban – a vele való azonosulásban látta a születő kisebbségi irodalom egyik forrását és alakító tényezőjét.

A transzilvánista irodalomnak mintegy alapvetéséül szolgáló *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* című tanulmányában (amely a *Nyugat* 1928-as évfolyamában látott napvilágot) azt fejtegette, hogy az erdélyiség a romániai magyar irodalom három fejlődési szakaszában öltött testet. A magára eszmélő szellemi élet elsőnek az erdélyi táj szépségét fedezte fel: ez hozta létre a természeti lírát Áprily, Reményik, Tompa, Bartalis verseiben. A természet ihletét követte az erdélyi történelem vonzása: „az emlékek, a hagyományok, a múlt, a népelet ősi, kikezdhettelen lelki tartalékai” formálták meg a történelmi regény és elbeszélés műfaját, Makkai, Kós, Tabéry, Gyallay, Berde műveit. Végül el kellett következnie a jelen felfedezésének, ezt ígéri Karácsony, Kádár, Bánfy,

Ligeti írásai. Döntő fontosságot tulajdonított a történelem, a hagyomány élményének. Ettől várta az „erdélyi öntudat” megformálását. Ezért támogatta az *Ellenzékben* a történelmi pályázatokat, ezért irányította az *Erdélyi helikon* tanulmányíróit a múlt felfedezése felé.

Kuncz Aladár hitelesen írta le a húszas években kialakult erdélyi magyar irodalomnak azokat az élményeit és forrásait, amelyek mintegy meghatározták ennek az irodalomnak a „jelkiséget”. Ez az irodalom valóban (részben) az erdélyi táj mély benyomást keltő élményei nyomán született. Aprily Lajos *Falusi elégia*, *Esti párbeszéd*, Tompa László *Erdély hegyei között*, *Éjszaki szél*, Reményik Sándor *Fagyöngyök*, *Vadvizek zúgása*, Szentimrei Jenő *Nyári délután Egeresen* és Bartalis János *Hajh, rózsafa* című verseskötvei a szülőföld gazdag természeti világát idézték meg: magányos hegyormokat, zúgó vadvizeket, szelíd völgyeket, romantikus és pásztori tájat, amely a versben jelképes erőt kapott. Ez a táj gyakran az öröm és a derű forrása volt, mint Áprilynál a *Tavaszdik* és a *Március*, Bartalinnál az *Ujjamból liliumok nőnek* és *Kosály* soraiban. Többnyire mégis a magányos érzés, a lélek borongó fájdalma, a végzettel szembenező ember szorongása öltött alakot az erdélyi természet költői ábrázolásában. Áprily Lajos *Őszi monológ*, *Az irisórai szarvas*, *Marathon*, Tompa László *Tavaszi áradáskor*, *Éjjel havazásban*, *Északi szél*, Bartalis János *Hajh, rózsafa* című verseiben a tájnak sötét sugallata van, a tisztán metszett természeti képek tragikus közérzetet árasztanak.

A táj költői ábrázolásának mögöttes terében gyakran jelenik meg az erdélyi történelem. A sziklaormok és szurdokok körül legendák és mítoszok lengenek, minden régi kőhöz valamely véres történelmi esemény emléke tapad. Áprily *Alom a vár alatt* című verse székely népmesét idézett, Tompa *Éji, szálláson egy vén vártorony alatt* című költeménye a történelem mentén elmélkedett, s Áprily a táj és a történelem egymást kiegészítő szerves egységéről vallott a Marosszentimréen írott *Nyár* soraiban: „*Mi már a tengert nem látjuk soha. (...) De ez a nagy folyó, látod, tied, (...) s ez a hömpölygő dallam, lásd; enyém – / És este kinyitom az ablakom és a históriát hallgatom: / egyetlen transsylvan hősköltemény.*” Ezt a „hőskölteményt” írták tovább Áprilynak azok a versei, amelyek az erdélyi magyar múlt emlékeit idézve fejezték ki költőjük történelmi és művészi tudatát. *A Régi város integet* Brassó küzdelmes múltjára, az *Egy pohár bor* az ősök munkás életére utalt.

Az erdélyi táj rajza és az erdélyi történelem idézése nyomán az „erdélyi sors” komor eszméje jelent meg; a kisebbségi költészet a kérelhetetlen történelmi végzet tudatában született. *Erdélyi végzet alatt* – hangzott Tompa László korai versének címe: borongós, magányos vallomás. Az „erdélyi végzet” nyomasztó súlyától a transzilván ideológia segítségével próbáltak szabadulni a *Helikon* költői. A transzilván eszmék a nemzeti megbékélés, a kisebbségi humánus eszméje hoztak némi reményt, erősítették a lélek ellenálló képességét, adtak közösségi tudatot a vidéki kisvárosok zárt világában élő költőknek. A lassú pusztulás, a szétszóródás, a száműzetés általános érzését lassan felváltotta a közösségi küldetéstudat ellenállást szervező belső ereje; az „erdélyi végzet” tudatát az „erdélyi hivatás” tudata. Az erdélyi tájban megjelent az erdélyi ember: magyar és román, s a népben élő természetes emberség bizakodásra intette a költőt; a „transsylvan hősköltemény” az együttélő nemzetek kölcsönös megértésének példája lett. Az első nagyhatású „transzilván” költemény, Áprily Lajos *Tetőn* című – Kós Károlynak ajánlott – verse a havasi legelők román pásztorára hivatkozott, aki békével és barátsággal fogadta a hegyek között barangoló reményvesztett magyart:

*„Ősz nem sodort még annyi árva lombot,
annyi riadt szót: „Minden összeomlott...
Nappal kószáltam, éjjel nem pihentem,
vasárnap reggel a hegyekre mentem.
Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan.
Itt fenn: a vén hegyen állott mozdulatlan.
Időkbe látó, meztelen tetőjén
tisztást vetett a bujdosó verőfény.
Ott lenn: zsibongott még a völgy a láztól.
Itt fenn: fehér sajttal kínált a pásztor.
És békességes szót ejtett a szája,
és békességgel várt az esztenája.
Távol, hol már a hó királya hódít,
az ég lengette örök lobogóit.
Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot
s tetőit, többet száznál és ezernél
s titokzatos szót mondtam akkor: Erdély...”*

A táj és a történelem költészetalakító élménye természetes módon fonódott össze a két világháború közötti korszak erdélyi költőinél (akárcsak a Dunántúl költőinél). Ha Várkonyi Nándor, miként láttuk, a „*Dunántúl történeti hivatásáról*” értekezhetett, az erdélyi magyar irodalom több képviselője, mondjuk Kós Károlyról és Kuncz Aladártól Makkai Sándorig, több alkalommal fejtette ki azt, hogy Erdélynek különleges történelmi hivatása van. Talán elegendő, ha Kuncz Aladár szavait idézem fel, először *A Helikonról* című írását (az *Ellenzék* 1927. május 2-i számából), ez azt a személyes (és sokakkal közös) meggyőződést fejezte ki, miszerint az erdélyi magyar irodalomnak sajátos európai „műhelynek” kell lennie. Kuncz Aladár a következőket mondta: „*A kisebbségi irodalmakban alakul ki az elkövetkezendő Európa lelke. (...) Amíg mindenütt másutt a hatalmi pozícióért folyik a harc, s a gondolatnak szárnya a földi tusákban megtörik, addig mi a szemünket csak az eszmék világára függesztjük.*” Erdély sajátos modellé vált Kuncz számára, a nemzetek közösségének megvalósulását látta szülőföldjének hagyományaiban és történelmében. „*Erdély hagyományos kötelessége – írta – a kisebbségi érzés föltárása, az európai élıhetőség próbája, a megférés fajok és osztályok váltakozó hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalansága fölött. (...) Erdély kínálkozik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek.*” Ez a kulturális stratégia tulajdonképpen ma is figyelemreméltó, bátran ki lehet jelteni: Kuncz Aladár irodalmi stratégiája igazi „európai” stratégia – „uniós” stratégia.

Két kulturális hagyomány

Minden „igazi” ország, megkockáztatnám ezt a feltevést, két egymással szervesen összefüggő, egymástól mégis jól elhatárolható nagyobb kulturális tájra épül. Ezzel mintha az organikus létet utánozná, az emberi szervezet felépítését, amely többnyire párosával foglalja magában a szerveket, és például a bal és jobb oldali agyféltekének egymástól egészen eltérő szerepet ad. Nos, Európa szinte valamennyi nagy történelmi múltra visszatekintő és igen gazdag és változatos kultúrát létrehozó országa esetében megfigyelhető ez a kettősség, általában az északi és a déli vidékek egymást kiegészítő hagyományaiban. Az északi – párizsi,

strasbourgi, normandiai, Loire menti - francia kultúra más, mint a déli tartományok – Provence, Languedoc, Aquitaine – kultúrája. Az észak-német – porosz, Rajna-vidéki – kultúra más, mint a déli (a bajor), az észak-olasz – lombardiai, toscanai – más, mint a dél-olasz – nápolyi, szicíliai – kultúra és hagyomány. Ezek a kulturális és tradicionális eltérések általában regionális kultúrákat hoztak létre, s mind a középkorban, mind újabban éppen napjainkban, a szemünk láttára – például Itáliában – politikai feszítő erőt is jelentenek.

A hagyományos magyar kultúrtájon nem Észak és Dél, hanem Nyugat és Kelet kapta a nagyobb kulturális régiók kialakítójának szerepét. És a magyar történelemben és művészettörténetben a Dunántúl és Erdély alakított ki nagyobb, önálló regionális tradíciót. A történelmi ország területén persze máshol is jöttek létre – kisebb – kulturális régiók: az Alföld vidékén, Debrecenben, Egerben és Kecskeméten, Északkelet-Magyarországon: Sárospatak, Miskolc, Kassa, Eperjes, Ungvár és Munkács körül, vagy éppen a régi Felvidék – pontosabban: Felső-Magyarország nyugati részén: Pozsony, Nyitra, Nagyszombat körül. Ezek a kisebb régiók azonban általában a két nagy történelmi és kulturális régió valamelyikének vonzáskörébe tartoztak: Debrecen, Kassa, Ungvár, Sárospatak az erdélyi indítást követte (vagy maga hatott az erdélyi fejlődésre, mint például Sárospatak), s nemegyszer, így az önálló Erdélyi Fejedelemség idején, Thököly és Rákóczi korában politikailag is Erdélyhez tartozott. Az északnyugati régió: Pozsony, Nagyszombat és különösen Komárom, amely jellegzetes dunántúli – kisalföldi – város, mindig a nagy nyugati-magyarországi kultúrtáj része volt, s ennyiben jellegzetesen dunántúli tradíciókat követett.

Dunántúl és Erdély: alighanem ez a két hagyományos kulturális régió alakította ki azt a mentalitást, amelyet történeti és művelődéstörténeti, következésképpen szellemtörténeti és „lelki” értelemben magyarnak nevezhetünk. De miben különbözött egymástól ez a két régió? Természeti képükben kétségtelenül érzékelhetők a különbségek, egyrészt az inkább valóban „olaszos” és „franciás” dunántúli dombvidék, másrészt az inkább kelet-európai jellegű alföldi tájak és az alpesi jellegű erdélyi, kárpátaljai magas hegyvidékek között. A történeti különbségek azonban aligha találhatók meg azokban a karakterjegyekben, amelyekkel hagyományosan egyrészt a Dunántúlt (Nyugat-Magyar-

országot) másrészt Erdélyt (Kelet-Magyarországot) szokta jellemezni a közvélekedés. Dunántúl katolikus, Erdély protestáns – mondják, és megfélelkeznek a Dunántúl protestáns fellegvárairól: Pápáról, Sopronról, Csurgóról, megfélelkeznek Erdély katolikus központjairól: Gyulafehérvárról, Kolozsvárról, Csíkról. Dunántúl „aulikus”, „megbékélő”, „realista”, Erdély „lázado”, szembeszegül az adott realitásokkal – mondják, és megfélelkeznek a politikai realitásokat megváltoztatni kívánó Zrínyiről, a kuruc Dunántúlról, megfélelkeznek Erdély nagy politikai realistáiról, gróf Bethlen Miklósról, báró Kemény Zsigmondról. A hagyományos gondolati kliséknek alighanem ebben az esetben sincs igazuk.

A dunántúli és az erdélyi régió közötti talán legfontosabb különbség valójában az egész magyarság történelmi és kulturális sorsválasztásából és sok évszázados politikai, valamint művelődési orientációjából következik. A Dunántúl is, Erdély is hagyományosan a vele szomszédos nagyobb világpolitikai és kulturális régió vonzásában él: Dunántúl a Nyugat (a nyugat-európai kereszténység és civilizáció, gazdasági fejlődés és urbanizáció-műveltség), Erdély a Kelet – a bizánci kereszténység, a keleti politikai kultúrák – vonzásában. A Dunántúl, az egész magyarság történelmi sorsválasztásának megfelelően, mindig nyitott volt a nyugatról érkező indíttatások, hatások, szellemiség és ízlés előtt, mindig integrálni kívánta és tudta ezt a szellemiséget, ezeket a hatásokat. Erdély ellenkezőleg, saját nemzeti identitásának megőrzése végett, zárkózott maradt a kelet felől érkező befolyással szemben, sőt, többnyire – fegyveresen is – védekezni kényszerült ellenük: a tatár betörésekkel, a török hódítással s később a román előzőnléssel szemben, és ezekben a harcaiban végül is, fájdalmas módon, alulmaradt. Ez egyszerismind az egész magyar kultúra tragédiája: az, hogy Erdélyt végül is el kellett veszítenünk, történelmünk és kultúránk egyik felétől fosztott meg bennünket. (Ezt a veszteséget próbálja pótolni Trianon után a mai Kelet-Magyarország: Debrecen, Szeged, Miskolc, Sárospatak.) A nagy történelmi feladat tehát most az, hogy ismét helyreállítsuk a magyar művelődésben Erdély hagyományos szerepét és ezzel együtt nemzeti kultúránk természetes dualizmusát: szellemi és lelki értelemben legalább.

(Nyelvünk és Kultúránk, 2009., 3. sz.. 81-89. o.)

KÁRPÁTALJA MAGYAR IRODALMA

Táj és hagyomány

Egy tájat, egy országrészt nemcsak fegyverekkel lehet birtokba venni vagy megtartani, hanem a szellem erejével és a kultúra hűségével is. A várromok körül, mint tépett zászlók, mindig emlékek, mondák lengenek, s ezek a mondák maradandóbban vannak jelen egy nemzet emlékezetében, sőt önazonosság-tudatában, mint a kőből rakott emlékoszlopok. A régi városok és a hegyek nevét versek őrzik, tartósabban, mint a térképek, amelyek gyakran változnak a mindig átalakuló nagyhatalmi politika kívánalmai szerint. Egy táj, egy országrész, legalábbis szellemi, lelki értelemben, akkor lesz és akkor marad a miénk, ha költőink, íróink, festőink is meghódították, s ezáltal megjelölhetővé válik azon a virtuális mappán, amely a lelki országot örökíti meg. A városokat és falvakat, hegycsúcsokat és völgyeket, folyókat és hegyszorosokat, amelyek történelmünknek, irodalmunknak, művészetünknek alkotórészei.

Ungvár, Munkács és Beregszász vidékét – föl egészen a Vereckei-hágóig és a Verhovináig – így hódította meg és vette birtokába a magyar irodalom. Hívták ezt a vidéket Erdős-Kárpátoknak, Északkeleti-Kárpátoknak, a csehszlovák impérium idején kapta a Kárpátalja elnevezést (Podkarpatska Rus), majd miután a Szovjetunió vette birtokába, a Kárpátokon-túli Terület, illetve a Kárpát-Ukrajna nevet. A magyar szóhasználat igen széles körben (mind Magyarországon, mind a szóban forgó területen) a Kárpátalja elnevezést állandósította. Ez az önmegnevezés különbözteti meg a többi magyar „részirodalomtól” az ottani magyar irodalmi kultúrát is.

Kárpátalja már igen régóta otthona és műhelye irodalmunknak. Onnan származott (Ungvárott született) a magyar barokk költészet egyik legnagyobb alakja: Gyöngyösi István. Kárpátalja a szülőföldje a Rákóczi-kor számos mondájának és hagyományának, minthogy története valósággal összeforrott a Rákóczi-féle szabadságharc történetével. És éppen e régi szabadságharcok emlékét idézve – Huszt várának romjainál – döbrent rá Kölcsey Ferenc a maga és a kor nagy feladataira: „Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül.” A kárpáti és a felső-tiszai táj irodalmi meghódítása mégis Petőfi nevéhez fűződik, ahogy általában is a történelmi Magyarország városai és tájai – Soprontól Munkácsig és Selmecebányától Vízaknáig – az ő költészetében hagyták hátra a leg-

több jelet. A költő nemcsak 1847-es *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* című munkájában adott képet ungvári, munkácsi és beregszászi tartózkodásának tapasztalatairól, hanem két versében is. A *Meleg dél van* című beregszászi kis költemény az alföldi idillek közül való, *A munkácsi várban* című viszont a szabadság mellett tett romantikus hitvallások közül, s mint ilyen keserű szavakkal hasonlította össze a dicső múltat és a nyomasztó jelent.

Alighanem Kárpátalja magyar költészetének alaphangja ez: az éles kontraszt a nagyszerű történelmi hagyományok és a mindenkori szomorú jelen között. Vagy más módon és más irodalmi művekben (Petőfi úti leveleiben is!) az éles kontraszt a vadregényes kárpáti táj és a tájat elöntő mindenkori emberi nyomorúság között. Igen, Kárpátalja történelmi várromjai és kéklő hegyei körül egyaránt jelen vannak az eposzba kíváncsozó szabadságküzdelmek, az elragadó természeti élmények és a nyomorúságba merült emberi sorsok: nemcsak személyes, hanem közösségi sorsok. Ezek a vad ellentmondások feszülnek abban a kárpátaljai magyar irodalomban is, amely 1918 után – a csehszlovákiai magyar irodalom rendjében – jött létre. Például a munkácsi születésű és a második világháború poklában az orosz hámozókon rejtélyes módon eltűnt, tehetős Sáfáry László verseiben.

Nép és történelem

A történelmi múlt és a súlyos nemzeti tapasztalatokkal terhes jelen, illetve a magával ragadóan gyönyörű természeti környezet és a köznapi gondok közé merült emberi élet mindig éles kontrasztja most is megszabja a kárpátaljai magyar irodalom karakterét és törekvéseit. A tájon valamikor szabadságharcok zászlói lobogtak, később (a 18. és 19. században) mindez csendes feledésbe merült, s provinciális tespedésnek adta át helyét. (Petőfi is igen lenézően nyilatkozott ungvári tapasztalatairól.) Az utolsó hetven esztendőben aztán, mint annyi más történelmi régió, Kárpátalja is Közép-Kelet-Európa „viharzonájába” került: egyike lett a térség nemzetiségi, kulturális és politikai válságterületeinek.

A mai Kárpátalja etnikailag két övezetre oszlik: a kisebbik, nyugati, alföldi régiót magyarok, a nagyobbik, hegyvidéki területet ruszinok (rutének, kárpátukránok, kisoroszkok, régi szóhasználat: „magyar-oroszkok”) lakják. Magyar többségűek voltak a terület városai: Ungvár, Munkács, Beregszász és Nagyszőlős, illetve az egykori bányaváros jel-

legű „koronavárosok”: Visk, Técső, Huszt is. A kárpátaljai magyarság ősi, honfoglalás kori eredetű, nyelvjárásilag a felső-tiszai magyarsághoz tartozik. A ruszinok a 13-14. században – az Árpád-házi királyok hívására – telepedtek meg az egykori „gyepűelvén”: az Erdős-Kárpátok völgyeiben. (Nemcsak a mai Kárpátalján, hanem a mai Szlovákia keleti területein is.)

A magyarok lélekszáma itt az első világháború végén nagyjából száznyolcvanezer volt, ugyanakkor a ruszinoké nagyjából háromszázötvenezer. Trianon után azonban a kárpátaljai magyarság gyorsan fogyott, a ruszinok létszáma pedig emelkedett, így mára (az 1989-es népszámlálás tanúsága szerint) Kárpátalján több mint kilencszázötvenezer ukrán (ruszin) és csak százhatvenezer (az egyházi anyakönyvek adataira alapozott becslések szerint kétszázezer) magyar található. A terület teljes lakossága egymillió-kétszáz-negyvenezer. Az ukránok száma tulajdonképpen két, egymástól bizonyos mértékben nyelviileg és egyértelműbben történelmileg és kulturálisan elkülönülő népességet takar: az őshonos ruszinokat és az 1995 után nagyobb számban betelepített ukránokat. Mellettük Kárpátalja lakói közé tartoznak az ugyancsak őshonos szlovákok, a máramarosi románok, a régebben betelepített németek és az újabban feltűnő oroszok (ez utóbbi népcsoport is félszázezres létszámú). A valamikor oly népes jiddis, illetve magyar nyelvű zsidóság részben az 1944-es elhurcolás áldozata lett, részben kivándorolt Izraelbe.

Kárpátalja, mint mondtam, Közép-Európa „válságövezetei” közé tartozik, különösen 20. századi története volt viharos. 1918-ig az ezeréves magyar állam része volt (területe négy vármegyéhez: Unghoz, Bereghez, Ugocsához és Máramaroshoz tartozott). A trianoni szerződés – nem minden vita nélkül, minthogy szóba került az, hogy Magyarország része marad, sőt az is, hogy a bolsevik hatalommal szembehelyezkedő független ukrán állam része lesz – végül is Podkarpatska Rus, azaz Kárpátaljai Oroszország néven a csehszlovák köztársasághoz csatolta. Az 1938-as müncheni megegyezés után bekövetkezett első bécsi döntés a magyarlakta területet – Ungvár, Munkács és Beregszász városokkal együtt – visszaadta Magyarországnak, majd miután Hitler csapatai megdöntötték a csehszlovák államot, a maradék Csehországot birodalmi protektorátussá tették, és Szlovákia ugyancsak a német birodalom vazallusállama lett, a magyar honvédség visszacsatolta a ruszinok lakta területeket is. A német kormány eredetileg Volosin ukrán fasiszta

„miniállamát” támogatta, a magyar akcióra így kifejezetten a berlini politikával szemben került sor, egy merész politikai döntés eredményeként. Gróf Teleki Pál kormánya Kárpátaljai Vajdaság néven kívánta létrehozni a ruszin területi autonómiát (ebben érdekes módon Jászi Oszkár politikai örökségét vitte tovább!). Az autonómiatörvényt kidolgozták, megvalósítására azonban az időközben kitört második világháború miatt már nem kerülhetett sor.

A háború végső hónapjaiban Kárpátalja a bevonuló szovjet hadsereg birtokába került, s noha kezdetben Huszton berendezkedtek az ismét hivatalba lépő csehszlovák kormányzat megbízottai, a korábbi hatalom helyreállítására már nem került sor, ugyanis a Munkácson rendezett „népi kongresszus” a helyi kommunista vezetők kezdeményezésére és nyomására 1944 novemberében kinyilvánította, hogy a területnek a Szovjetunióhoz kell tartoznia, majd a csehszlovák és a szovjet kormány 1945. júniusi megegyezése következtében a terület jogilag is a szovjet fennhatóság alá került, és a Szovjet-Ukrajna része lett. Kárpátalja felnőtt korú magyar férfilakosságát azonban már 1944 késő őszén a Szolvyán berendezett gyűjtőtáborba hurcolták, és hamarosan megindultak a foglyszállítmányok a belső szovjet területek felé. A becslések szerint több mint harmincezer magyar lett ennek a rabszolgaszerző akciónak az áldozata, amely tulajdonképpen a vidék etnikai képének radikális megváltoztatását szolgálta. A kárpátaljai magyar férfilakosság elhurcolását és végzetes sorsát csak a legutóbbi időben tárta fel a kutatás.

Irodalmi élet a szovjet uralom idején

Kárpátalja magyarsága igen nehezen talált magára e rettenetes megpróbáltatások után. Csak lassan és töredékesen épült újjá a magyar iskolahálózat s még lassabban a művelődési intézmények rendszere. A nemzetiségi művelődés ügyét a *Munkás Újság*, majd hamarosan a belőle szervezett *Kárpáti Igaz Szó* című napilap vette gondozásba. Ez a lap azonban egészen 1967-ig csupán az ungvári ukrán napilag (a *Zakarpatszka Pravda*) magyarra fordított cikkeit közölte, s ezért a kárpátaljai magyar irodalomra nem tudott hatást gyakorolni. Az irodalmi termést ritka időközökben megjelenő almanachok gyűjtötték egybe (*Új Hang*, 1954; *Szovjet-Kárpátontúl*, 1955; *Tavaszi napsütés*, 1955; *Kárpátontúli elbeszélők*, 1956 stb.). Az Ukrajnai Írószövetség Kárpátontúli Tagozatának kiadásában 1958-ban jelent meg a *Kárpátok* című almanach, a tervezett folyamatos

megjelenés azonban elmaradt. Ezután különböző időszaki kiadványok (*Kárpáti Kalendárium*, *Naptár*), illetve orosz és ukrán lapok adtak teret a nemzetiségi irodalomnak. 1966-ban átszervezték a *Kárpáti Igaz Szó* című lapot: ettől kezdve önálló szerkesztőséggel dolgozik. Irodalomszervező szerepet a lap *Neon* címmel megjelenő irodalmi-művészeti rovata töltött be. Hasonló szerep jutott a *Kárpáton túli Ifjúság* és a beregszászi *Vörös Zászló* című lapok rendszeresen megjelenő irodalmi oldalainak, valamint 1970-től a *Kárpáti Kalendárium* irodalmi mellékletének.

Lassanként megindult a magyar könyvkiadás is. 1951-ben megjelent az első magyar nyelvű könyv: Balla László *Zengj hangosabban* című verseskötete, amely a kor kívánalmainak megfelelően sematikus versekben ünnepelte a szovjet uralom intézkedéseit. Később a Kárpáti Kiadó keretén belül magyar szerkesztőség alakult. A magyar színházi kultúrát a Beregszászon működő Népszínház gondozta. A nemzetiségi irodalmi és tudományos élet szervezésében végeznek munkát az ungvári egyetem magyar tanszékének, illetve az 1989-ben megalakult hungarológiai kutatóközpontjának a munkatársai. Közülük Váradi-Sternberg Jánost kell említünk, aki a magyar-orosz kulturális kapcsolatok kutatása terén ért el jelentős eredményeket.

A kárpátaljai magyar irodalom azonban igazán csak a nyolcvanas években kezdett kibontakozni. Korábban szinte teljes egészében ki volt szolgáltatva a kommunista diktatúrának, s nem tudott megszabadulni az alkotómunkára erőszakolt sematizmus közhelyeitől. Igen kevés irodalmi mű akadt, amely belső autonómiáról tanúskodott, így a korán meghalt, szerencsétlen sorsú Kovács Vilmos költészete, amely hitelesen fejezte ki elkötelezettségét a táj történelmi hagyományai és az anyanyelvi kultúra iránt. Vagy az ugyancsak tőle származó *Holnap is élünk* című 1965-ben megjelent regény, amely önéletrajzi motívumok alapján vetett számot a kárpátaljai magyarság súlyos történelmi tapasztalataival. Emiatt szigorú politikai elmarasztalásban részesült, csakúgy, mint a fiatal írástudókat tömörítő *Forrás Stúdió* 1967-ben, amelynek szétverése hosszú időre minden igényesebb alkotótevékenységnek elejét vette.

Megújuló intézmények

A nyolcvanas évek második felében aztán mind szélesebb körben bontakozott ki a kárpátaljai magyarság kulturális munkája és közéleté. A Szovjetunióban végbemenő átalakulások addig elképzelhetetlen lehe-

tőiségeket adtak minden nemzetiségi önszerveződés számára. Először irodalmi és közművelődési körök alakultak, így már 1984-ben a beregszászi Illyés Gyula Magyar Irodalmi Klub, majd az ungvári, munkácsi, péterfalvai, técsői és nagyszöllősi művelődési körök, létrejött a régió magyar íróinak egyesülete: a Dayka Gábor Társaság, illetve a fiatal irodalmárokat tömörítő Mécs László Irodalmi Klub. 1989-ben pedig Fodó Sándor elnök, valamint Móricz Kálmán, Dupka György, Dalmay Árpád és mások vezetésével megalakult a térség magyarságát átfogó módon szervező Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), amely igen nagy szerepet tölt be a politikai életben, így a magyar-ruszin összefogás szervezésében és a kárpátaljai autonómia, illetve a Beregszász környéki magyar „autonóm terület” kezdeményezésében. Ez az autonómia azonban az ukrán nacionalista csoportok nyomása következtében végül is nem jött létre, sőt a kijevei kormány az utóbbi időben kifejezetten a nemzeti kisebbségek, így a magyarság jogait korlátozó politikát folytat.

Ugyancsak a magyarság kisebbségi önszerveződésének fontos intézménye az Orosz Ildikó által vezetett Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség és a Dupka György által létrehozott Magyar Értelmiségek Kárpátaljai Közössége (MÉKK), amely magába foglalja a Kárpátaljai Magyar Írók Társaságát, a tudományos kutatók, a nyelvművelők, az újságírók, a zeneművészek és a képzőművészek szervezeteit is, és ezzel igen fontos kulturális organizációs küldetést teljesít.

A kárpátaljai magyar közélettel párhuzamosan újult meg a magyar sajtóélet: a *Kárpáti Igaz Szó* élére új szerkesztőség került, és egy időre megindult a KMKSZ *Kárpátalja* című lapja, amely azonban Miskolcon készült, magyarországi szervezetek támogatásával. Ugyancsak fontos kulturális missziót töltenek be az újonnan létrejött könyvkiadók, így a Dupka György vezette *Intermix Kiadó*, amely mindeddig vagy kétszáz irodalmi, történelmi, néprajzi művet adott közre, és a Balla D. Károly által alapított *Galéria* könyvkiadó, amely a modernebb szellemű irodalom gondozására vállalkozott. 1989 nyarán Balla D. Károly szerkesztésében indult meg a *Hatodik Síp* című irodalmi és kulturális folyóirat, ez a későbbiek során Budapesten jelent meg, és szerkesztője Ungváron *Pánsíp* címmel új irodalmi folyóiratot alapított. Jelenleg is ez az egyetlen kárpátaljai irodalmi folyóirat.

A megújulási folyamatban nagy szerepet vállalnak az újjászülető egyházak, amelyek korábban üldöztetve, részben titokban láthatták el

küldetésüket. A magyar egyházak ma is súlyos gondokkal küzdenek: alig akadnak fiatal lelkészek, igen sok egyházi épületet, templomot vettek el a diktatúra évtizedeiben, s az egyházaknak alig vannak anyagi eszközeik. A kisebbségi egyházak, elsősorban a magyar római katolikus és református egyház ennek ellenére ma már ismét igen nagy szerepet töltenek be a kárpátaljai magyarság nemzeti öntudatának és kultúrájának ápolásában. Újjászületett az 1949-ben erőszakos eszközökkel felszámolt ruszin görög katolikus egyház is, amely most már a siker reményében küzd azért, hogy visszakapja korábbi templomait, intézményeit.

Irodalmi antológiák

Az elmúlt évtizedben talán a kárpátaljai magyar irodalom fejlődött a legdinamikusabban a magyar kisebbségi irodalmak közül. Ezt a fejlődést az alkotómunka szabadságának kihívása és a közlés fórumainak feltűnő bővítése alapozta meg. A korábbi irodalmi almanachok (*A várakozás legszebb reggelén*, 1972; *Szívárványszínen*, 1977; *Lendület*, 1982), valamint az 1985-ben közreadott reprezentatív jellegű, de a sematikus „szocialista realizmus” bélyegét magán viselő antológia: a *Sugaras utakon* után 1987-ben megindult az *Évgyűrűk* című irodalmi évkönyvsorozat, majd a debreceni egyetemen oktató M. Takács Lajos gondozásában megjelent a *Vergődő szél* című terjedelmes válogatás, amely 1953-tól 1988-ig mutatja be a kárpátaljai magyar irodalom életét és eredményeit. Azóta az Intermix Kiadó antológiái adnak számot az ottani irodalom helyzetéről és törekvéseiről. Így 1992-ben a *Kisebbségi ének a beregi rónán* című válogatás, amely a kárpátaljai irodalom két világháború közötti hagyományait világítja meg, 1993-ban pedig a *Sors, megírva* című kötet, amely a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának tagjait mutatja be. A Galéria kiadó 1993-ban *Razzia* címmel a kárpátaljai fiatal írók antológiáját adta közre, 1994-ben *Töredék hazácska* címmel a szülőföldről és az anyanyelvről írott költői vallomásokot gyűjtötte egybe, az 1993-as *Mezsgén állva* című kötet pedig a kárpátaljai értelmiség képviselőivel készített interjúkat közölt.

Külön érdekessége van az 1994-ben Fodor Géza összeállításában megjelent *Nézz töretlen homlokomra* című antológiának, a korábban rendőri eszközökkel felszámolt Forrás Stúdió tagjainak verseiből. Annak idején a Stúdió tervezett antológiájának megjelentetésére nem kerülhetett sor, így a jelen válogatás irodalomtörténeti adósságot törlesztett, midőn közreadta a hatvanas évek fiatal költőinek, a többi között

Balla Gyulának, Dupka Györgynek, Fodor Gézának, Füzesi Magdának, Vári Fábián Lászlónak és Zselicki Józsefnek a régebbi és újabb verseit. A kötet függelékében izgalmas és elszomorító dokumentumgyűjtemény olvasható, azokból az egykori írásokból, amelyek a fiatal kárpátaljai költők sorsát meghatározták. Megtaláljuk itt a költészetüket elítélő állásfoglalásokat csakúgy, mint azokat a beadványokat, amelyekben védeni és magyarázni próbálták törekvéseiket.

Irodalmi megújulás

A teremő munka lázában újult meg néhány idősebb író alkotótevékenysége. Elsősorban Balla László regénysorozatát (*Azt bünteti, kit szeret*, 1990; *A Nagy Semmi*, 1933; *A végtelenben találkoznak*, 1994; *Borbélyműhely a Vakhoz*, 1995; *Ároni áldás*, 1996) kell megemlíteni. Ez a regényfolyam őszinte igazságkereséssel és nem minden önbírálat nélkül mutatja be azt a történelmi utat, amelyet a kárpátaljai magyar értelmiség vezető rétege bejárt 1945 után, ennek során hiteles képet ad a kárpátaljai magyarság ellen bevezetett elnyomó intézkedésekről, és számot ad az író személyes politikai felelősségéről is. Új kiadásban jelent meg (Debrecenben) Kovács Vilmos ímént említett *Holnap is élünk* című regénye. Ugyancsak az idősebb nemzedéket képviselte a néhány esztendeje eltávozott beregi parasztköltő, Sütő Kálmán költészete. Az irodalmi életben mindazonáltal a közép- és fiatalabb írónemzedék képviselői – Balla D. Károly, Dupka György, Finta Éva, Fodor Géza, Füzesi Magda, Kőszeghy Elemér, Horváth Sándor, Nagy Zoltán Mihály, Vári Fábián László, Zseliczki József és társaik – vették át a vezető szerepet. Ők kötötték újra azokat a szálakat, amelyek a kárpátaljai magyar irodalmat – a részirodalomra osztott magyar nemzeti irodalomnak ezt a legfiatalabb ágát – összefűzik a magyarországi, az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki és a nyugati magyar irodalommal.

Miről tesz vallomást ez a fiatal (és fiatalos) kárpátaljai magyar irodalom? Igazából kettős élményforrása van: a hazai táj és a kárpátaljai magyar történelem. Az Erdős-Kárpátok vidékéről érzékeny és gondolati utalásokban gazdag képeket rajzol, ugyanakkor rendre idézi fel a szülőföld függetlenségi hagyományait. Mindkét élményforrásból erős közösségi és erkölcsi tudatot merít, hiszen a táj is, a múlt is hűségre, helytállásra és áldozatkészségre tanít. Ez még azoknál a költőknél is így van, akik időközben áttelepültek Magyarországra: a szülőföld kötő erejétől, történelmi mondanivalóitól ők sem tudtak, de nem is akartak szabadulni.

Mindez megszabja a kárpátaljai magyar költészet poétikai karakterét. A kárpátaljai (ma már „középnemzedékbeli”) magyar költők abban a poétikai erőterben mozognak igazán otthonosan, amelynek Nagy László lírája jelenti a gravitációs központját. A népi hagyományok kiaknázása, a balladisztikus kifejezés, a költészet és az erkölcs szerves összetartozásáról kialakított meggyőződés és a „versben bujdosó” lírai hős alakjában érvényre jutó önkifejezés alakította ennek a költészetértelmezésnek és poétikának a szemléleti alapjait. Ebben a tekintetben a kárpátaljai lírikusok az erdélyi magyar költészet „második” Forrás-nemzedékének (Farkas Árpád, Király László, Magyar Lajos) és a hazai „Kilenceknek” (Utassy József, Kiss Benedek, Kovács István, Oláh János, Mezey Katalin) a rokonai.

Költők, írók, krónikások

Eredeti és rokonszenves költőegyénségek nőttek fel ennek a gondolkodásnak és feladatvállalásnak a következtében, hiszen az ungvári magyar könyvkiadás (és néhány Budapesten megjelent kötet) tanúsítja, hogy a Forrás Stúdió egykori pályakezdői, majd követői közül többeknek is határozott egyéni arca van. Így mindenekelőtt Vári Fábián Lászlónak, akinek *Kivont kardok közt* (1992) című karcsú verseskönyve az addigi életmű javát foglalja magába. Talán ő hajlik vissza leginkább tudatosan és következetesen a régi magyar költészet formahagyományához, az ő verseiben hagyott leginkább nyomot a történelmi múlt és a folklór. Fodor Géza *Erdőn, mezőn gyertyák* (1992) című kötete a műveltségélmények ösztönző hatásáról tanúskodik, különösen Hamlet-ciklusa az, amelyben időszerű módon értelmezi át a klasszikus tragédia szellemiségét. Füzesi Magda *Biztató* (1992) című kötete az asszonyi érzések és a közösségi hűség összefonódását mutatja. Zselicki József *Rokonok csillag* (1994) című verseskönyve a személyiség belső drámáit fejezi ki, bizonyára az ő költészetére hatott leginkább a modern vers nyelvi és ritmikai szabadsága. Finta Éva *Földközelben* (1993) című kötete megint csak a történelmi múlt és a kulturális élmények ihlető erejéről beszél.

A kárpátaljai magyar költészet és az ottani irodalmi élet egyik leginkább tehetséges és tevékeny alakja Balla D. Károly, aki költőként, eszszéíróként, szerkesztőként és az „összmagyar” szervezetek, így az Anyanyelvi Konferencia vagy a Magyar Írószövetség dolgos munkásaként tesz tanúságot arról, hogy a kisebbségi íróknak milyen felelősségtudattal kell a közéletben szerepet vállalnia. Egymásra következő verseskötetei (*Tárgulok*

a világegyetembe, 1984; *Sorsomhoz szegezve*, 1990; *Hóban és homokon*, 1991; *Árokszálen*, 1996) kettős indíttatást mutatnak: egyrészt a modern, esetenként az avantgárd líráét, másrészt a hagyományos, folklorisztikus költészetét, belőlük alkotnak szerves és hiteles művészi szintézist. A költő a kisebbségi magyarság és a századvégi európai értelmiség tapasztalatait összegezi, mindig intellektuális biztonsággal küzdve meg nehéz élményeivel. Elbeszéléseit *Valahol tűz van* (1988) és *Karnyújtásnyira* (1993), a kisebbségi lét megpróbáltatásaival foglalkozó publicisztikai írásait *Kis(ebb)ségi magyar skizofrénia* című köteteiben gyűjtötte egybe.

A régió magyar irodalmának elbeszélői aránylag későn találtak magukra, a valóságábrázolásra ugyanis 1989 előtt szinte alig volt lehetőség, így a hiteles epikai beszámolók inkább a Forrás Stúdió és általában a közép-nemzedék írói műhelyében jöttek létre. Többször elbeszélések, amelyek a kárpátaljai magyar falu és az onnan származó értelmiség köznapi gondjait és küzdelmeit örökítik meg, a hagyományosabb realizmus követelményei szerint. Elsősorban Horváth Sándor *Az ugató lány* címmel kiadott elbeszéléseit és Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya* (1991) című formabontó prózatechnikai eljárásokat mutató regénye érdemel figyelmet. Ugyancsak figyelemre méltó Czébely Lajos 1976 és 1987 között vezetett *Naplója* is, amely a kárpátaljai magyar értelmiségi élet hű krónikáját adja. A legifjabb nemzedék sorából Bartha Gusztáv elbeszélései és drámai jelenetei, Cséka György és Pócs István költeményei érdemlik meg az olvasó érdeklődését.

A költők és prózaírók mellett nőttek fel a kárpátaljai magyar irodalom krónikásai és kritikusai, az ungvári egyetem magyar tanszékén és az 1989-ben alapított ungvári Hungarológiai Intézet keretében működő kutatók, így Gortvay Erzsébet, akinek munkássága mindenekelőtt az irodalmi hagyományokat mutatja be. A kisebbségi magyar irodalom, illetve művelődés múltjának és jelenének kutatói közül Keresztény Balázst, Dupka Györgyöt, a Magyarországon letelepedett S. Benedek Andrást és Balla Gyulát, illetve a magyarországi születésű Pál Györgyöt és M. Takács Lajost kell megemlítenünk – e két utóbbi monografikus módon is feldolgozta a kárpátaljai magyar irodalom történetét.

E beszámolót kezdve arról beszéltem, hogy – szellemi, lelki értelemben – az a miénk, amit költészetünk, irodalmunk a birtokába vesz. Nos, a kárpátaljai magyar irodalom nemcsak az Ungvár és Beregszász közötti tájat és népéletet és nemcsak a szülőföld történelmi múltját, va-

lamint örökségét hódította meg, hanem felismerte az egyetemes magyar szolidaritás értelmét is, és birtokába vette a teljes nemzeti kultúrát és hagyományt. Ezzel érvényes példáját adta annak, hogy egy kisebbségbe szorított népcsoportnak először a nemzeti kultúra teljességéhez kell elérkeznie, ez ad lehetőséget az emberi egyetemesség átélésére, meghódítására is. Minden irodalom küldetése ez a hódítás, az emberi egyetemesség birtokbavételét azonban a saját értékek megőrzésére és védelmére lehet csak felépíteni. A kárpátaljai magyar irodalom is ezt teszi: felfedezi, őrzi és védi a maga nemzeti örökségét és értékeit, és keresi az utat az egyetemes emberi értékekhez.

(Korunk 1998. 1. sz. 32-39. o.)

SZABÓ DEZSŐ UNGVÁRON

Szabó Dezső 1914. szeptember 6-án érkezett Ungvárra és 1917 júliusában költözött át Lőcsére, mindkét városban az állami reálgimnázium tanáraként tevékenykedett. Fiatal pedagógusként szinte mindenütt botrányok fűződtek a nevéhez: kiváló egyetemi tanulmányok után, amelyeket a Budapesti Eötvös Kollégiumban, olyan diáktársak között abszolvált, mint Kodály Zoltán, Horváth János, Szekfü Gyula, Pais Dezső, Gerevich Zoltán, Balázs Béla, Kuncz Aladár és Laczkó Géza – valamennyien később a magyar szellemi élet vezető személyiségei –, nos, kiváló egyetemi tanulmányok után először Székesfehérváron, majd Nagyváradon, Székelyudvarhelyen, Sümegen, Ungváron, végül Lőcsén tanárkodott, mindenütt valamilyen konfliktus előzte meg többnyire kényszerű távozását. Sümegen „vallásgyalázás” miatt indítottak ellene fegyelmi eljárást, Ungváron pedig „hazaárulási” pörbe akarták keverni, minthogy egyik újságcikkében a franciákat dicsérte és a németeket becsmérelte.

Az ungvári katonai bíróság végül ejtette az ügyet, pontosabban a polgári bírósághoz tette át, amely az író végül is felmentette. A Monarchia idején, ebből az esetből is kitetszik, valamennyire működött a bírói függetlenség intézménye – mint ahogy természetesen működött az a hagyományos, manapság is bőven tapasztalható mentális reflex is, amelynek értelmében, ha valaki egy bizonyos politikai csoportosulás követelményeinek nem megfelelő nézeteket hangoztat, az természetesen „hazaáruló”.

Ungváron, ezek szerint, közel három esztendő telt Szabó Dezső, és ez a három év kétségtelenül írói pályájának: gondolkodásának és szellemi tájékozódásának meghatározó időszaka volt. Életrajzi vonatkozásban minderről viszonylag keveset tudunk, minthogy az életrajz legfontosabb forrása: az *Életeim* című önéletrajzi beszámoló éppen a sümegi tanárkodás leírásával szakadt meg; az író 1945 januárjában, Budapest ostromának napjaiban, viszonylag fiatalon, mindössze hatvanhat éves korában, szervezetének végzetes leromlása következtében hunyt el. Ha magyarán akarunk fogalmazni, így mondhatjuk: éhen halt, szomszédai egy konyhaszekrénybe helyezve temették el a Rákóczi téren, és csak később exhumálták és hantolták el a Kerepesi-úti temetőben. Az ungvári három esztendő krónikája következésképpen sohasem készült el.

Írói pályáján mindazonáltal meghatározók voltak az ungvári évek, Szabó Dezső több területen is előre lépett, bátran mondhatjuk, hogy ekkor talált saját írói egyéniségére és feladatára. Két fontos területen is. Egyrészt a tanulmányírásban, minthogy a korábbi irodalmi tanulmányokat ekkor váltották fel társadalom- és nemzetpolitikai tanulmányai, közöttük azok, így *A francia pszichéhez* és *A francia lélek keresztmetszete* című írásai (az első a *Huszádik Században*, a második a *Nyugatban*), amelyekre az imént utaltunk, és amelyek Szabó Dezső örök szerelme: a francia kultúra és szellem előtt hajtának fejet. Ugyanekkor (szintén a *Huszádik Században*, az 1915-ös évfolyamban) látott napvilágot *Az individualizmus csődje* című tanulmánya, de talán pontosabban fogalmazok, ha vitairatról beszélek, amely a 19. század individualista filozófiájának és művészetének alkonyáról beszél, és új, kollektivistá szellemiség előretörését jelenti be.

Szabó Dezső, nem egyedüli a 20. század első évtizedeinek európai gondolkodói közül, a történelemnek azt a zsákutcáját, amely az első világháború féktelen erőszakosságához vezetett, nagyrészt az elszabadult individualizmus következményének tekintette, ezért hirdetett új, kollektivistá világnézetet. (Persze nem sejtve, hogy az új kollektivizmus szélsőséges kinövésai: a fasiszmus és a kommunizmus még az első világháborúnál is szörnyűsegebb szakadékba fogják taszítani az emberiséget és a magyarságot!) Akkor, 1915-ben, a háborús pusztítás első esztendijében ő mindenestre a féktelenül érvényesülő személyes érdek és az ezt igazoló individualista kapitalizmus számlájára írta azokat az embertelen borzalmakat, amelyeket a háború hozott.

Érdemes felidézni *Az individualizmus csődjé* című tanulmány záró részletét: „Az új individualizmus mindjobban kezdi támadni a közösséget s annak alapdogmáját és diszciplináját. Egy darabig a közösséget fenntartja a megszerzett holt erő, s addig az individualizmus híveiből kerülnek ki a mártírok. Egyszerre aztán jön a nagy összeomlás, kitör a forradalom, tombol az individualizmus és kiadja minden új értékét. És ekkor aztán a mór mehet is, új szociális egység épül az új értékekkel s az elhatalmasodott individualizmust minden eszközzel el kell pusztítani. Ezen a történelmi ponton állunk most. Ezen a történelmi ponton állunk. Hiszem, hogy a világháború csak bevezető Európa államaiban a talán ádázabb és komolyabb belső harcokhoz. Bár e harcoknak eredménye egy új, erős, termékeny emberegység lenne és lenne egy nagy halottja: a legfertelmesebb történelmi hulla, a szabadverseny-demokrácia.” E szavak mindenesetre prófétaiak voltak, a 19. század szabadversenyes kapitalizmusa az első világháború poklában, legalábbis erkölcsileg, kétségtelenül megbukott.

A pálya fordulatát másodszor a szépirodalmi alkotások megjelenése és elszaporodása jelezte, korábbi kezdeményezések nyomán az ungvári esztendőkben bontakozott ki igazán Szabó Dezső elbeszélő művészete. Ezekben az esztendőkben jelentek meg, többnyire a *Nyugat* hasábjain, első elbeszélései, több mint tíz elbeszélés, közöttük a nagyszerű *Tanárok* című novella, amely a századelő vidéki magyar nagyvárosaiban tevékenykedő pedagógusok életét és közérzetét mutatja be, *A gölem* című, amely a magyar expresszionista novellisztika egyik első példája, vagy azok az írásai (*A bujdosó királyfi*, *A fordított kukker*, *Szezám tárulj*, *Megtépázott napló*, *Damaszkusz felé*), amelyek többnyire a zseniális ember szenvedéseiről és küzdelmeiről kívántak képet adni. (Ezek a novellái az 1918-as *Napló és elbeszélések* című kötetben olvashatók.) Ugyancsak Ungváron készült és jelent meg Szabó Dezső első regénye: *Nincs menekvés*. A regényben alakot öltő szándékot maga az írói előszó a következőkben világítja meg: „Az egész regény egyetlen tömör pszichológiai mondat, egyetlen egy alannyal és egy tárggyal. Vergődő hősének agóniája és halála. Minden egyéb csak annyiban van, amennyiben ennek az agóniának az eleme.”

A *Nincs menekvés* valójában Szabó Dezső legnagyobb és leghíresebb írói vállalkozását, *Az elsodort falu* című nagyregényt készítette elő. Ennek a regénynek a terve is Ungvárhoz fűződik, az író itt dolgozta ki művének, mondhatni, az „alaprajzát”, itt kezdett hozzá megírásához, amit

azonban tanári hányattatásainak következő állomásán, Lőcsén fejezett be, hogy aztán a regény 1919 késő nyarán, még a „proletárdiktatúra” napjaiban kerüljön az olvasó elé. A *Nincs menekvésben* kialakított írói tervet valójában ez a regény teljesítette be.

Helyesen állapítja meg Gombos Gyula az íróról szóló monográfiájában, hogy „*Az elsodort falu* a legnagyobb esemény Szabó Dezső életében, mert ő e regényben találta meg végleg önmagát. A benne addig gazdátlanul lobogó erők: hősi hajlam, tettvágy, igazmondó szenvedély végre megtalálták a maguk igaz ügyét, a magyar sorsot.” Szabó Dezső mindig is legfőbb munkájának tartotta *Az elsodort falut*, a magyar társadalom egészéről akart képet adni, hite szerint e művével egészen új korszakot kezdett a magyar elbeszélő irodalom történetében. Egyszerre törekedett arra, hogy regénye alapos szociológiai analízis és a magyar társadalom további fejlődését kijelölő eszmék panorámája legyen. Valóban összegző alkotás, amely számot vet a kiegyezés utáni korszak történelmi tapasztalataival, kifejezi a háborúba taszított magyarság szenvedéseit, és előkészíti azt a „magyar forradalmat”, amelyre a háborús összeomlást követő kettős forradalmi átalakulásban csatlakozva Szabó Dezső oly igen vágyakozott.

Regényét nagyszabású szintézisnek szánta, abban az értelemben, ahogy erről a szintetikus regényalakzatról *Az elsodort falu* második kiadásának bevezetőjében beszélt. A regény, mint kifejti, „egy életrészt ad az elfutó időből”, és ezt „egy egyetemes szintézissé alakítja át, helyesebben: az író az egymásnak rohanó eseményekben, az összekuszáltan elfolyó emberi mozzanatokban meglát egy nagy egységet, s ennek az egységnek kivetítése a regény”. Ehhez hozzáfűzi még a következőt: „a regényben a művész egy sajátos értelmű külön egészet erőszakol ki az alakatlan, kezdet és vég nélküli életből.” *

Szabó Dezső regénye a nagy történelmi eposzok freskószerű ábrázolásmódjával ad képet a magyar társadalomról, ennek a társadalomnak a többé-kevésbé egymástól elszigetelt rétegeiről: a földművelő parasztságról, a nemesi származású vidéki értelmiségről, a zömében idegen eredetű polgárságról vagy éppen a régi és az új arisztokráciáról. Gombos Gyula találó elemzése szerint a regény epikai világának három fontosabb „szintje” van. A regény „első” és „második” szintjének cselekménye viszonylag szűk körben, a távoli székely falu világában játszódik, igaz, semmiképpen sem függetlenül az országos eseményektől. Valójában

a „harmadik” szintről nyílik a legnagyobb történelmi rálátás a háború mocskába merülő korszakra, ennek a korszaknak a társadalmi ellentmondásaira és politikai mulasztásaira, bűneire. *Az elsodort falu* epikai kompozíciójának kialakításában az írói perspektíva eme folyamatos kitágulásának is fontos szerepe van: a falu regényéből így lesz lassanként az ország regénye, miközben az „elsodort falu” végzetét az „elsodort ország” végzete teljesíti be.

Az elsodort falu halálos vízióit az ország és a nemzet féltése keltette fel. Szabó Dezső rendkívüli képzelőerővel és empátiával érzekelte a magyarság életerejének hanyatlását, azt a szerepvesztést, amelyet korábbi nagynemzeti létéhez képest a mind jobban erősödő dunavölgyi kismenetekkel szemben el kellett szenvednie. A magyar közvéleménnyel ellentétben korán felismerte, hogy ennek a hanyatlásnak és szerepvesztésnek a következményeként csakhamar számolni kell a történelmi Magyarország bukásával és Erdély elvesztésével.

Végül is megállapíthatjuk, hogy *Az elsodort falu* a magyar történelem egy válságos pontján kémlelte a nemzeti fennmaradás lehetőségét, a múlttal történő kritikusszámvetésre szólított, a cselekvő történelmi helytállást, az erők összegyűjtését sürgette, és ennek érdekében az alkotóművész, egyáltalán az értelmiség feladatát a közösségi elkötelezettségben és szolgálatban jelölte meg. Összegző módon vetett számot korának magyar társadalmával és kultúrájával: a teljes „magyar világgal”, az eposzok teljes-ségigényével mutatta be ezt az elkárhozott világot, és a mítoszok feltétlen biztonságtudatával akarta megjelölni a követendő ideálokat.

„Elsodort eposz” volna, amelyet kikezdtek a vele és róla folytatott viták, és magába temetett a múlt? Gondolatainak egy része ma is eleven, a sebek, amelyekre rámutatott, többnyire a jelenben is vérzenek, legjobb értékei, úgy hiszem, állják az idő próbáját, maga a regény mindenképpen egy gyászos és pusztító korszak monumentuma. Németh László szavait szeretném idézni végezetül: „*Az elsodort falu* Szabó Dezső egész életét kimondó, legjelentékenyebb műve, a magyar irodalomtörténetből ki nem fakítható remek.”

Amikor most Ungváron megjelöljük Szabó Dezső itt töltött három esztendejének emlékét, arra is gondolnunk kell, hogy a nagyregényben alakot öltő történelmi számvetés és kirajzolódó jövőkép ehhez a városhoz is köthető, és ennek a városnak a magyar kulturális identitását erősíti meg.

(Együtt, 2006., 1. sz. 11-15. o.)

KOVÁCS VILMOS TESTAMENTUMA

Fodor Géza idézi Kovács Vilmos válogatott verseinek 1992-ben *Testamentum* címmel megjelent kötete utószavában a költő egy jellegzetes és tanulságos megnyilatkozását, amelyet a személye és munkássága körül felkavart politikai viharok magyarázatául jegyzett le. „Egy közösség – olvassuk itt – ha magáénak tudja, szószólójának tekinti az író, bizonyos esetekben kényes, de megkerülhetetlen közéleti feladatokat ró rá, így történt ez velem is. Volt olyan eset, amikor írótársaimmal együtt szót kellett emelnem a kárpát-ukrajnai magyar lakosság érdekében (közoktatási, kulturális, káderpolitikai hiányosságok, ukrán túlkapások stb.), de tettük ezt az illetékes területi, majd össz-szövetségi pártszervek felé. (...) Természeteszerű, hogy egy olyan kis lélekszámú közösségben, mint a kárpát-ukrajnai magyar lakosság, minden ilyen lépés túlnő valóságos méretein és „üggýé” fajul, amelyhez szóbeszéd, rosszindulatú mendedmondák és félreértések tapadnak. Az említett esetben mindez főként személyem körül kulminálódott.”

Kovács Vilmos rövidre szabott élete valóban olyan küzdelmekkel volt terhes, amelyekbe elhallgatására törekvő ellenségeivel kényszerült: ezek az emberek nemigen válogattak az eszközökben, és tekintettel arra, hogy mindig a hatalom közelében és szolgálatában tevékenykedtek, komoly erőfölényben voltak a többnyire magányosan küzdő, mondhatnám így is: a kényszerű módon „partizán” harcmódot követő költővel szemben, akit csak rövidre szabott életének utolsó évtizedében vettek körül bizalmukkal és szolidaritásukkal ifjabb pályatársai, akiknek azután úgyszintén el kellett szenvedniük a megtorlást ennek a szolidaritásnak a következtében.

Arra szinte alig volt lehetőség, hogy a költő nyílt sisakkal forduljon szembe rosszakaróival, hiszen ha valakit védett a hatalom, mindig őket védelmezte, azokat, akiknek sohasem az eszmék és az eszmények (még az úgynevezett „szocializmus” eszméje sem!) szabták meg stratégiájukat, hanem mindig a személyes érdek és érvényesülés: annak a hatalomnak a kiszolgálása, amelytől különben ők maguk is rettegetek. Igen jellemző, hogy Kovács Vilmos (legalábbis az én ismereteim szerint) jóformán csak egyetlen versében fordul szembe támadóival, a *Válasz egy névtelen levélre* című költeményében; ennek címzettjét ugyanis (legalábbis nyilvánosan) nem lehetett azonosítani, és ezért közvetlen megtorlástól sem kellett tartania.

A kisebbségi magyar költőnek – és ez a kárpátaljai magyar írástudókra fokozottan érvényes – sohasem adatott meg az a lehetőség, hogy tapasztalatait szuverén módon érvényesítve határozza meg a maga közösségi felelősségtudatát és tennivalóit. Először is eleve béklyóba verte függetlenségét az a, mondjuk így, klasszikusan marxista kulcsszóval, „hamis tudat”, amelyet a hivatalos nevelés és részben a saját tapasztalat alakított ki. Kovács Vilmos igen szegény családból származott, apja meggyőződéses kommunista volt, és a családnak üldöztetést kellett szenvednie Kárpátalja 1938-1939-es visszacsatolása után. Ilyen módon a fiatal költő nem kevés bizalommal tekintett a szülőföldjén berendezkedő szovjet hatalomra, annak ellenére is, hogy korábban baloldali meggyőződése miatt proskribált apját a szovjet hatóságok is üldözték, a „nép ellenségének” nyilvánították, és egy kényszerszolgálatba áldozata lett. A költő, különösen első verseskönyveiben, mégis a szovjet rendszer hívének vallotta magát, sok költeménye tanúskodik erről. Hosszú éveken át ő is annak az (önként vállalt vagy magára kényszerített) hitnek a foglya volt, amely a szovjet rendszer modernizációs törekvéseitől várta a szegények felemelését, a társadalom és a civilizáció megújítását.

Ez a várakozás számos versében az emberiség világméretű haladásának, a technikai civilizáció jótékonyságának a hitével (vagy inkább: mítoszával) párosult, természetesen nem kivételes módon. A mögöttünk levő korszak, különösen az ötvenes és hatvanas évek fiatal magyar költői, például Nagy László, Juhász Ferenc és Csoóri Sándor, az erdélyi Szilágyi Domokos, Páskándi Géza és Lászlóffy Aladár, vagy éppen az ugyancsak kárpátaljai Balla D. Károly hozzá hasonló optimizmussal, bizalommal és várakozással beszéltek azokról a jótéteményekről, amelyekkel a megvalósuló „szocializmus” társadalma fogja megajándékozni az emberiséget. Ez a várakozás fejeződik ki például Kovács Vilmos *Vallani kell, A Földet akarom, Lázas a Föld, Európa, hallod, Európa!* című verseiben. Más kérdés, hogy a magyarországi költők már az ötvenes évek elején, az erdélyiek a hatvanas évek közepén mélységesen kiábrándultak abból a politikai rendszerből, amelyet meglehetősen hazug módon „szocializmusnak” neveztek haszonélvezői.

Kiss Ferenc, a kiváló, különben kárpátaljai származású budapesti irodalomtörténész, aki mindig szívügyének tekintette szülőföldjének irodalmát, beszélt arról (a *Kritika* című folyóirat 1968-as júliusi számában), hogy Kovács Vilmos kezdetben minden kételyt és drámaiságot

elkerülő költészetében, a *Csillagfénynél* című kötet tanúsága szerint, miként tűnnek fel annak jelei, hogy bizony megingott a korábbi történelmi bizakodás. Kovács Vilmos, mondja az irodalomkritikus: „a kor emberének képviseletében „a kibernetika féltestvére, / a történelem éjjeliőre”, ötvenmillió halott és ötszázmillió koldus számadójaként méri (...) a világot. Ez a történelmi arányú és igényű illetékesség íratja meg vele a romlást törvénné avató nyegleség, a komédiázással álcázott cinizmus Brechtre emlékeztető bírálatát, a *Komédiát* s a harcok emberi értelméért, a tartalmas hétköznapiokért perlekedő *Leningrádi éjszakát*. Komor tanulságok nehezülnek ezekben a versekben.” Érdemes idézni Fodor Gézának a *Testamentum* című válogatáshoz írott utószavát is: „Kovács Vilmos (...) figyelmeztet a köreinket minduntalan zavaró őrmesterekre, az istenek halhatatlanságára szomjazó kis és nagy császárokra; a Janus-arcú, skizofrén hatalomra, melynek *’égre emelt ökléből / kihullott valahol a simogató szándék’* (Meghalt Julis néni), s amely *’ekrazitot halmoz, nyolcvan tonnát egy főre’* (*Csillagfénynél*); az értelmet száműző „rendre”, *’mely fél lelkiismeretétől’* és *’elhallgattatja költőit’* (*Ma kiáltsatok*), a Lorcák, Puskinok és József Attilák utódait.”

A korábbi költői (és eszmei) biztonság tragikus megingását mutatja tulajdonképpen a *Csillagfénynél* című kötet, mondhatnám, a költő első igazán személyes és igazán jelentékeny verseskötve. Ennek a bizalomvesztésnek és a költői világképet érintő eszmei válságnak a jele a Kiss Ferenc által igen nagyra becsült és részletesebben is bemutatott *A tenger* című költemény, amely egyszersmind meg is küzd a válsággal, és egy újszerű költői világképet is konstituál. Ez a világkép éppen a lelki biztonság újjalagos felépítésének az eszköze. „Első látásra – idézem ismét Kiss Ferencet – csak különcködő: nem úgy látom, mint mások, nem úgy, ahogy illene. Mintha csak az ellentmondás ingere sarkallná. Aztán észrevesszük, hogy ez a dac az elidegenedés, a jellegtelenségben való feloldódás ellen szegül, hogy itt az emberi érdekű létezés eszméje a tét. Az a természetes igény, mely minden életképes alakzatban őt igazoló törvényekre ismerhet, s amely az adott összefüggésben, a Kedveshez szólva, még a szerelem érdekei felől is hitelesíti a jellegőrzés, az otthonosság, az értelmes élet, az egyéni arculat védelmének szándékát.”

Ennek nyomán tulajdonképpen azt is megállapíthatom, hogy Kárpát-alja magyar költészetében először Kovács Vilmos tett elhatározó lépést afelé, hogy szakítva a hivatalos költőszereppel a maga személyes tapaszt-

talatai és felismerései nyomán alakítson ki egy (ott és akkor) merőben újnak tekinthető költői identitást. Ennek az identitásnak „iskolateremtő” szerepe volt, minthogy a hatvanas és hetvenes évek költői, Balla D. Károly, S. Benedek András, Dupka György, Finta Éva, Fodor Géza, Füzesi Magda, Horváth Sándor, Nagy Zoltán Mihály, Vári Fábian László, Zselicki József és társaik többnyire éppen Kovács Vilmos példája nyomán, az ő költői pályájának és sorsának tanulságait figyelembe véve alakították ki a maguk költői világképét és értelmiségi önazonosságát.

Kovács Vilmos költészete az eszmei és költői önkeresés kohójában újult meg, ennek a megújulásnak olyan versek voltak a tanúi, egyszerűs mind következményei, mint a *Csillagfénynél*, az *Izsák-székesegyház*, a *Világosító Szent Gergely örmény püspök fohásza az Úrhoz*, valamint több hasonló költemény. Valamennyiben kimutatható az önálló közéleti gondolkodás, esetenként a szovjet rendszer diktatórikus gyakorlatával történő egyértelmű szembefordulás. Csupán az utóbbiból, amely különben a költő utolsó, hosszú időn át kéziratban maradt verse, idézek néhány sort: „*Szentatyám, te látod: / a pilátusok keze tiszta. / A hatalom nagyobb kiáltott / és rájuk bízta / az akolt, / s a történelem szikkadt mezőin / most ők terelik, ők őrzik / tikkadtan, vakon / szédelgő ember-nyájad, / mely tenni már fáradt, / álmodni dőre, / s szívét nem találja / a rozsdás imák színpadi töre.*” De érdemes idézni a vers következő szakaszát és zárósorait is: „*Szentatyám, te tudod: e fáradt nyáj után / hiába kiált már száz torok. / Tettet és álmod is utál. / Becsapták pilátusok és pásztorok, / akikben bambán hitt, / kik rózsafüzérrel láncolták, össze / tonnás bombáit / és puskaporába tömjént keverték. / De ezek a fáradtak, ezek a levertek, / ha megkergeti őket a vész – holnap elnémitják harangjaidat, / mert ölni kell a réz. (...) Szentatyám, verj Jelre minden harangot – / nyájad ölni készül. / Emberszagot érez.*” Gondolom, annak idején sem lehetett ezeket a sorokat félreérteni, így utólag pedig mindenképpen a szovjet rendszer radikális bírálatairól és elutasításáról tanúskodnak.

A költő szembefordulása az őt körülvevő világgal és a hatalommal egyszersmind valódi emberi, erkölcsi, történelmi és közösségi értékek felmutatását követelte meg. Valójában ennek a lelki kényszernek, a valóság kényszerének nyomán jöttek létre Kovács Vilmos leginkább maradandó – mondhatnám így is: antológiákba kívánczozó – versei. Ezek egyszersmind a kárpátaljai, egyáltalán a kisebbségi magyar irodalom karakteres alkotásai. A kisebbségi magyar irodalmak ugyanis ma is, és

természetesen a mögöttük levő évtizedekben is szinte küldetészerűen őrizték a maguk kulturális hagyományait, a „tájhaza” múltjának és szellemiségének karakterjegyeit. Mindez a közösségi identitás védelmének és szolgálatának eszköze volt. Nem csupán őrizték, teremtették és alakították is ezeket a hagyományokat: Erdélyben, mondjuk Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár, a Felvidéken, példa rá, mondjuk Tőzsér Árpád, Cselényi László és Gál Sándor költészete mindenképpen hagyományörző és identitásalakító erkölcsi-szellemi-közösségi intézményként működött.

Hasonló szerepet és küldetést vállalt Kovács Vilmos „kárpátaljai” költészete is, amely részben a szülőföld tájait, természeti képét, részben ennek történelmét és népi hagyományait jelenítette meg. Olyan verseire gondolok, mint a *Verecke*, a *Vereckén* vagy a *Pásztorsíp szólt Beregben*. Ezek a költemények valóságos belső izzással mutatják meg azt, hogy mit jelent a szülőföld iránt vállalt hűség, hogy mit jelent kárpátaljai magyar költőnek lenni. Hadd idézzem most csupán az elsőnek említett (1967-ben dátumozott) költeményt: „*Ez hát a hon... Ez irdatlan / hegyek közé szorult katlan / S az út... kígyó vedlett bőre. / Hány népet vitt temetőre. / S hozott engem, ezer éve, / Árpád török szava, vére / bélyegével homlokomon...*” Ezekkel a verseivel Kovács Vilmos nem csupán szülőföldjének és e szülőföld történelmének állított költői emléket, egyszersmind valóságos „kárpátaljai mítoszt” is teremtett, ahogy például Dsida Jenő annak idején megteremtette az erdélyi, vagy Kányádi Sándor időben közelebb hozzánk a székelyföldi táj, ember és történelem mítoszáét.

A szülőföldön megtalált költői identitás és létrehozott költői mítosz minősíti a tragikus sorsú kárpátaljai költő művészetét. Olyan verseiben, mint a maga költői sorsával viaskodó *Ars poetica* vagy a kései *A tudat szunnyadó határőrei*, az *Őszi elégia*, a *Búcsú*, és mindenekelőtt a *Testamentum*, Kovács Vilmos lírája valóban a „nagy költészet” magaslatára emelkedett. Ezek a versek olyan költő keze nyomát viselik magukon, aki megküzdött a maga poklaival, meg tudott szabadulni szellemi béklyóitól, és ha drámai módon is, valamiféle bölcs nyugalommal volt képes értelmezni saját emberi és költői sorsát. Mi több, ennek a költői sorsnak a szakrális és metafizikai távlatát is felismerte és kifejezésre juttatta. A *Testamentum* első két szakaszát idézem: „*Uram, emeld fel csontig nyűtt testem, / s fűjd el belőle múlt lobogások / füstölgő üszkét. / Ismerd fel bennem halandó másod, / ki most fekete árnyadra estem, / s hozzá sze-*

*geznek lázvörös tüskék. // Uram, megjártam én is a poklod, / ha terem-
tésed csodája hívott, / kiosztva részem. ”*

Lehet, hogy Kovács Vilmos nevét csupán egy vékony kötetre való vers őrzi meg, ezeket a verseket azonban számon kell tartanunk a huszadik század magyar költészetének megbecsült korpuszában: egy tragikus sorsú költő és egy tragikus történelmi megpróbáltatásoknak kiszolgáltatott nemzeti közösség tapasztalatairól, igazságairól, reményeiről tesznek vallomást.

(Együtt, 2007. 4. sz., 25-29. o.)

AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÓ STRATÉGIÁJA

Kiss Ferencről

Kiss Ferenc egy súlyos betegség, mondhatnám: baleset következtében igen korán zárta le tudományos pályáját – balesete és távozása között még hosszú éveket kellett eltöltenie azzal a lelket felőrlő küzdelemmel, amelyet váratlan agyvérzése okozott. Eredményei persze így is maradandóak és jelentékenyek, ahogy mondani szokás: megkerülhetetlenek. Mint huszadik századi irodalmunk tudós történetírója, mint nagy magyar versek érzékeny elemzője, mint az irodalmi élet fáradhatatlan harcosa már régen beírta nevét a magyar művelődés történetébe, s munkásságát nemcsak Budapesten, Debrecenben és Szegeden, hanem Szabadkán és Újvidéken, Kolozsvárott és Pozsonyban, mi több, Párizsban és New Yorkban és persze szülőföldjén: Kárpátalján is számon tartották, mindenütt, ahol a magyar szónak és írásnak jelentősége és becsülete van.

Talán szabad egy pillantást vetni arra az életútra és tudósi pályára, amely hosszú évtizedeken keresztül olyan töretlenül alakult. A kiváló irodalomtudós az Ugocsa megyei Tiszapéterfalván született, szülőfaluja a trianoni kényszerek után Csehszlovákia, 1944 után pedig a két évtizede a szemünk előtt összeomlott szovjet birodalom keretébe tartozott. Családja maga is megszenvedte a sztálinista önkény éveit. Nagybátyja a kényszers munkatáborban halt meg, édesapja is lágerbe került. Beregszászon és Szatmárnémetiben járt gimnáziumba, a Debreceni Református Kollégiumban érettségizett. Szűkebb szülőföldjéhez mindig hű maradt: magam is emlékszem, milyen várakozással, egyszersmind örömmel uta-

zott haza, Ugocsába, midőn már gyakrabban megtehetette (mert hosszú időn át a hazalátogatás élményétől is megfosztotta a szülőföldjén berendezkedett önkény).

Van a másik ugocsainak, Lator Lászlónak egy szép – és Kiss Ferencnek ajánlott – verse, a *Határon*. Ennek zárósorai az elvándoroltak érzelmi életének és identitásának örökös kétarcúságáról – a kiválásról és a hűségéről – beszélnek: „úgy érzi most kiválik / s alakot ölt és tündökölve / megáll és így áll mindhalálig / s leborul a hazai földre”.

Kiss Ferenc a debreceni egyetem bölcsészkarán végezte tanulmányait, Barta János kedves tanítványa volt, nemcsak irodalomelméleti iskolázottságot és a műelemzés fortélyait tanulta tőle, hanem tudományos fegyelmet, szellemi igényességet is. Nagyszerű iskola volt akkor a debreceni irodalomtörténeti tanszék: egyszerre kaptak ott eligazítást irodalomtörténeti és irodalomelméleti stúdiumokból a hallgatók, egyszer mind arra nevelték őket tanáraik (Barta János mellett Julow Viktor, Koczogh Ákos és a többiek), hogy az irodalomtörténet-írást úgy értelmezzék, mint a nemzeti hagyomány, a szellem és az identitás le-téteményesét. Így történt ez az ifjú Kiss Ferenc esetében is, aki már diákkorában feltűnt Kosztolányi műveiről írott tanulmányaival. Magam is emlékszem arra, még kezdő egyetemi hallgató koromból, hogy egy országos tudományos diákköri konferencián Kiss Ferenc Kosztolányiról tartott előadása vitte el a pálmát, az ifjú előadó neve ekkor vált ismertté a tudományos élet berkeiben.

Természetesnek tetszett, hogy államvizsgálja után az egyetemen kapott állást, tanára mellett demonstrátor lett. Igaz, nem sokáig dolgozhatott. Közbejöttek 1956 őszének viharos eseményei, és a nemzeti függetlenség hagyományain nevelkedett – történelmi kuruc vidékről érkező – fiatalember őszinte hittel vetette bele magát a magyar forradalom mozgalmas világába. Mindez, oly sok kutatóhoz vagy tanárhoz hasonlóan, az ő pályáján is törést okozott: letartóztatták, nyolc hónapot töltött börtönben. Csak évek múltán kapta kézhez tanári diplomáját. A hatvanas évek elején helyezkedett el a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, ahol évtizedeket töltött szorgalmas kutatómunkával. Később a szegedi Tanárképző Főiskola magyar irodalomtörténeti tanszékének vezetőjeként dolgozott. Megszerezte az irodalomtudományok kandidátusának címét, József Attila-díjat kapott, és tagja volt az írószövetség választmányának.

Igen nagy tekintélyt szerzett az irodalmi életben: pályakezdő költők és írók találták meg benne mesterüket és mentorukat. Midőn a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején ismét feltámadóban volt az a szellemiség, amelyet a magyar forradalom leverése után kegyetlen eszközökkel fojtott el a kádárista hatalom, Kiss Ferenc az irodalmi élet tudományos és közéleti fórumain (a Magyar Tudományos Akadémián, a Magyar Írók Szövetségében) egyike volt azoknak, akik hiteles irányt tudtak szabni az érlelődő gondolkodásnak és a formálódó közéletnek. Szavának hitele volt, egyénisége igen nagy népszerűséget élvezett, előadásokra és vitákra hívták meg, és nemcsak azok tekintettek rá megbecsüléssel, akik a részben körülötte szerveződő „népi” tábor elkötelezettjei voltak, hanem az „urbánus” lobogók alatt gyülekező irodalmárok is. Jól emlékszem arra, hogy például milyen szerepet vállalt annak a nemzetközi nyilvánosságot is kapó tiltakozásnak a megszervezésében, amely a nyolcvanas évek elején néhány fiatal erdélyi író (a többi között Szőcs Géza) üldöztetése ellen lépett fel. Csak emlékezetből idézem fel néhány tiltakozó nevét. A nagyhatású dokumentumot olyan írók jegyezték, mint Mészöly Miklós, Konrád György, Eörsi István az egyik, Csoóri Sándor, Csurka István, Sánta Ferenc a másik oldalon – vagyis ekkor még egységesen lépett fel a hazai progresszió azóta többszörösen is felbomlott tábora. (A tiltakozáson egyébként ott volt olvasható az én nevem is.)

Mint említettem, Kiss Ferenc tudományos munkásságának tengelyében Kosztolányi Dezső életművének kutatása és értelmezése állott. Első könyvét – *A beérkezés küszöbén: Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága* címmel – 1962-ben az Akadémiai Kiadó Irodalomtörténeti Füzetek című sorozatában jelentette meg. A Nyugat nagy költőinek ifjúságát tekintette át, legendás barátságok történetét rajzolta meg, de mindenekelőtt arról beszélt, hogy hősei hogyan készültek a később betöltendő szerepre, milyen szellemi és költői hatások érték őket, merrefelé találták meg a modern magyar líra útjait. Több kisebb-nagyobb tanulmányt közölt ezután, elsősorban Kosztolányiról, Tóth Árpádról, Juhász Gyuláról, továbbá József Attiláról, Illyésről és Radnóti-ról, illetve a modern magyar költészet verstani kérdéseiről. Kéziratban maradt és maig kiadásra vár Oláh Gáborról készült munkája. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténeti összefoglalás számára ő dolgozta ki Kosztolányi, Tóth és Juhász portréját, e tanulmányai ma is érvényesek, holott a kézikönyv nagy része mára bizony elavult.

Mindez csupán előkészület volt, új irodalomtörténet-írásunk egyik legnagyobb opuszának előmunkálata. 1979-ben az Akadémiai Kiadó Irodalomtörténeti Könyvtárában látott napvilágot Kiss Ferenc *Az érett Kosztolányi* című monográfiája. Kosztolányi életműve sokáig az irodalomtörténet-írás „mostohagyermeké” volt, többnyire csak az írók – korábban Babits Mihály, Tóth Árpád, később Illyés Gyula, Németh László és Vas István – voltak hűek hozzá, a tudomány berkeiben meg értetlenül figyelték és interpretálták egyéniségét, művészetét. Ez az áldatlan állapot csupán a hatvanas évek közepén szűnt meg, midőn Bóka László, Sőtér István és Komlós Aladár tanulmányai rajzoltak új képet Kosztolányiról. Kiss Ferenc ezekre az eredményekre támaszkodhatott, mindazonáltal a saját útján haladt előre, sőt valósággal úttörő munkát végzett annak érdekében, hogy kiváló költőnk és elbeszélőnk munkásságának igaz értékei méltó helyet kapjanak az irodalomtörténet-írásban és a közműveltségben. *Az érett Kosztolányi* ennek a munkának az eléggé meg nem becsülhető eredménye, rangja és értéke olyan újabb keletű irodalomtörténeti monográfiák között jelölhető ki, mint Király István Adyról, Rába György Babitsról, Czine Mihály Móriczról, Németh G. Béla József Attiláról írott művei.

Kiss Ferenc monográfiája az írói pályakép részletekbe menő rajza, ugyanakkor számos kitűnő műelemzés segítségével festi meg Kosztolányi Dezső hiteles irodalomtörténeti portréját. Nem a teljes pályakép megrajzolására törekszik, hanem arra, hogy a férfikor költői, elbeszélői és esszéírói munkásságát: valóban az életmű legnagyobb értékeit mutassa be – *A szegény kisgyermek panaszaitól a Számadás* klasszikus verséig. Munkáját elfogulatlansága, egyszersmind beleérző képessége, irodalomtörténeti távlatokat felrajzoló módszere, ugyanakkor elmélyült műelemzésesei minősítik. Kiss Ferenc olyan képet rajzolt Kosztolányiról, amelyben egyaránt szerepet és fontosságot kapnak az életmű esztétikai folyamatai és esztétikai mozzanatai, fel tudja idézni a költő eleven alakját, és magyarázatot tud adni arra a sohasem szűnő szellemi varázslatra, amelyet Kosztolányi írásai okoznak. Azt is a monográfia értékei között kell megemlítenem, hogy szerzője mindig érthető és érzékletes nyelvezetet használ, valójában azt az esszé-nyelvet, amelynek Babits Mihály, Illyés Gyula és Németh László voltak a mesterei. Napjainkban az irodalomtörténet-írásban is szinte általánossá vált egy elvont, szüntelenül idegen kifejezéseket használó, alkalmanként nehezen érthető

beszédmód. Nos, Kiss Ferenc monográfiája azt példázza, hogy tudományos fejtegetéseket is meg lehet fogalmazni érthetően és magyarul.

A Kosztolányi-filológia műveléséről és eredményeiről beszéltünk eddig, holott Kiss Ferenc tevékenysége ennél tágasabb és gazdagabb. Ha átlapozzuk tanulmányköteteit – 1972-ben *Művek közéről*, 1984-ben pedig *Interferenciák és Fölrepülni rajban* címmel adta közre kisebb-nagyobb tanulmányait, esszéit, bírálatait, igen gazdag érdeklődéssel találkozunk. Tanulmányok foglalkoznak Adyval, József Attilával, Radnóti Miklóssal, Illyés Gyulával; Veres Péterrel, Örkény Istvánnal, Weöres Sándorral, szép verselemzések jelölik ki a *Külvárosi éj* vagy a *Magyar táj, magyar ecsett* című klasszikus költemények irodalomtörténeti helyét, több írás vázolja fel az irodalomtudós nemzedéktársai – Kormos István, Lator László, Fodor András, Páskándi Géza, Somogyi Tóth Sándor – arcvonásait. Alapos elemzések értékelik a magyar irodalomtörténet-írás időtálló eredményeit, így Barta János, Komlós Aladár, Király István és Gáldi László műveit. Egész tanulmánycsokor áll össze azokból az írásokból, amelyek a pályakezdő fiatalokról adnak képet. „Fölrepülni rajban” – írta Kiss Ferenc a Nagy Lászlótól származó címet ezen írásai fölé. A többi között Buda Ferenc, Ágh István, Ratkó József, Kalász László, Utassy József, Kovács István és Péntek Imre költői munkásságáról számolt be e portrévázlatokban és bírálatokban, mindig érzékeny rokonszenvvel, a fiatal irodalom megértésével és támogatásának szándékával.

A színes és gazdag tabló középpontjában két költő alakja áll: Nagy Lászlóé és Csoóri Sándoré. Kiss Ferenc igen korán felismerte Nagy László költészetének jelentőségét, azt a költőt látta meg benne, aki Németh László híres „bartóki szintézis”-eszméjének megfelelően a népi hagyományok „tisztá forrásaiból” táplálkozik, ezáltal hozva létre korszerű nagy költészetet. „Hogy e költészet egésze – írta Nagy Lászlóról szólván – mit végzett el, ilyen közelségből talán fel sem mérhető. A profán és a szakrális, a hívó és a kiábrándult szemléletformák, az ösztönösség és a tudatosság beteges polarizáltsága közepette a „barbár” és a „hellén”, az eruptív indulatok és az égre törő szellem szépségének olyan termékeny egyensúlyát valósította meg, amelynek tanulsága nemcsak a költészet, de egész kultúránk szempontjából is kivételes jelentőségű. S mindezt nem az izolált ember védett terében, hanem a kor fő sodrában, az iszonyú és a gyönyörű megélt végletei között vitte és viszi véghez. A sok kintől gyötört modern lírát Nagy László úgy oltotta egy elementáris lé-

tezésélmény törzsére, hogy ez által az emberség érvényét a kor legirgalmatlanabb kihívásaival szemben tette bizonyossá. Műve nemcsak egy magatartást hitelesít, de a magyar líra legtöbbször képesítő modelljét is új fénybe vonja.” Ez a meggyőződése sugárzik *Káromkodásból katedrális* című tanulmányából csakúgy, mint az 1945 utáni akadémiai irodalomtörténeti összefoglalás második kötetében írott költői portréjából, vagy a *Menyegző* és a *Versben bujdosó* elemzéséből.

A másik költő Csoóri Sándor. Hozzá Kiss Ferencet nemcsak évtizedes barátság fűzte, hanem az a felismerés is, hogy Nagy László halála után Csoóri költészete és esszéíró munkássága képviselte legérvényesebben a Nagy László által szolgáltatott szellemi és nemzeti értékeket. Nemcsak Csoóri versvilágáról adott képet ezért, hanem értekező prózájáról is: a *Csoóri tanszéke* című nagy tanulmány arra mutatott példát, hogy miként lehet egy költő gondolkodásmódját, értékválasztásait, eszmeteremtő tevékenységét közvetíteni. Két olyan munkája volt Kiss Ferencnek, amelynek tökéletes befejezését az 1985 nyarán váratlanul érkezett betegség akadályozta meg. Az egyik Nagy Lászlóval, a másik Csoóri Sándorral foglalkozott. A Nagy László-tanulmányok összegyűjtése 1993-ban (Püski Sándor kiadója jóvoltából) történt meg, a Csoóri Sándor munkásságát bemutató könyv pedig már 1990-ben megjelent. Jótékony munka volt mind a kettő: egy túlságosan átpolitizált korban figyelmeztetett a költészetre, a szellem értékeire. Ezután még egy könyve került az olvasó kezébe: 1994-ben Debrecenben adták közre *Es Szabadka...* című kötetét, ez Kosztolányival foglalkozó, nemegyszer érte perelő írásaiból adott közre egy kisebb gyűjteményt.

Kosztolányi és Nagy László – e kettős választás akár jelképes is lehetne: arra utal, hogy Kiss Ferenc nem irodalmi irányzatokban, hanem értékekben gondolkodott. Az irodalmat, nagy magyar hagyományok értelmezése szerint, a nemzeti élet és folytonosság tükrének, egyszerűságnak gondozójának tartotta, és ebben éppen úgy nélkülözhetetlennek látta a „városi” Kosztolányit, mint a „falusi” Nagy Lászlót. Ebben a tekintetben mindaz, amit örökölt a hagyománytól, valójában példaszerű, s arra neveli (nevelheti) a jelen irodalmi gondolkodását és életét, hogy a nemzeti hagyományokat a maguk teljességében kell birtokba venni és követni. Csoóri Sándornak van egy szép költeménye, a *Sérült vers*, motója szerint „Kiss Ferencnek, aki agyvérzés után beszélni tanul”. Ezt a verset szeretném idézni most, végezetül: „Kosztolányi darazsa itt dülöng

fejünk körül [...] Mi már haltunk meg együtt Az égből / homok hullt ránk s vad kiáltozásfoszlányok / a Kárpátok felől. De mondd azt hogy azóta / Isten üzent s a föld apályideje lassan múlik. / Mondd azt, hogy csakazértis”. Kiss Ferenc ekkor már az egészséges beszédképesség szomorú hiányával küszködve nézett szembe a maga végzetével. Helyette most művei beszélnek, szeretném hinni: nemcsak hozzánk, barátaihoz, hanem az ifjúsághoz is.

(*Kárpátaljai Hirmondó*, 2011., 2. sz. 28-29. o.)

OTTHONKERESŐBEN

Füzesi Magda verseiről

Amikor a hetvenes évek elején Füzesi Magda első írásaival otthont keresett az irodalomban, mondhatni „csendes forradalom” zajlott le a kárpátaljai magyar szellemi életben. „Csendes” volt ez a költői és elbeszélői fellépés, mégis „forradalmi” a maga nemében, minthogy minden tekintetben szembefordult azzal a szerencsétlen irodalmi képződménnyel, amelyet nem minden ok nélkül „szovjet-magyar” irodalomnak neveztek teoretikusai, és amely a két világháború közötti kárpátaljai magyar irodalom, mi több a régebbi magyar irodalmi hagyomány radikális megtagadásával kívánt megfelelni egy nemzetiség- és kultúraellenes kurzus elvárásainak. Füzesi Magda első kötetei: az 1977-ben az olvasó elé került *Gyöngyvirágok*, az 1984-es *Útban hazafelé*, majd 1992-ben a *Biztató*, 1998-ban a *Táj gesztenyével* és 2007-ben a *Mérsékelt égöv* arról tanúskodtak, hogy az ifjú beregszászi költő szakított a korábbi irodalomellenes szellemiséggel és merőben új utakon haladva, pontosabban az irodalmi hagyományok személyes újraértelmezése által kívánta megújítani, de mondhatnám így is: a kárpátaljai magyar irodalom örökségéhez visszacsatolni a költészetet. Hasonló törekvések fűződnek nemzedéktársainak fellépéséhez, így S. Benedek Andráshoz, Finta Évához, Nagy Zoltán Mihályhoz, Vári Fábián Lászlóhoz, Balla D. Károlyhoz, Fodor Gézához, Kőszeghy Elemérhez – számos ifjú írástudó tevékenykedett annak érdekében, hogy a kárpátaljai magyar irodalom visszataláljon a maga hagyományaihoz és identitásához, egyszersmind helyet kapjon a magyar nemzeti irodalom körében.

Ennek a megújulásnak, egyszersmind visszatalálásnak több szellemi stratégiája volt. Először is a kárpátaljai magyar valóság vizsgálata, ismerete és vállalása, az, hogy a fiatal írástudók nem valamiféle teljességgel absztrakt és manipulatív „szovjet” irodalomban, hanem saját népük körében, ennek múltját és nagyon is keserves akkori jelenét vállalva keresék tennivalóikat. Másodszor a magyar irodalom egészének ismerete és vállalása, mondjuk „vertikálisan” Balassi Bálinttól a huszadik századig, „horizontálisan” Nagy Lászlótól és Csoóri Sándortól az erdélyi Kányádi Sándorig és a felvidéki Gál Sándorig. Harmadszor pedig egy sajátos irodalmi hagyomány, kifejezőmód és, mondjuk így: „lelkiség” és „poétika” birtokba vétele, amely magába foglalta a kárpátaljai népi kultúrát, a régióban otthonos kuruc és negyvennyolcas tradíciókat és a két világháború közötti évtizedek hagyományait, midőn a kárpátaljai magyar irodalom a csehszlovákiai magyar irodalom körében lépett fel, mindazonáltal a saját regionális-kulturális hagyományainak örököseként, folytatójaként. Talán azt mondhatnám, hogy ennek a hármas tradíciónak a jelei mutatkoztak meg Füzesi Magda mindinkább kiteljesedő költészetében is.

A most az olvasó kezébe kerülő *Kagylóének* című kötet (régebbi és újabb versek gyűjteménye), ahogy magam látom, folytatja, igazolja és beteljesíti a költő korábbi törekvéseit. A kötet versei rendre adnak képet a költő személyes és nemzedéki tapasztalatairól, a kárpátaljai magyarság iránt vállalt elkötelezettségről, a múlt évtizedek élményeiről, így arról a fájdalmas érzésről, amit a szülőföldről történő távozás okozott, az új élethelyzetekről, egy új emberi kapcsolat kibontakozásáról, magyarországi és erdélyi köznapokról, törekvésekről, küzdelmekről. Igaz, a költő elköltözött szülőföldjéről, kapcsolatait, elkötelezettségét azonban természetesen nem számolta fel, hiszen a kárpátaljai irodalmi életben és a Magyarországon élő kárpátaljaiak egyesületében, folyóiratának szerkesztése révén is, igen tevékeny szerepet vállal. Mégis, a szülőföldről történt távozás lelki konfliktusokat okoz, erről tanúskodik az *Agyó, Kárpátalja* egyszerre drámai és ironikus színeket hordozó költői vallomás: „a kishaza / a haza a magasban / és más / megkönnyeztető / hisztériák / már csak a / reklámszatyor feliratán / intenek utánunk / »Agyó Kárpátalja / szerettek! «”

A kötet versei között máskor is feltűnik az elhagyott szülőföld képe és emléke, mindig nosztalgikus érzésekkel átszöten, de feltűnnek a befogadó otthon: az erdélyi tájban, az erdélyi magyar közösségben szerzett

új tapasztalatok is, és ezeknek mindig békítő hatása van, hiszen a költő Erdélyben, a megtalált „második” (vagy, ha Magyarországot is számítjuk: „harmadik”) otthonban is ugyanazokkal a sorsokkal és feladatokkal találkozik, mint szűkebb hazájában. Ott is vallomást kell tennie a magára maradt nemzeti közösség gondjairól és ott is vigasztalást talál a tájban (amely nagyon hasonló szülőföldjéhez), az őt befogadó közösségben és azokban a feladatokban, amelyeket ebben az új és tágasabb otthonban magára vállal. Kolozsvár vigasztaló kisvilágában már otthon érzi magát, ahogy *Kolozsvár júniusban* című (ráadásul egy Reményik Sándor-motóval induló) versében olvasható: „Ablakomon beszól a Szamos, / beköszön a sárga villamos, / sebemet gyógyírral hinti be / a város sok harsogó színe. / Vihar támad, szikrázó, fehér, / egy villám valahol célba ér, / s tenyeremen, mint apró madár / megpihen az esőverte nyár.”

Füzesi Magda otthon van Beregszászban és otthon van Kolozsváron, s természetesen leginkább otthon van a magyar hagyományban és irodalomban. Annak idején az Angliába emigrált Szabó Zoltán mint „irodalmi nemzetet” határozta meg a magyarságot, nos, ez a fogalom jelöli meg a kárpátaljai-erdélyi költő személyes identitását is. A „haza” fogalma ebben az értelemben nem csak a szülőföldet jelenti, hanem a hagyományt, a kultúrát, az emberi közösséget is, és a költő, mint hazájához, ezekhez ragaszkodik. *Akác* című vallomásos versében olvasom: „Testvér, lásd, én is ölelem / gyökeremmel ezt a hazát. / Dajkálom, félttem szüntelen, / ismerem könnyét, sóhaját. / Testünk a szélnek ellenáll, / mert küldetés ez, hatalom. / Vándor szól, köszön, ránk talál, / kis jelek vagyunk az úton.” Ehhez a hazafogalomhoz szervesen hozzátartozik a múlt, különösen a nemzeti irodalom múltja és öröksége, erre utal az a nem kevés költemény, amely a magyar irodalom és történelem nagy mestereit idézi meg, a többi között Kölcseyt, Wesselényit, Jókait, Adyt, Babitsot, József Attilát vagy éppen Reményik Sándort. Ők a költő személyes történelmének alakítói és otthonosságának bizonyosságai. Végül is Füzesi Magda – Kárpátalján, Magyarországon és Erdélyben otthont keresve és találva – közöttük érzi igazán jól magát. Jó társaságban van: nem csak vigasztalói ők, hanem törekvéseinek igazolói is. Közöttük van a helye.

*(Bevezető a Kagylóének című verseskötethez,
Pomáz, 2012, Kráter Kiadó.)*

A KÁRPÁTALJAI MAGYARSÁG MINDENESE (Dupka György)

A kisebbségi lét, jól tudják ezt itt Erdélyben, még a Székelyföldön is, ahol ennek a létnek, minthogy a magyarság itt többséget alkot, nincs olyan súlya, amelyet igazán nehéz volna elviselni, szóval a kisebbségi lét mindig elszánt és hűséges embereket kíván: áldozatos munkát, állandó készenlétet, meg nem alkuvó bátorságot. Máskülönben elszakadnak a nemzeti közösség egybentartó kötelékei és a széthulló társadalom maga alá temeti az anyanyelvet, a nemzeti kultúrát és a nemzeti történelmet. Olyan emberekre – írókra, publicistákra, szerkesztőkre, kutatókra, könyvkiadókra van szükség, akik vállukra veszik egy veszélyeztetett nemzeti közösség terheit, gondozásukba veszik a közös örökséget – fényeket gyűjtenek abban a rideg homályban, amelyet a nemzeti kizárólagosságot képviselő rendszerek – zsarnokságok a demokrácia maskarájában – próbálnak fenntartani annak érdekében, hogy őshonos nemzeti közösségeket számoljanak fel.

Kevesen vannak az ilyen emberek, és minél kisebb a gondjukra bízott nemzeti közösség, annál kevesebb a rátermett, tapasztalt és áldozathozatalra kész vezető. Dupka Györgyről beszélek, aki most veszi át a Julianus-díjat: azt a kitüntetést, amely az áldozatos nemzeti szolgálatot ismeri el. Ennek a díjnak mára kétségtelenül rangja van, és ahogy ez általában szokott lenni, ezt a rangot mindig azok alapozzák meg, akik a kitüntetést átveszik. Az ő erkölcsi állhatatosságuk, nemzeti elkötelezettségük és pihenőt sohasem ismerő munkálkodásuk ad jelentőséget annak a kis szobornak, amely állhatatosságukat (mint amilyen a magyarság keleten maradt rokonait felderíteni akaró Julianus állhatatossága is volt) elismeri.

Dupka Györgyöt mindenki ismeri Kárpátalján, igen sokan ismerik Magyarországon, a Felvidéken és Erdélyben, valójában a teljes magyar nyelvterületen, mindenekelőtt abban a közösségben, amelyet annak idején Illyés Gyula a „haza a magasban” fogalmával jelölt meg. Nem tudom, vajon itt a Székelyföldön mennyit tudnak róla, ezért felsorolok néhány adatot. A most kitüntetett kárpátaljai magyar író és közéleti személyiség 1952-ben a Beregszászhoz közeli Tiszabökenyben született (alig néhány kilométerre a magyar határtól), szülőfalujában, majd a péterfalvai Kölcsey Középiskolában tanult, végül az ungvári egyetemen szerzett magyar szakos tanári diplomát. Kétkezi munkásként dolgozott, sorkatonai szolgálatra rendelték, súlyos baleset érte, hadirok-

kantként szerelt le. A hetvenes évek végétől a Kárpáti Igaz Szó című lap munkatársa, később a Kárpáti Kiadó magyar osztályának szerkesztője, 1992-től az Intermix Kiadó vezetője, 1994-től a Kárpátaljai Vállalkozásfejlesztési Központ igazgatója. Irodalmi munkásságát hol engedélyezett, hol betiltott értelmiségi körökben kezdte, a rendszerváltozás után a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség egyik megszervezője, 1993-tól a Magyar Értelmiségi Kárpátaljai Közösségének alapítója, elnöke, 1991-től az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség egyik létrehozója, elnökségének tagja, 2008-tól a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet igazgatója.

Negyven éve jelennek meg szépirodalmi, publicisztikai és történeti művei – verseskötetek, alapos tanulmányok és dokumentumkötetek. Nagy érdeme, hogy az ő forráskiadványai dokumentálták először és hitelesen azt a közösségi kálváriát, amelyet a kárpátaljai magyarságnak 1944-1945 telén és tavaszán át kellett élnie. Ugyancsak nagy érdeme, hogy az ő művei: publicisztikai írások, történelmi dokumentumok emeltek szót – a hitelesség és az érvek nyelvén – először a kárpátaljai magyarság kulturális autonómiája mellett, amely azonban ma is késlekedik, mi több, beláthatatlan messzeségbe került.

Dupka György, mint a kárpátaljai önkormányzati intézmények felelős képviselője, mint magyar szervezetek és intézmények irányítója, mint nemzetpolitikai és szépirodalmi művek (köztük az Együtt című irodalmi folyóirat) kiadója gazdag és hatalmas munkát végzett. Nem kellett keresnie a feladatokat – a feladatok keresték és találták meg őt. Egyszerűes intézmény, a kárpátaljai magyarság mindenese, mintha negyvennyolc órából állna a munkanapja, hiszen mindig szerkesztenie, előadnia, utaznia kell. Bizonyára tett meg már akkora utat, mint Julianus barát, csak nem egyszerre, a Volga vidékére, hanem mindig a Kárpát-medencében: mindig a nemzet szolgálatában, mindig küzdve a jelen tatár kánjaival. Örvendek annak, hogy Dupka György is bekerült a Julianus-díjasok közösségébe, és örülök annak, hogy (mint régebbi Julianus-díjas) elsőnek most én köszönhetem.

(Elhangzott 2009. december 5-én Csíkszeredán a Julianus-díj átadási ünnepségén.) Együtt, 2009. 4. sz. 55-56. o.

SZOBORAVATÁS UNGVÁRON

Az elmúlt évtizedekben, éspedig nemcsak 1945, hanem 1918 után is igen sok magyar eredetű és jellegű emlékművet romboltak le a Kárpát-medencében. Kossuth, Bem és Petőfi szobrai, honfoglalási és 1848-as emlékoszlopok vagy éppen első világháborús emlékművek váltak azoknak a nacionalista indulatoknak az áldozataivá, amelyek nemcsak a régi magyar területek hagyományos civilizációját, hanem visszamenőleg a történelmi múltat is át kívánták alakítani.

Kétségtelenül volt abban valami kegyetlen logika, hogy a magyar kultúra lerombolását sokan ki akarták egészíteni a magyar történelem látható jeleinek felszámolásával. A múlt kőbe véselt és ércbe öntött emlékei egyszersmind a kisebbségbe szorított magyarság nemzeti tudatának és érzelmeinek bátorítói is voltak, s ugyanúgy megteremtői voltak a Kárpát-medencei magyar otthonosságnak, akár egy legendák övezte hegycsúcs, egy régi templom vagy várrom. A magyar nemzeti identitásnak voltak túlságosan is érzékelhető szimbólumai: ezért kellett elpusztulniok. Akkor is, ha a közép-európai szobrászművészet klasszikus alkotásai voltak, mint Fadrusz János pozsonyi Mária Terézia-szobra.

Örvendetesen jelzi az idők változását, hogy újabban mind több magyar emlékművet lehet felállítani a szomszédos országok magyarlakta városaiban. Kárpátalján is, amelynek elhurcolt, megtizedelt, megfélemlített magyarsága bizony igen sokat szenvedett az elmúlt negyvenöt esztendőben, s ahol magyar kulturális emlék jóformán mutatóba is alig maradt. A kárpátaljai magyarság nemrég állította fel újra a Rákóczi-szabadságharc tiszaujlaki emlékművét, majd emelt Beregszászon mellszobrot Illyés Gyulának, s határozta el a magyar honfoglalás vereckei emlékművének helyreállítását.

Most pedig felavatták Ungváron Petőfi Sándor szobrát: – a nevezetes s a költő hányattatásaihoz hasonló hányattatásokat szenvedő Ferenczy Béni-féle alkotást.

Az Ungvár központjában rendezett szoboravatás alighanem történelmi pillanat. Kárpátalján hosszú évtizedeken keresztül alig lehetett érzékelni, hogy az ott élő népesség tekintélyes része: közel egyötöde magyar, s Ungvár, Munkács és Beregszász a magyar kultúrának is hagyományos otthonai. Jellemző adalék: a Kárpáti Igaz Szó című területi lap sok éven keresztül csak az ottani ukrán újság változataként

jelenhetett meg, tükörfordításban közölve a központi orgánum cikkeit. Petőfi-szobrot állítani a képtelenségek világába tartozott, az pedig egyenesen elképzelhetetlennek tetszett, hogy az Ungvár központjában tartott szoboravatást a Himnusz vezesse és zárja le, s piros-fehér-zöld zászlóerdő vegye körül.

A kárpátaljai magyarságnak – de talán az egész kisebbségi sorban élő magyarságnak – most alighanem arra van a legnagyobb szüksége, hogy végre felemelhesse fejét. Hogy többé ne a bármikor megvádolható és felelősségre vonható bűnbak és a bárki által megrugdalható áldozat szerepét kelljen vállalnia. Hogy emelt fővel nézhessen a többségi nép fiainak szemébe, és nyugodt öntudattal követelhesse (igen, ne kérje: követelje) jogait, képviselje közösségi érdekeit. A felemelt főnek ezt a lehetőségét teremti meg az olyan ünnepek: Himnusszal, nemzeti zászlóval, piros-fehér-zöld kokárdával, mint amilyen az ungvári szoborállítás volt.

Nemcsak a szoboravatás külsőségei voltak ünnepélyesek, a szívek is ünnepeltek. A napilapok több-kevesebb részletességgel adtak tudósítást az ünnepség lefolyásáról: Göncz Árpád és az ukrán Legfelsőbb Tanács elnökének tisztjét betöltő Leonyid Kravcsuk beszédéről, a kárpátaljai magyar és ukrán, a magyarországi és az erdélyi magyar szervezetek képviselőinek üdvözlő szavairól, a televízió képernyőjén láthattuk a koszorúkat és persze Ferenczy Béni gyönyörű bronz Petőfijét, aki sóványan, meggyötörten, mégis elszántan lép a végzet elé. Nekem most másról kell beszélnem: a lelkesedéstől izzó arcokról, egymásba fonódó magyar és ruszin tekintetekről, egymást kereső kezekről. Midőn Petőfi szobráról lehullott a fehér lepel, szinte mindenki úgy érezte, hogy egy szomorú korszak véget ért, s talán kezdődik egy új: egy kis magyar közösség öntudatra ébredésének, az egymás mellett élő népek kölcsönös kiengesztelődésének ideje.

Petőfi szobrának felállítása mindenekelőtt a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség bátor és áldozatos munkájának köszönhető. Ez a nemzetiségi szövetség 1989 tavaszán szerveződött, s nyarán alakult meg, midőn a moszkvai „peresztrojka” elérte a csendesen tespedő kárpátaljai politikát. A területi vezetés s a magyar ügyekben magukat illetékesnek tekintő pártemberek akkor valószínűleg úgy hitték (pontosabban: úgy szerették volna hinni), hogy az általuk kiszabott merderben tudják tartani a szövetség tevékenységét, amely így a magyar

kulturális önképzés vagy népművelés valamiféle szerény fóruma lesz. Hogy nem így történt, az a megalakult szövetség vezetőinek, mindegyikének Fodó Sándor elnöknek köszönhető. Ezek a vezetők erős és harcos szervezetet hoztak létre, amely különféle kulturális összejövetelek és találkozók szervezése mellett a kárpátaljai magyarság gazdasági és politikai érdekeinek képviselését is vállalni tudja. A KMKSZ jelöltjei részt vettek és több helyen, elsősorban természetesen a szinte teljes mértékben magyarok által lakott beregszászi járásban sikerrel szerepeltek a tavaly megrendezett helyhatósági választásokon, a szövetség kivívta az 1945 tavaszán elhurcolt és elpusztított sok ezer magyar emlékének megörökítését, létrehozta saját lapját: a Kárpátalját, amely a Petőfi-szobor avatása alkalmával éppen tizedik számához érkezett, s miként a már említett Rákóczi-, Illyés- és most a Petőfi-emlékmű is igazolja, sokat tudott tenni azért, hogy Kárpátalja magyarsága meg tudja örökíteni a maga történelmi emlékeit, és nyilvánosan is ki tudja fejezni nemzeti identitását.

Gondolom, a Petőfi-szobor avatása alkalmával megnyilvánult magyar öntudat is erősíteni fogja a szövetség helyzetét: alá fogja támasztani törekvéseit. Szükség is van erre az erősítésre-erősödésre, hiszen a KMKSZ-nek a jövőben igen sok, bátran történelminek mondható feladattal kell megbirkóznia. Tovább kell építeni és fejleszteni a kárpátaljai magyar iskolák hálózatát, s nem utolsósorban meg kell erősíteni az ungvári egyetem magyar tanszékét és a tavaly létrehozott Hungarológiai Központot, amely egyelőre, sajnos, még nem látszik beváltani a hozzá fűzött reményeket, sőt meg is gyengült azáltal, hogy eltávolították onnan Váradi-Sternberg Jánost, az alighanem legeredményesebb kárpátaljai magyar történész-kutatót. Üdvös volna az is, ha a tudományos központ olyan Kárpátaljáról származó tudósokkal erősödne meg, akik jelenleg szülőhelyüktől távol fejtik ki tevékenységüket: gondolok például a kiváló moszkvai magyar történészre, Zselicki Bélára.

Mindez persze a kárpátaljai magyarság önkormányzatának ügyét érinti: az Ungvár és Técső között élő 180-200 ezres magyarság ugyanis ma már joggal törekszik arra, hogy a szovjet birodalom demokratikus átalakulásának következtében maga kormányozza önmagát. A hatalmas birodalom más részein tapasztaltak nyomán, majd a Szovjet Kommunista Párt 1989 augusztusában közreadott nemzetiségpolitikai irányelveinek biztatására is széleskörű vita indult a kárpátaljai, elsősorban a

Beregszászi járásban élő magyarság autonómiájának lehetőségeiről. A helyi magyar és ukrán lapokban egymást követték a sajtónyilatkozatok, szinte mindenki megszólalt, akinek a kárpátaljai magyarság körében politikai befolyása van.

Végül is a KMKSZ választmányának tavaly szeptemberi munkácsi ülése kialakította a nemzetiségi autonómiára irányuló elképzelését. A nyilvánosságra hozott határozat a következőket szögezi le: „A KMKSZ választmánya magáévá teszi a magyar lakosság többségének álláspontját, és célszerűnek ismeri el egy magyar autonóm körzet megalakítását. A körzet központja legyen Beregszász, illetve a Beregszászi járás, de foglalja magába az Ungvári, a Munkácsi, a Nagyszőlősi járás túlnyomórészt magyarlakta falvait és településeit is.”

Az autonómia ügyében azóta is folynak a viták, s úgy tetszik, a kárpátaljai magyar közvélemény ma már aligha éri be a kulturális önkormányzattal, ennél többet: gazdasági és politikai autonómiát követel. Mégpedig nemcsak a Beregszászi járásban, hanem annak a – Magyarországgal érintkező – területsávnak az egészében, ahol a magyar lakosság zöme található. Kovács Zoltán területi tanácsi képviselő Milyen legyen az autonómia? című – a Kárpáti Igaz Szóban megjelent – írásában a magyar területi autonómia mellett tört lándzsát. „Számunkra – írja – az autonóm terület az egyetlen, melyben gondolkoznunk kell. Ez az a fogalom, mely területen egy egységes etnikumot alkot magyar nemzetiségünk. A mi esetünkben ez magában foglalja az Ungvári, Munkácsi és Nagyszőlősi járás magyarlakta falvait és a Beregszászi járást. Ez az autonóm terület Beregszász központtal jönne létre, önkormányzással, politikai és gazdasági függetlenséggel, csak az ukrán parlamentnek lenne alárendelve.”

Hogy a kárpátaljai magyarság önkormányzata miként jön létre, létrejön-e egyáltalán, ezt az ottani politikai viszonyok további alakulása fogja eldönteni. Mindenesetre Göncz Árpád köztársasági elnök kijevi tárgyalásai, kárpátaljai látogatása és a Petőfi-szobor felállítása körül megmutatkozó magyar állhatatosság reményeket kelt az ottani magyarság helyzetének rendezése iránt.

Az ungvári Petőfi-szobor körül együtt gyülekeztek magyarok és ukránok, és pedig nemcsak a kijevi vagy helybeli párt- és állami vezetők, hanem a kárpátaljai ruszin nép képviselői is. Maga a ruszin (rutén) elnevezés is tilalom alá került az elmúlt súlyos évtizedekben. Annál fon-

tosabb, hogy mostanában a ruszin nemzeti érzelmek, a ruszin közösségi kulturális tudat újjászületésének tanúi vagyunk. A hivatalos felfogás tulajdonképpen ma sem ismer ruszinokat, csak ukránokat, holott a ruszinok történelme és kultúrája más, mint az ukránoké.

A kijevi ortodoxiával szemben a ruszinok görög katolikusok, és a görög katolikus egyház most tapasztalható újjáéledése máris jótékonyan hat a külön ruszin kultúra és identitás feléledésére. Ahogy az ukrán kultúrát hosszú évszázadok során igen erős nagyorosz hatások érték, a ruszin kultúra, népművészet, sőt nyelv magán viseli a sok évszázados ruszin-magyar együttélés bélyegét. A kárpátaljai ruszinok – s ők alkotják a terület lakóinak nagy többségét – ma fel akarják fedezni külön történelmüket és hagyományaikat: keresik önmagukat, s ennek során rátalálnak arra a múltra, amely a kárpátaljai magyarság – az egész Kárpát-medencei magyarság – múltjával közös.

Valójában önkormányzatra törekednek ők is, s nem éppen elképzelhetetlen, hogy a szovjet birodalom vagy éppen a független Ukrajna átszerveződése esetén Kárpátalja autonómiájában találják meg a számukra előnyös megoldást. Ennek a kárpátaljai autonómiának lehet talán alkotó része az ottani magyar gazdasági, politikai, kulturális és területi autonómia. Mindenesetre nem volt jelentőség nélküli az, hogy a Petőfi-szobor körül felsorakozott, népviseletbe öltözött ruszin fiatalok a magyar himnusz után elénekelték a ruszinok nemzeti himnuszát. Ez a himnusz ugyancsak tiltva volt a diktatúra négy és fél évtizede alatt.

Végül néhány személyes megjegyzés. Az ungvári szoboravatót megelőzően Erdélyben töltöttem néhány napot: a sepsiszentgyörgyi és zágoni Mikes Kelemen-ünnepségeken. Mind Erdélyben, mind Kárpátalján tapasztalni lehet azt, hogy az újjászülető nemzeti tudat, öntudat miként emeli fel ismét az emberek fejét. Ez az öntudat ugyanakkor nem jár együtt hisztérikus megnyilatkozásokkal, magyarok között válogató, magyarokat kirekesztő, magyarokat egymással szembefordító politikai gesztusokkal. Mindazzal, amit az utóbbi hónapokban oly fájdalmasan érzékelek idehaza. Magyarságot most, úgy hiszem, megint a kisebbségben élő magyarok között: Erdélyben és Kárpátalján tanulhatunk.

Ungvár népe nemcsak Petőfi szobrát állította fel, a költő szellemi, erkölcsi örökségét: szabadságelvű magyarságának lobogóját is felemeli.

(Nyelvünk és kultúránk. 1991. 81. sz. 81-85. o.)

ÁRVÍZ UTÁN KÁRPÁTALJÁN

Az idén a Kárpátalján élő magyarok között ünnepeltem a Magyar Kultúra Napját. Sűrűn járnak most magyarok ezen a vidéken, a nemrég levonult árvíz hatalmas pusztításai jól érezhetően megmozgatták a magyar közvéleményt (határokon innen és túl). Korábban, hosszú heteken keresztül áramlottak a hazai vöröskeresztes és egyéb segélyszállítmányok Kárpátaljára, nemcsak a magyar vidékekre, amelyek kétségkívül a legtöbbet szenvedtek a Tisza és mellékfolyói, például a Latorca pusztító áradása következtében, hanem az Erdős-Kárpátok távoli ruszin falvaiba is.

Látogatást tett Kárpátalján Göncz Árpád köztársasági elnök felesége, a Norvég Vöröskereszt küldöttségének kíséretében, a norvégok egymillió dolláros adományát adva át, ugyancsak ott járt Németh Zsolt külügyi államtitkár, aki a magyar kormány további támogatását is bejelentette, és éppen ottjártam előtt egy nappal adta át Papp László, a Magyarok Világszövetsége nyugati régiójának elnöke az amerikai magyarok gyűjtéséből származó segélyt a legtöbbet szenvedett községek, például Técső és Mezővári polgármestereinek. Azóta megtudtam, hogy Szörényi Éva, az Amerikában élő kiváló magyar színésznő is gyűjtött a Hungarian Freedom Fighters Federation segítségével több mint tízezer dollárt (vagyis két és félmillió forintot), amelyet a Máltai Szeretetszolgálat közvetítésével juttat el a sokat szenvedett kárpátaljai lakossághoz. Magam ugyancsak átadhattam a mezőváriaknak azt a segélyösszeget, amelyet a Magyar Írószövetség gyűjtött össze tagjaitól. Ez a pénz a mezővári magyar iskola újjáépítését fogja segíteni.

Három városban jártam: Ungváron, Nagyszőlősen és Beregszászon, közben észak-déli irányban kétszer is átszeltem a magyarok lakta vidékeket. Mindenütt láthatóak voltak a pusztító áradás nyomai: beomlott házak, kidőlt falak, az ép házfalakon is maradandó nyomot hagytak a medrűkből kilépő folyók, patakok. Mindenütt törmelékek, az áradás által elsodort faldarabok, deszkák, cserepek, bútortörmelékek: elpusztult táj, akár egy háború után.

A pusztító árvíz levonulása és az újjáépítés megkezdése után most már beszélhetünk a mögöttünk lévő keserves hónapok tanulságairól. Vannak öröndetes tanulságok is. Elsőnek az az egyetemes szolidaritás és segítőkészség, amely Magyarországon és az egész magyar nyelv-közösségben megnyilvánult a szenvedő kárpátaljai magyarság, és újra

szeretném hangsúlyozni: minden károkat szenvedő kárpátaljai ember iránt. Az elmúlt esztendőben sokan fájdalmasan tapasztalták, hogy az a szolidaritás, amely a nyolcvanas évek végén olyan kitörő erővel nyilvánul meg a Kárpát-medencében kisebbségi sorsban élő magyarok iránt, a kilencvenes évek hazai szociális gondjai és közéleti csalódásai következtében sokat veszített erejéből. Nos, a kárpátaljai katasztrófa most mintha ismét mozgásba lendítette volna ezt az olyannyira szükséges összetartozás-tudatot és segítőkészséget. Nemcsak Magyarországon, hanem például az Egyesült Államok magyarjai körében is.

Ugyancsak örömdetes dolog, hogy az árvíz következtében, legalábbis tapasztalataim szerint, megnövekedett a kárpátaljai magyarság önszervező képessége és ereje. Azt ugyanis mindenki jól tudta, hogy pusztán magyarországi támogatással nem lehet felszámolni azokat a hatalmas károkat, amelyeket a természeti csapás okozott, és mindenekelőtt a kárpátaljai magyarságnak kell önmagán segítenie, természetesen a külföldről érkező támogatások tisztességes és ésszerű elosztásával, felhasználásával. Ahogy ottani barátaim elmondták, a közös veszély és a közös veszteség valóban mozgásba hozta, a kárpátaljai magyar közösségek önvédelmi készségét és belső szolidaritását. Nagyon remélem, hogy ez az erkölcsi erő, amely a pusztító veszedelem heteiben tapasztalható volt, a békésebb időkben is megmarad, és a kárpátaljai magyarság, az ottani magyar közösségek és szervezetek továbbra is a közös felelősség tudatában próbálják megszervezni életüket, alakítani jövőjüket.

A súlyos megpróbáltatásoknak van azonban egy, talán mondjuk így: politikai tanulsága is. Mégpedig az, hogy az ukrán állam jelenlegi gazdasági és politikai helyzetében nem tudott igazán helytállni a természeti katasztrófa által okozott súlyos gondok megoldásában. Magának a mindeddig nem tapasztalt erejű áradásnak a mögöttes terében az a rablógazdálkodás rejlik, amely még a szovjet korszakban kezdődött, ma is tart, és amely során a Kárpátok erdőit állandóan irtják, olyan környezeti veszélyeket idézve elő, amelyek aztán az egész területet a pusztulás peremére sodorják. (Jól látta azt Teleki Pál még a harmincas években, hogy a kárpátaljai erdővidék fenntartása szabályozza a terület vízhozamát, következésképp a Tisza vízgyűjtő területének egész vízháztartását, és a kárpátaljai erdők meg gondolatlan kiirtása hatalmas árvízveszéllyel jár.)

Nos, Kárpátalja érdekeinek súlyos sérelme a korábbinál erőteljesebben fogja felvetni azt az igényt, hogy a terület lakossága maga gondos-

kodhasson gazdasági, politikai és kulturális érdekeinek minél teljesebb érvényesüléséről. Vagyis vélhetőleg ismét fel fog vetődni a terület öngazgatásának valamilyen lehetősége. (A Krím-félsziget az ukrán államon belül nemrég kapott szinte teljes autonómiát!) Máris megerősödtek azok a követelések, amelyek az ukrán-magyar határ mentén, külkereskedelmi érdekek következtében, úgynevezett „különleges gazdasági övezetek” létrehozására irányulnak. Ezeket a törekvéseket egyelőre fékezni próbálja a kijevi parlament és az ottani politika. A „különleges övezetek” felállításában valószínűleg a csempészettel foglalkozó maffiáknak is érdekeltsége van, ezeket az érdekeltségeket először mindenképpen háttérbe kell szorítani.

A kárpátaljai érdekek fokozottabb figyelembevételére irányuló erőfeszítések alighanem új lendületet adhatnak annak a már évtizedes törekvésnek is, amely értelmében Beregszász vidékén létre kellene hozni az ott élő magyarság valamiféle önkormányzati rendszerét: a területi elvre, de mindenképpen a kulturális közösség elvére épülő kisebbségi autonómiát. Beregszász, ahogy már több alkalommal meggyőződhettem erről, a kárpátaljai magyarság kulturális központja, ott működik a magyar pedagógusképző főiskola, tizenkét osztályos magyar gimnázium, az Illyés Gyuláról elnevezett magyar színház és még számos más régebbi és újabb kulturális intézmény. A kívánatos kulturális autonómia intézményrendszere ilyen módon részben már adva van.

Beregszászon most is igen szépszámu közönséggel együtt ünnepeltük meg a Magyar Kultúra Napját, színvonalas irodalmi és zenei műsor keretében. Előtte megkoszorúztuk Kölcsey Ferenc emléktábláját, és egy-egy pillantást vetettünk Petőfi Sándor szobrára és Illyés Gyula emlékművére is. Örömmel vettem tudomásul azt is, hogy az elmúlt esztendőben, legalábbis az utcai fronton, rendbe hozták a híres vármegyeháza épületét, amely egyike a magyar klasszicista építkezés monumentális emlékeinek.

Nemzeti kultúránkat persze nemcsak Bereg megye egykori székhelyén ünnepeltük meg, hanem Ungváron és Nagyszőlősen is. Az előbbi városban, amely ma is a kárpátaljai magyarság politikai központjának tekinthető, meglátogathattam a Magyar Könyvtárat, amely igen jó helyen, a görög katolikus székesegyházzal szemben, önálló elhelyezést ad a városi könyvtár magyar nyelvű gyűjteményének, és így otthont teremt az ungvári magyar írók, újságírók, tanárok, egyáltalán a magyar irodalom iránt érdeklődő ungváriak számára.

Ugyanílyen otthona lehet az Ugocsa megyei magyarságnak az a szépen kitatarozott és berendezett könyvesbolt, amelyet egy nyugállományba vonult orvos: Kovács Elemér nyitott meg Nagyszőlős központjában, az egykori vármegyeháza, ma magyar középiskola és az 1849-ben vértanúhalált halt báró Perényi Zsigmond, a negyvennyolcas országgyűlés felsőházának elnöke mellszobra közelében. A könyvesbolt máris a nagyszőlősi magyar értelmiség találkozóhelyévé vált, tulajdonosának pedig szép tervei vannak arra, hogy miként lehetne a magyar könyvet terjeszteni a kárpátaljai vidékek szórvány magyar településein is. Ehhez egy (használt) mikrobuszra lenne szükség, amelyet alkalmanként magyar könyvekkel rak meg, hogy felkeresse a kis falvakban élő magyar közösségeket, családokat. Szeretném remélni, hogy ez az oly fontos kulturális szándék itt nálunk megfelelő visszhangra talál, és Kovács doktor úr hamarosan megindulhat mozgó könyvesboltjával, hogy Petőfi Sándor, Ady Endre, Illyés Gyula, Nagy László műveit elvigye Huszt, Visk, Técső és Körösmező magyarjainak.

(Nyelvünk és kultúránk, 1999., 106. sz. 11-13. o.)

KÖSZÖNTŐ BUDAPESTRŐL

Egy irodalmi folyóirat születése mindig különleges esemény és öröm. Gondolom, nemcsak az írók, hanem mindenki számára, aki szívén viseli az irodalom – a magyar irodalom – sorsát és ügyét. A magyar irodalom ugyanis nem pusztán a művészetek egyike, hanem a nemzeti identitás egyik, bizonyára nem a legkevésbé fontos fenntartója, a nemzeti szolidaritás gondozója, a nemzet lelki egészségének ápolója és helyreállítója.

Különösen így van ez egy kisebbségi magyar irodalmi és kulturális folyóirat, nevezetesen a kárpátaljai magyar irodalom folyóirata esetében. A kisebbségi közösségek nemzeti identitásának fenntartásában, az egyetemes magyar kulturális szolidaritás megerősítésében nélkülözhetetlen szerepet töltenek be és különleges felelősséget vállalnak a kulturális élet intézményei, közöttük az irodalmi folyóiratok.

Ezeknek a folyóiratoknak a küldetése a többi között abban van, hogy segítsenek felépíteni azt a szellemi, lelki „köztársaságot”, amelynek mindenki, aki magyarul beszél és ragaszkodik anyanyelvéhez, anyanyelvi kultúrájához, természetes jogon lehet a polgára. Hogy felépítsék azt a

szellemi hazát, amelyről Illyés Gyula nevezetes verse, a Haza a magasan beszélt. Olyan „köztársaság” ez, amelynek egy verseskötet, egy regény, egy szociográfiai munka, egy színház, egy iskola, egy tudományos műhely, egy énekkar, egy irodalmi folyóirat lehetnek a tartópillérei.

A magyar irodalom „köztársasága” új tartópillérrel gyarapodott és erősödött az ungvári irodalmi folyóirat létrehozásával, amelynek második száma most azt jelzi, hogy a kezdetek után a folytatásnak is tanúi lehetünk, és joggal bizakodhatunk abban, hogy a folyóirat tartós és fontos intézménnyé válik. Olyan intézménnyé, amely egyaránt szolgálni fogja a kárpátaljai magyarság, a kárpátaljai magyar irodalom, mi több, az egész magyar irodalom ügyét.

Ebben a meggyőződésben köszöntöm a folyóirat szerkesztőit és olvasóit.

Pomogáts Béla,

az Anyanyelvi Konferencia elnöke, a Magyar Írószövetség elnökségének tagja

(Együtt, 2002. 2. sz. 4. o.)

IV. ANYANYELVI MOZGALOM

A SZERETET STRATÉGIÁJA

Lőrincze Lajosra emlékezve

Mint igen sok tudós tanárnak, Lőrincze Lajosnak sem „élettörténete”, inkább „munkatörténete” volt, hiszen élete azonos volt munkájával, kutatásaival, írásaival. Mindig anyanyelvünk tisztaságán, szavaink épségén örködött, és mivel a nyelv nem pusztán a tudomány tárgya, hanem a mindennapi életé is, és anyanyelvünk sorsa igazából nem a könyvtárban: a szótárakban és a grammatikában dől el, hanem az iskolákban, a munkahelyeken, az utcán és a piacon, Lőrincze tanár úrnak is ki kellett lépnie a könyvtári csendből és vállalnia kellett a közszereplést, mi több, a nyilvános küzdelmeket – egy jótékony, szelíd, mégis határozott és kitarító pedagógiát: a rádióban, a pódiumon, nemcsak az egyetemi katedrán, hanem akár idegenben élő honfitársaink összejövetelein, az anyanyelvi mozgalomban, a nyelvművelés köznapi aprómunkájában, erőfeszítéseiben. Így vált belőle a nemzet tanára, aki a nemzet virtuális katedrájáról tanít bennünket édes anyanyelvünk használatára és gondozására, törvényeire és titkaira.

Ezt a munkát egy emlékezetes, mondhatnám: „emberközeli” szellemi stratégia alapozta és határozta meg, ezt a „szeretet stratégiájának” nevezném. Lőrincze Lajos tevékenységének ugyanis az volt a természete, hogy (miként az imént már mondtam) nem a munkaszoba és a könyvtár egyébként jótékony csendjében és elzártságában bontakozott ki, hanem a szélesebb nyilvánosságban, mindig a magyar nyelvet beszélők, a köznapi emberek körében. Indíttatásokat kapva és várva tőlük, kérdése-

ikre válaszolva, talán így mondanám: egy széles körű „nemzeti konzultáció” körében, egy olyan párbeszédben, amelyet a tudós személyiség a magyarul beszélők közösségével folytatott. Ennek a „párbeszédnek” a szellemi és erkölcsi stratégiáját eleve a szeretetnek, hogy evangéliumi kifejezéssel éljek: a „felebaráti szeretetnek” kellett meghatároznia. Lőrincze Lajost erős és mély érzelmi viszony fűzte anyanyelvünkhöz, ennek beszédközösségéhez és azokhoz a munkatársaihoz: tudósokhoz, tanárokhoz, nyelvművelőkhöz, akikkel ebben a tevékenységben, elkötelezettségben és szeretetben osztozott.

Ennek a stratégiának a jelzéseit és tanúságtételét olvashatjuk ki könyveiből, így az ő gondozásában-szerkesztésében 1956-ban közreadott *Nyelvművelő*, a később több kiadásban is megjelent 1961-es *Édes anyanyelvünk*, majd a személyes munkáját dokumentáló 1968-as *Nyelvőrségen*, az 1980-as *Emberközpontú nyelvművelés*, vagy éppen az Anyanyelvi Konferencia kiadásában közreadott 1999-es *Anyanyelv és nemzet* című kötetekben, de olyan személyes jellegű kiadványokban is, mint az 1993-as *Megnől az ember szíve* című művében, amely egy munkás élet és egy tudós pálya tapasztalatait, emlékeit rögzítette, az 1989-ben közreadott *Billingérezés* című kis munkában, ebben jól érzékelhető személyes érdeklődéssel gyűjtötte egybe szülőfalujának: a Veszprém megyei Szentgálnak 18. és 19. századi tájszavait, és olyan szakmai kiadványokban is, mint a részben (nagy részben) az ő munkája nyomán az érdeklődők elé került 1980-ban, majd 1985-ben közreadott *Nyelvművelő kézikönyv* két terjedelmes kötetében és az 1968 és 1978 között az olvasó elé került *A magyar nyelvjárások atlasza* című korszakos tudományos vállalkozás négy kötetében.

Lőrincze Lajos a magyar nyelvművelés tudósa és apostola volt, és a nyelvművelés mint diszciplína és tevékenység a mögöttünk lévő évtizedben némi kételyre utaló értelmezést kapott, mintha ez a tevékenység erőszakos beavatkozást jelentene a nyelvfejlődés folyamatába, és a nyelvművelő azon igyekezne, hogy gátat szabjon a nyelvfejlődés, nyelvalakulás spontán alakulásának. Akadtak olyanok, akik a nyelvművelőre a „nyelvrendőr” szerepét osztották – ez is egyike volt azoknak a mentális jelenségeknek, amelyek a jelen magyar társadalmában és közéletében nem egyszer eluralkodó identitászavarra és eszmei bizonytalanságra utalnak. Anyanyelvünk ügye, amely sokak meggyőződése (az én meggyőződésem szerint is) nemzeti identitásunk fenntartásának, védelmének talán legfontosabb területe, nem nélkülözheti a gyakorlati tudomá-

nyosság, azaz a nyelvművelés figyelmét és munkáját, máskülönben olyan folyamatok kapnak erőre, amelyeket még a nyelvművelés ellenfelei sem tarthatnak kívánatosnak. Egyáltalán, egy kis nemzet, ha a jövőben is létezni akar, nem adhatja át magát a minden ésszerű cselekvést elutasító közönynek. Nemcsak a magyar nyelv használatában (a politikai élettől az újságírásig és a közbeszédig) tapasztalható visszasságok tanúsítják ezt, hanem a nemzeti kultúra iránt megnyilvánuló közöny, az úgynevezett „tömegkultúra” (én inkább „tömegkultúrátlanságnak” nevezném) széles körű terjedése is (talán elegendő, ha az olyan országos sikert arató televíziós műsorokra hivatkozom, mint a „Való világ”).

A nyelvművelő Lőrincze Lajos minden időben gazdag tudással és erős hittel lépett fel anyanyelvi kultúránk (anyanyelvünk kultúrája) védelmében. Hadd hivatkozzam ezúttal csupán a több mint fél évszázada az ő szorgalmas és hozzáértő munkája nyomán megjelent *Nyelvművelő* című kézikönyv bevezetőjére, amely a szokásosnál szélesebb körben jelölte ki a nyelvművelés illetékességét és feladatait. „*Kötetünknek a »Nyelvművelő« címet adtuk, bár nemcsak szokványos értelemben vett nyelvművelő – tehát nyelvi vétségeket tollhegyre tűző, nyelvünk ápolásával, fejlesztésével foglalkozó – cikkeket teszünk benne közzé. Tudatosan és tervszerűen tágitjuk ki ilyen módon a nyelvművelés fogalmát. Szilárd meggyőződésünk, hogy anyanyelvünk sajátosságainak, múltjának-jelenének alaposabb megismertetése nélkül nem számíthatunk a nyelvi műveltség valódi és tartós elmélyítésére.*”

Ennek a nyelvművelő szellemi és erkölcsi stratégiának volt igen fontos eredménye a rádióban 1952 őszén indított *Édes anyanyelvünk* című műsor, amely ötperces adásokban foglalkozott a nyelvművelés időszerű feladataival, nyesegette a tapasztalt vadhajtásokat, nevelt a helyes beszédre, vállalta anyanyelvünk gondozásának nemes feladatát. Ennek a gyakorlati és köznapi munkának a tanulságait rögzítette Lőrincze Lajos 1953-ban írott *A nyelvművelés elvi kérdései* című tanulmánya, amely a jelenben is érvényesen foglalta össze a kialakítandó nyelvi stratégiát és jelölte meg azt az utat, amely ennek gyakorlati érvényesítéséhez vezet. Ez a stratégia a józan megfontolásra épült, és megvalósítható feladatokat tűzött a nyelvművelő tevékenység elé. Nem doktriner szabályokat sürgett, inkább az élő nyelvhez igazodó, a természetes változásokat figyelemmel és megértéssel kísérő diszciplínát javasolt. „*Természetszerűleg változik a nyelvművelés területe és módszere* – állapította meg Lőrincze

Lajos —: *nem a minden áron való irtogatás, nem az idegen szavak üldözése a cél és módszer, hanem a pozitív nyelvművelés, a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrájának minél magasabbra emelése*”.

Folytathatnám fejtegetésemet arról, hogy mi mindenben volt kezdeményező és eredményes Lőrincze Lajos nyelvművelő, illetve tudományos munkája. Nekem azonban nehéz elnémitani a személyesebb hangot, ha Lőrincze Lajosról, egyéniségéről és munkájáról szólhatok. Nehéz, mert több mint egy évtized közös küzdelmei, gondjai és reményei kötnek össze vele: az anyanyelvi mozgalom munkájában, amelyet valamikor Illyés Gyula és Bárczi Géza álmodott meg, de amelybe Lőrincze Lajos öntött vért – nem egyszer mintha a saját vérét –, hogy felnövekedjék, működőképes és hatékony legyen. Ültem vele együtt igen sokszor az Anyanyelvi Konferencia védnökségének vagy a Nyelvünk és Kultúránk szerkesztőségének ülésein, utaztam vele Kecskemétre, Sárospatakra, Zágonba, Kolozsvárra, később nem egyszer ott ültem a Kútvolgyi úti kórházban betegágya mellett, hogy elmondjam neki: várjuk, visszavárjuk, hiszen munkánknek, lassan szűrt szóval, mindig ő adott biztató lendületet. Végül is nem tért vissza közénk, nekünk kellett hozzá végső búcsúra elzarándokolnunk. Csak emléke, tanítása és szellemi öröksége maradt velünk.

Az anyanyelvi mozgalom valóban az ő szívós és bölcs egyéniségének köszönhetően nőhetett fel a magyar összefogás határokat nem ismerő egyetemes intézményévé. Pedig sokszor a kettős gyanakvás, a kettős bizalmatlanság szirtjei között kellett hajóznia: a hatalom a saját érdekében szerette volna használni, az emigráció egy része pedig valamiféle ravaszságot sejtett. Lőrincze Lajos maga volt az ártatlanság: meg tudta védeni a mozgalmat a hatalommal szemben, és bizalmat tudott kelteni a politikai emigráció köreiben. Egyéniségének és munkájának eleve hitele volt, elvégre lehetséges-e hitelesebb tudósegénység annál, aki egész éltét anyanyelvünk gondozásának és védelmének szentelte? És lehet-e hitelesebb beszéd annak a szavánál, akinek hangját a rádióból Sepsi-szentgyörgytől Galántáig és Ungvártól Alsólendváig ismerte egy egész nép, egy egész ország: nem a mappa, hanem a lélek szerint való.

Az, hogy a magyar világban úgy volt otthon, mint igen kevesen, az az Anyanyelvi Konferenciánál vállalt küldetésének következménye volt. Lőrincze Lajosnak nemcsak a hangját, nemcsak a dunántúli szülőföld dalmátáig mindvégig megőrző hanglejtését ismerték széles körben, hanem a személyét is: baráti figyelmisségét, ellentéteket áthidaló diplomáciai kész-

ségét, engesztelő szeretetét, amely az evangéliumi szellemiséget képviselte egy olyan világban, amelyet máskülönben a politikai akarat tartott hatalmában, és ez az akarat nem ismerte a szeretetet, csupán az érdeket. Lőrincze Lajos az anyanyelvi mozgalom vezető egyéniségeként sok száz vagy sok ezer magyar tudóst, tanárt, lelkészt, írórt ismert meg szerte a nagyvilágban. Mindenütt képviselni tudta az anyanyelvi kultúra védelmének ügyét, a nemzeti szolidaritást, azt a „magyar-magyar” párbeszédet, amely nemcsak a földrajzilag szétszóródott és politikailag megosztott magyarság önmagára eszmélésének volt a kerete, hanem új „beszédmódot” is kezdeményezett. „Beszédmódot”, amelynek az egymás iránt tanúsított figyelem és türelmesség szabta meg a törvényeit: olyan készségek és tulajdonságok, amelyek a demokrácia értékvilágához kötődnek, és így a magyarság két évtizede lezajlott történelmi sorsfordulatát készítették elő.

Lőrincze Lajos figyelmét és türelmességét az a ragaszkodás alapozta meg, amelyet anyanyelvünk és az ezt fenntartó emberi közösség iránt érzett. Ettől kapott erőt a nyelvvédelem és -gondozás köznapi munkájában, mondhatnám így is: emberi tartást és morált. Hivatást, amely sohasem hivalkodó, de mindig teherbíró és kitartó: öntudata és méltósága van; ezért lehet csöndes, sőt alázatos. Ahogy Kosztolányi mondotta volt annak idején *Lenni vagy nem lenni* című vallomásos írásában, amelynek szavait Lőrincze Lajos egy régi interjúbán mottóként használta fel: „*Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új szellemmel fényezve, csorbitatlanul át kell adnunk utódainknak: Ez a küldetésünk – áldjon vagy verjen sors keze —: ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De a szívet, azt föl, föl barátaim!*”

És annak bizonyosságául, hogy az a nyelvvédő-nyelvművelő munka, amelyet Lőrincze Lajos magára vállalt és igen eredményesen végzett, mit is jelentett és jelent valamennyiünk számára, szeretném idézni Kányádi Sándor költeményét, amelyet a nyelvtudós emlékének szentelt: a *Szürke szonettek magyar történelmi pillanatokra* című versben olvasom a következő sorokat: „*porából is áldott kiért / és ezerszer áldott ki által / akár a szív fölött a vért / szembefeszült a másvilággal / meg akkor váltódott e nép / és küldetését akkor kapta / mikor a röggel az igék / magyarul hulltak a halottra / hazánkká akkor lett örökre / ez a sokszor ege-se-földje / töredékes nyelvünk-honunk / s a jövőndőbe glóriával / léptünk a nyitott síron átal / mondván por és hamu vagyunk.*”

(*Nyelvünk és kultúránk.* 2011., 3. sz. 18-21. o.)

MAGYAR-MAGYAR PÁRBESZÉD

Az Anyanyelvi Konferencia védnökségének ülése után

A „magyar-magyar” párbeszéd, azaz a hazai és a határokon túl kisebb-ségben vagy szórványban élő magyarságnak az az együttműködést teremtő dialógusa, amelyet a nemzeti szolidaritás és a kölcsönös felelősségvállalás eszméi irányítanak, valamikor a tiltott dolgok közé tartozott, később különféle, talán nem is mindig őszinte szándéktól vezérelt programok tárgya volt, és, most talán természetessé válik, mint amikor két rokon, két barát, két ismerős találkozik. Legalábbis ezt a természetességet fejezte ki az Anyanyelvi Konferencia védnökségének nemrég lezajlott budapesti összefüvetele, amely arra vállalkozott, hogy megújítsa az anyanyelvi mozgalom küldetését és munkáját.

Ez a mozgalom ugyanis kezdetben a hazai és az emigrációban élő magyarság dialógusát volt hivatva szolgálni, s valóban nagy eredményeket hozott akkor, midőn lehetővé tette, hogy a nyugati világban élő magyar írók, tudósok, művészek itthon jelen legyenek, megszólaljanak és közszereplést vállaljanak. Nem tudom, vajon az anyanyelvi mozgalom és az általa rendezett konferenciák nélkül ez a jelenlét és szerepvállalás miként és főleg mikor következett volna el. Hiszen a korábbi magyar kormányok úgynevezett „emigrációs politikát” folytattak, azaz megpróbálták leszerelni és megosztani a politikai emigrációt, az emigráció szervezetei pedig elhatárolták magukat minden magyarországi kapcsolattól, s több ilyen szervezet még azt sem vette jónéven, hogy tagjai magánügyben látogatást tegyenek szülőföldjükön.

Az anyanyelvi mozgalom ilyen módon egy – szeretném hangsúlyozni – tisztességes és eredményes kompromisszum műve volt. A hazai tudományos, egyetemi és művészeti értelmiség néhány tagja, a kezdeményezők és vezetők között olyanok, mint Kodály Zoltán, Keresztury Dezső, Illyés Gyula, Bárczi Géza és Lőrincze Lajos felismerték annak fontosságát, hogy a nyugati világba kényszerített magyarságot, amennyire lehet, be kell vonni a hazai szellemi életbe, s a kormányzati hatalom, ha mederben kívánta és tudta is tartani ezt a folyamatot, nem akadályozta meg. Azt már Borbándi Gyula kitűnő emigrációtörténete is megállapította, hogy az anyanyelvi mozgalom gondolatának magyarországi képviselői „azért kaptak lehetőséget, hogy a magyar nyelv külföldi sorsa és a magyar irodalom egyetemessége érdekében munkálkodhassanak, mert

feltehetőleg nyilvánvalóvá tudták tenni az ebből folyó politikai hasznot is”. „A hatalom megbízottai – fejtegeti Borbándi Gyula – sohasem tagadták, hogy nekik a politikai érdekek legalább olyan fontosak, ha nem fontosabbak, mint a művelődésiek.”

A kompromisszum azért lehetett tisztességes, mert a hazai értelmiségiek nem mondtak le azokról az alapvető értékekről: a magyar kultúra egységének eszméjéről és a nyugati világban született magyar szellemi értékek integrálásáról, amelyeket az anyanyelvi mozgalomban akartak képviselni. A hatalom pedig rábólintott erre, minthogy a kialakuló folyamatból: a nyugati magyar értelmiség hazai jelenlététől és szerepvállalásától politikai hasznot remélt. Nekem határozott meggyőződésesem, hogy a nemzeti szolidaritás és az egyetemes magyar kultúra jóval többet „profitált” az anyanyelvi mozgalomtól, mint a politika. Még akkor is, ha ennek az egyetemes magyar szolidaritásnak és kulturális integrációnak a képviselői időnként lavírozni kényszerültek a politika által meghatározott helyzetben és az alkalmi, nem is mindig ügyes manipulációk között.

Az anyanyelvi mozgalom kétségtelenül kompromisszumok terméke volt, s mint ilyen, egyáltalában nem eredménytelen, nem is tisztességtelen. Örvideni kellene, ha a magyar értelmiség, amelynek nem egy szószólója most oly mellőngető retorikával ítéli el a diktatúra köznap politikáját, csakis ehhez hasonló kompromisszumokat kötött volna. Mert hát, ismerjük be, más kompromisszumok tétje nem a nemzeti kultúra egységének helyreállítása volt, hanem az akadémiai tagság, a tanácsvilalakás, a nyugati kiküldetés.

Éppen ezért éreztem méltánytalannak a védnökségi ülésen is elhangzott javaslatot, amely szerint a múlttal szemben szükséges elhatárolódás jegyében az Anyanyelvi Konferencia nevét meg kellene változtatni. Hogy ezzel is kifejezésre jusson: az anyanyelvi mozgalom nem vállalja azt a szerepet, amelyet számára a korábbi diktatórikus hatalom kijelölt. Mintha az Anyanyelvi Konferencia valamiképpen a hatalmi gépezet ideológiai és politikai struktúrájának része lett volna, s most meg kellene tagadnia önmagát. A konferencia természetesen része volt annak a magyar társadalomnak és szellemi életnek, amely az elmúlt évtizedekben létrejött: ennek ilyen-amolyan módon része volt minden, még az ellenzéki vagy félellenzéki tevékenység is. De nem épült be a hatalmi szerkezetbe, nem képviselt hatalmi manipulációs tevékenységet, ellenkezőleg, képviselői időnként éles vitákat folytattak a hatalom embereivel. Egyébként személy

szerint ugyanazokkal, akiket most, a védnökségi ülés alkalmával, mint az új kormányzat „emigrációs” politikájának vezető szakértőit volt szerencsénk viszontlátni. Arra, hogy az Anyanyelvi Konferencia, mint mozgalom és mint értelmiségi kezdeményezés, meg tudta őrizni magát attól a „kézi vezérlésnek” becézett irányítástól, amely máskülönben általánosan érvényesült, egyszerűen az előbb említett kompromisszum adott alapot.

A mozgalom nevének átalakítására tett javaslatok, melyeket a védnökségi ülés végül is nagy többséggel elvetett, arra is utalnak, hogy a nyugati magyarság néhány képviselője, szeretném hangsúlyozni, hogy nem a javaslattevőkre gondolok, időnként erkölcsbíraként kíván fellépni a hazai értelmiséggel szemben. Az „emigráció” valóban önzetlenül szolgálta azokat a politikai és kulturális értékeket, például az 1956-os forradalom eszmei örökségét, amelyeket Magyarországon könyörtelen tiltás sújtott, s hadd emlékeztessenek arra, hogy ezt a szerepet én nem most, hanem még a „pártállami” korszakban méltányoltam. Azt azonban naivság volna feltételezni, hogy a hazánkban végbemenő történelmi átalakulás az emigráció műve volt. Magyarország sorsának átalakulását ugyanis, a világpolitikában bekövetkezett szerencsés fejlemények és a magyar nép mindinkább fokozódó elégedetlensége mellett, azoknak az irodalomban, a tudományban és a sajtóban tevékenykedő értelmiségieknek a szívós munkája befolyásolta, akik vállalva a magyar nép sorsát, itthon töltöttek be kisebb-nagyobb szerepet a diktatórikus rendszer ellen viselt küzdelemben. Úgy gondolom, egyszer ezt is ki kell mondani.

Az anyanyelvi mozgalom korábban nagyrészt az „emigrációs” magyarsággal kialakított dialógus intézménye volt, most, mint a védnökségi ülés is rögzítette, ebben a tekintetben is radikális átalakulás várható. Az „emigráció” ugyanis lényegében megszűnt, ma már senkinek sincs oka arra, hogy politikai emigránsként éljen külföldön, a nyugati világban élő magyarok itthon is gyakorolhatják jogaikat, s részt vehetnek a gazdasági, politikai és kulturális életben. (Habár, azt sérelmezte valaki a védnökségi ülés résztvevői közül, hogy a Nyugaton élő magyaroknak, ahelyett hogy önmüködően visszakapnák elveszített magyar állampolgárságukat, a konzulátusokon mindenféle bürokratikus procedúrával járó kérvényeket kell jogaik helyreállítása végett benyújtaniuk.)

A nyugati magyarsággal kialakított kapcsolatokat természetesen tovább kell ápolni, a körükben vagy részvételükkel végzett anyanyelvi és kulturális programokat tovább kell építeni, az anyanyelvi mozgalomnak

mindazonáltal mostantól kezdve elsősorban a szomszédos országokban kisebbségi sorban élő magyarsághoz kell fordulnia. Ez a kisebbségi magyarság ugyanis a maga nemzeti kultúrájának és identitásának védelmében, a korábbi évtizedekben elveszített intézményeinek helyreállítása céljából maga is várja az egyetemes magyarság elkötelezett, esetleg áldozathozatalra is kész támogatását.

A mozgalom tevékenységében bekövetkező „fordulatot” rögzíti a védnökségi ülésen közreadott nyilatkozat is: *„A megváltozott közép- és kelet-európai helyzet lehetővé és szükségessé teszi, hogy az anyanyelvi mozgalom eddig végzett munkája mellett a jövőben fokozottabban és határozottabban támogassa a szomszédos országokban kisebbségi helyzetben élő magyarság anyanyelvi kultúrájának és nemzeti tudatának megtartását és fejlesztését. Ezeket a nemzeti feladatokat elsősorban pedagógiai és kulturális, valamint tájékoztatási és érdekvédelmi tevékenysége által végzi el. Ebben a munkájában nagymértékben támaszkodik a Magyarországon és bárhol másutt élő magyarságra, és kéri ennek még szélesebb körű és hatékonyabb közreműködését.”* Ennek az elkötelezettségnek a következményeként pedig a következőket rögzíti a nyilatkozat: *„Az egyetemes magyarság iránt érzett felelőssége és szolidaritása alapján az Anyanyelvi Konferencia kész támogatni és segíteni a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem helyreállítását és a komáromi magyar főiskola megalapítását. Felhívással fordul a világ magyarságához, hogy nyújtson gyakorlati segítséget e két létfontosságú magyar intézmény létrejöttéhez.”*

Az Anyanyelvi Konferencia pártoktól független, autonóm nemzetközi magyar mozgalomként kíván szerepet vállalni az egyetemes magyarság nemzeti stratégiájának kialakításában, s mint ilyen, együttműködésre törekszik az új magyar kormányzattal s minden olyan társadalmi és kulturális szervezettel, amely hasonló célokat követ. Éppen ezért okozott bizonyos elégedetlenséget az, hogy egyelőre még nem érzékelhetők eme összmagyar stratégia intézményi felépítésének a körvonalai. A kormányon belül több főhatóság is foglalkozik a határokon túl élő magyarság ügyeivel, az országgyűlésben pedig nem létesült olyan bizottság, amely ennek az összmagyar stratégiának a kidolgozását szolgálná. Zavart okoz, hogy más-más főhatóság hatáskörébe tartoznak a kisebbségi sorban élő és a nyugati magyarság ügyei, s egyáltalán az ezen a területen felállított kormányzati struktúrát nem valami rendszerelméleti megfontolás, hanem egyszerűen a koalíciós egyezkedés taktikája szabta meg. Ez a takti-

kai érdek természetesen nem kedvezett annak sem, hogy az irányításban a szakértelem jusson primátushoz.

A konferencia védnökségi ülésének légkörét mégsem az apróbb závarok, hanem a közös munka elvégzésének szándéka és a mozgalom jövőjébe vetett bizalom határozta meg. Ezt a cselekvőkészséget és önbizalmat erősítette meg a már idézett nyilatkozat is: „*A védnökség megerősíti azt, hogy az Anyanyelvi Konferenciának az egyetemes magyarság összefogását, kulturális együttműködését és magyar nemzeti tudatának ápolását kell szolgálnia.*”

(*Nyelvünk és Kultúránk, 1990., 80. sz. 16-19. o.*)

HAGYOMÁNY ÉS JÖVŐKÉP

A beregszászi konferencia elé

A Beregszász mellett most összeülő XII. Anyanyelvi Konferencia egyszerre ünnep és munka: emlékezés a múltra, számvetés a jellel és készülés a jövőre. Jogosultnak érzem az ünneplést, minthogy az anyanyelvi mozgalom négy évtizedes története igen nagy szellemi, morális és közösségi értékeket tart életben. Egy kedvezőtlen korszakban, midőn a nemzeti szolidaritásnak a határokon át, a határok ellenére érvényesülni kívánó szellemiségét akkor alig képviselte más magyarországi intézmény, az anyanyelvi mozgalom, és a mozgalom akkori vezetői, szervezői, szószólói magukra vállalták ezt a képviselést. Ez a képviselés azóta (négy évtized leforgása során) természetesen radikálisan átalakult, az anyanyelvi mozgalom mindazonáltal mindvégig fontos, nem egy alkalommal kezdeményező küldetést vállalt a magyar-magyar kapcsolatok rendszerében. Eredményeinkről (és természetesen a munkánkat akadályozó tényezőkről) rendszeresen számot adtunk konferenciáinkon, illetve választmányunk összejövetelén.

Nem lehet és nem kell homályban hagynunk, hogy a múltal (és a feladatok nagy részének intézményi keretek közé történő elhelyezésével) mozgalmunk szerepe, befolyása és lehetőségei nagymértékben csökkentek. Megfogyatkozott a foglalkoztatott szervezők, munkatársak létszáma, és erősen megfogyatkoztak a mozgalom pénzügyi lehetőségei. Ma igen sok civil szervezet verseng a költségvetési támogatásokért, és nem egyszerű azok a szervezetek élveznek előnyösebb helyzetet, amelyek a politikának

rendelik alá magukat. Mi viszont mindig függetlenségünk megtartására törekedtünk, és ennek időnként voltak kedvezőtlen következményei. Mindennek ellenére is haladt a munka tovább, működött az iroda, szerveződtek és létrejöttek a közösségi programok: találkozók, konferenciák, tanfolyamok, és nem utolsósorban igen értékes tartalommal közre tudtuk adni nagy múltú folyóiratunk: a Nyelvünk és Kultúránk új és új füzetait. Elismerés és köszönet jár azoknak, akik mindebben tevékeny szerepet vállaltak – többnyire minden ellenszolgáltatás nélkül.

Az anyanyelvi mozgalom, mondhatnám némi keserűséggel, most a trianoni történelmi tragédia közel egy évszázada után, részben ennek az azóta sem feldolgozott nemzeti traumának a következményeként született – hasonlóan sok más szellemi és közéleti mozgalomhoz, például a huszadik század magyar irodalmának jelentékeny törekvéseihez.

A történelmi vereségeknek ugyanis időnként olyan következménye van, amely az erők összegyűjtését, a közösségi szolidaritás megnövekedését és intézményesülését eredményezi, minthogy a szellem, a kultúra erejével kell szembefordulni a kártékony történelmi fejleményekkel, és keresni a nemzet fejlődésének, megerősödésének lehetőségeit. Többször is így történt a magyarság múltjában, a mögöttünk lévő ezeregyszáz esztendő során. A trianoni tragédia nyomán is megerősödött, meg kellett, hogy erősödjék a nemzeti közösség „immunrendszere”. (Hasonló folyamatok mentek végbe a török hódoltság korában, vagy a szabadságharc leverése után.)

A magyar nyelvterület, amely valamikor szinte teljesen betöltötte a Kárpátok övezte régi országot, mindinkább összezsugorodott a történelem pusztító eseményei következtében. A trianoni kényszerszerződés után ennek a nyelvterületnek igen nagy darabjai kerültek idegen, és sajnos ellenséges érzületet tanúsító kormányok fennhatósága alá: a nemzet egyharmada került kisebbségi sorsba, és igen sokan váltak áldozatává az elűldözésnek vagy az erőszakos asszimilációnak, a nemzeti identitás elvesztésének. A magyar nyelvterület peremvidéke azóta állandóan töredezik: szigetek válnak el nyelvünk „kontinentális alapzatától”, és ezeket a szigeteket szüntelenül elnyeléssel fenyegeti a bukaresti, a pozsonyi, a belgrádi asszimilációs politika.

Az anyanyelvi mozgalom ezt a peremvidéket és ezeket a szigeteket kívánja megvédeni: nemcsak a Kárpát-medencében, hanem a nyugat-európai és tengerentúli diaszpórában is. A nyelvi és kulturális önvédelemnek ez a történelmi parancsa és stratégiája szabta meg mindig az

Anyanyelvi Konferencia munkáját a négyévente rendezett ünnepi összejöveteleken és a köznapi tevékenység során egyaránt. A mozgalom időközben valóban sokat változott, ez a történelmi parancsolat és stratégia mégis állandó maradt. Ezért, ha visszatekintünk az elmúlt időbe, és rámutatunk a mozgalom erőfeszítéseire, eredményeire, ennek a stratégiának a mindenkori érvényesülését kell tapasztalnunk. Még a mostohább időszakokban is, sajnos, ilyen mostoha időszakot éltünk át a mögöttünk lévő – a komáromi, majd budapesti konferenciák óta eltelt – fél évtizedben is, midőn működésünk alapvető feltételeiért kellett megküzdenünk.

Mindazonáltal most, hogy ismét konferenciára és közgyűlésre ülünk össze, ne csupán munkánk alig leküzdhető gondjairól beszéljünk. Természetesen számot kell vetni, akár kritikai fogalmazásban is ezekkel a gondokkal, elsőrendű feladatunk mégis abban lehet, hogy megerősítsük és kifejezésre juttassuk mozgalmunk mindig érvényesülő identitását, kinyilvánítsuk szellemi és erkölcsi közösségünk szolidaritását, számot vessünk a jelen és a közeljövő kihívásaival, és erősítsük meg elkötelezettségünket az anyanyelvi mozgalom, és ennek szervezete: a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia további tevékenysége, fennmaradása, megerősítése és gazdagítása iránt. Rajtunk is múlik, hogy minden kedvezőtlen tapasztalat ellenére, ezekkel természetesen számot vetve, mozgalmunk ne pusztán csak fennmaradjon, hanem erősödjék, és eredményesen tevékenykedjék: találja meg a lehetséges és elvégzendő feladatokat, és a feladatok találják meg az Anyanyelvi Konferenciát.

Az anyanyelvi mozgalom, ezt nem csak alapítóinak és mindenkori vezető testületeinek szándéka, hanem alapszabálya is rögzíti, nem a politika erőterében helyezkedik el, és nem kíván ott elhelyezkedni. Mozgalmunk, szervezetünk a magyar kultúra élettörténetének tényezője, és a határokon át érvényesülni kívánó egyetemes magyar nemzeti identitás és szolidaritás letéteményese, elkötelezett intézménye. Mindazonáltal, minthogy nemzeti feladatokat vállal, és a nemzeti közéletben helyezkedik el, várja és (mondhatom így:) joggal elvárja a politikai élet szereplőinek, a mindenkori magyar kormánynak, továbbá a határon túl működő magyar politikai, társadalmi és kulturális szervezeteknek, intézményeknek a cselekvő jóindulatát és támogatását. (Erre a támogatásra természetesen szüksége van, nélküle képtelen eleget tenni önként vállalt és a nagy hagyományok által reá testált feladatainak, és reméli, hogy méltó helyet kap abban a kormányzati elképzelésben, amely

a „nemzeti együttműködés” stratégiáját helyezi előtérbe.) Ennek az „együttműködésnek” mozgalmunk természetes és tevékeny résztvevője lehet. Viszonzásul arra vállalkozik, hogy a maga kulturális és oktatási eszközeivel és természetesen „társadalmi munkában” támogassa, erősítse, érvényre juttassa ezt az együttműködést.

Ennek a munkának és identitásnak a szellemisége és tradíciója immáron négy évtizedet fog át. Illendő megemlékezni, ahogy korábban is mindig tettük, mozgalmunk korábbi vezetőiről és emblematikus egyéniségeiről. Az anyanyelvi mozgalom bölcsőjénél valamikor olyan nagy magyar írók és tudósok állottak, mint Illyés Gyula és Bárczi Géza, majd olyan kiváló nyelvtudós munkája és példája szabta meg tevékenységünk szakmai és morális minőségét, mint évtizedeken át munkálkodó elnökünk: Lőrincze Lajos. Mellettük olyan magyar tudósok és tanárok vállalták a munka nehezét, mint a már eltávozott Czine Mihály, Imre Samu, Maróti Gyula, Szende Aladár, Ujszászy Kálmán, Ginter Károly, Bodnár György, Molnár Zsuzsa és Beke György, külföldi barátaink soraiban pedig az amerikai Hamza András, a svájci Fáth Lajos, az ausztriai Galambos Ferenc Iréneusz, az angliai Czigány Lóránt, a kárpátaljai Ortutay Elemér és természetesen mások. Emlékük előtt ma is fejet kell hajtanunk.

Meg kell emlékeznünk azokról a barátainkról, munkatársainkról is, akik évtizedeket töltöttek el a közös munkában, és most, hajlott koruk, betegeskedésük következtében, vagy hivatásuk kötelezettségei miatt, fájdalomkúra, mégsem lehetnek velünk. Olyan barátainkra gondolok, mint Szathmári István tanár úr, aki mozgalmunk születésétől kezdve vállalt felelősséget és áldozatos munkát az anyanyelvi konferenciákon, Gál Sándor a Felvidékről, aki hosszú esztendőkön át volt jelen a mozgalom irányítói között, Göncz László a Muravidékről, akit a szlovéniai magyarság politikai munkájában parlamenti képviselőként vállalt sokirányú tevékenysége tart most tőlünk távol, Dörnyei László, aki az ifjúság körében vállalt tevékenységünk egyik vezetőjeként végzett szinte pótolhatatlan munkát, Kántor Lajos, aki Erdélyben képviselte eszményeinket, Lázár Oszkár, egykori svédországi elnökségi tagunk, Lillywhite Daróczi Sarolta, aki Angliában, magas kora ellenére, a jelenben is tevékenységünk lelkének számít, Nagy Károly, aki négy évtizeden keresztül vállalt kezdeményező és irányító, mondhatnám: „emblematikus” küldetést tevékenységünkben, Tasnády T. Álmos Belgiumban, aki mindig is leghűségesebb munkatársaink közé tartozott, Világhy Ernő és Világhy

Katalin, akik Németországban tevékenykedtek küldetésünk beteljesítése érdekében. Természetesen másokra is hivatkozhatom – szerencsére a barátok és jótevők: a nemzeti közösség üdvéért munkálkodni tudó és szándékozó emberek névsorát sohasem lehet kimeríteni. Kívánunk nekik jó egészséget, további sikereket, és kívánjuk magunknak, hogy még sokáig maradjanak – legalább lélekben és barátságban – velünk.

Annak idején, a VII. Anyanyelvi Konferencia Esztergomban 1992 nyarán közreadott Zárónyilatkozata a következőkben jelölte meg mozgalmunk karakterét: *„Társaságunk a magyar alkotmányosság alapján mint szabadpolgárok egyesülése kívánja végezni további munkáját. Továbbra is az anyanyelvi konferenciák hagyományaira, értékeire és eredményeire támaszkodik, egyszersmind a visszaszerzett nemzeti függetlenség és polgári szabadság nagyobb lehetőségeit igénybe véve szélesebb területen és módszeresebb munkával kíván tevékenykedni. Továbbra is a magyarság anyanyelvének, kultúrájának nemzeti tudatának és összefogásának szolgálata szabja meg feladatait.”* Most, húsz esztendővel a szabadság életformájának visszaszerzése után és az ezzel együtt járó kockázatok terén szerzett nem mindig üdvös tapasztalatok birtokában, csak megerősíthetjük négy évtizeden keresztül mindig tanúsított elkötelezettségünket. Ma is anyanyelvünk, anyanyelvi kultúránk, nemzetünk és nemzetünknek a térképre rajzolt határokon át is érvényesülő szolidaritása jegyében kívánunk munkálkodni. Ehhez kérjük minden barátunk, minden felelősséget érző és jóakarátú magyar támogatását.

(Nyelvünk és Kultúránk. 2010. 3. sz. 5-8. o.)

BÚCSÚ EGY MŰHELYTŐL

Visszatekintés a történelemre

Lőrincze Lajos emlékének

Nemzeti konzultációk

A határok fölött hidat építő magyar–magyar párbeszéd nem a „rendszer-változás” után vette kezdetét. 1989 után csak az történt, hogy beértek a párbeszéd intézményesülésének feltételei, és szervezettebbé lehetett tenni a dialógust, ezzel együtt eredményesebbé is. Mindennek tudományos konferenciák, kulturális összejövetelek, ifjúsági tanfolyamok és persze

könyvek, valamint egy gazdag folyóirat: a Nyelvünk és Kultúránk voltak a következményei, egyben az intézményei. Igaz, ez az intézményesülés valóságos történelmi fordulatot jelentett, kialakította a dialógus folyamatosságát és rendszerességét, a több országban élő és tevékenykedő magyar értelmiség kölcsönös tájékozódásának és együttműködésének kereteit. Az együttműködés (a közös gondolkodás és cselekvés) szellemi „hálóját” ugyanis állandóan erősíteni, esetenként újrakonni kellett. Minthogy a magyar—magyar párbeszéd ügye nemcsak az idő eróziójának volt kitéve, hanem; politikai akadályoknak is – idehaza, a szomszéd országokban és a nagyvilágban egyaránt. Mindez igen nagy erőfeszítésekkel járt, és a munka során a „magyar összefogás” érdekében eljáró értelmiségieknek nemcsak a tennivalók sokaságával kellett megküzdeniük, hanem időnként a hatalmi tényezők ellenkezésével, korlátozó intézkedéseivel is.

Magának a párbeszédnek mindazonáltal hosszú évtizedekre nyúlik vissza a története, és ez a történet csak a kommunista diktatúra legsötétebb évtizedeiben szünetelt: 1948 és 1963 között, midőn a magyar-román vagy a magyar-szlovák határon keresztül nem volt könnyű a közlekedés, a vajdasági és a kárpátaljai magyar értelmiséggel pedig szinte lehetetlen volt összeköttetést teremteni. A két világháború közötti korszakban mindennapos volt a „magyar-magyar dialógus”, nemcsak a kulturális életben, mindenekelőtt az irodalomban, amely mindegyik kisebbségi létbe kényszerített magyar népcsoport (nemzetrészt) lelki önigazgatásának legfontosabb intézménye volt, hanem a közéletben is. Korábban mindez természetesen a magyar politika történetének bizalmasabb köréhez tartozott, és igen hatékony akadályokba ütközött, minthogy szinte valamennyi szomszéd ország (talán Ausztria kivételével) súlyos korlátokat állított a „nemzeti párbeszéd” elé.

Meg lehetett őrizni ezeket a kapcsolatokat a második világháború végén és a háború befejeztével is. Közismert dolog, hogy például az erdélyi politikai, egyházi és kulturális vezető személyiségeknek, így gróf Bánffy Miklósnak milyen kezdeményező szerepe volt abban, hogy az 1944 nyári román „kiugrás” után a kormányzó elszánja magát az értelmetlen háború befejezésére. 1945 után, kivált a békeszerződés előkészületi szakaszában ugyancsak élénk párbeszéd alakult ki a budapesti és az erdélyi vezetők között. A Fülöp Mihály és Vincze Gábor szerkesztésében 1998-ban közreadott *Revízió vagy autonómia* című terjedelmes diplomáciai iratgyűjtemény minderről meggyőző bizonyítékokkal szolgál.

A közép-európai országok totális „szovjetizálását” követően azonban minden érdemi párbeszéd megszűnt az egymástól államhatárokkal elválasztott magyarok között. Mi több, ezek a határok szinte „vasfüggönyként” választották el a magyarság nagy csoportjait. 1956 nyaráig a kölcsönös rokonlátogatások is súlyos adminisztratív falakba ütköztek, és például egészen a hatvanas évek közepéig csak úgy lehetett utazni, hogy a román hatóságok beírták a vízumba a felkeresni kívánt várost, amelynek körzetét tilos volt elhagyni. Az alkalmi magyar látogatónak, turistának különben is állandó rendőri ellenőrzéssel, esetleg zaklatással kellett számolnia.

A párbeszéd újólagos kibontakozására először az irodalmi életben került sor, már a hatvanas évek közepén. 1968 nyarán a Magyar Írók Szövetsége nem kicsiny kezdeményező készségről számot adva, és bizony némi hivatalos neheztelemmel találkozva megrendezte az egykor sokat emlegetett „kettős kötődés”-vitát. Ez a kifejezés arra utalt, hogy a kisebbségi magyar irodalmak mibenlétét egyrészt társadalmi kötelékek: az írók állampolgársága és az adott ország közélet, esetleg állami politikája iránt tanúsított elkötelezettsége, másrészt kulturális kötelékek: az irodalom nyelve, nemzeti hagyományai, a kulturális és történelmi egység tudata, mi több, kollektív „lelkisége” határozzák meg. A „kettős kötődés” elmélete valójában kompromisszumos javaslat volt, a magyarországi szellemi élet ennek a kompromisszumnak a keretében próbált szorosabb kötelékeket kialakítani a határokon túli magyar irodalmakkal, próbálta létrehozni a magyar-magyar kulturális dialógus keretét.

Más kérdés, hogy ez a javaslat szinte mindenütt elutasításra talált, egyedül a belgrádi (pontosabban az újvidéki) művelődéspolitikai fogadta el. A csehszlovák politika enyhébben, a román erőteljesebben tiltakozott, sőt valószínűségi sajtókampányt indított a „kettős kötődés” elmélete ellen, és ebben a kampányban, a zsarnoki rendszer szokásai szerint, természetesen a romániai magyaroknak kellett főszerepet vállalniuk. A „kettős kötődésből” következő dialógus különben sem bontakozhatott ki igazán, minthogy a „prágai tavasz” elfojtása újra megmerevítette a szovjetcsatlós országok hagyományos etatizmusát.

A párbeszéd ügye mindazonáltal csendesen, sokszor rejtetten mégiscsak előrehaladt, méghozzá két területen is. Egyrészt az úgynevezett „népi diplomáciában”: a hetvenes évektől kezdve magyarországi értelmiségiek, különösképpen fiatalok egész serege járta be (vonattal, autó-

val, kerékpárral) Erdélyt és a Felvidéket, később, már a nyolcvanas évek második felétől Kárpátalját, és szerzett tapasztalatokat az ott élő magyarok mindennapi életéről. Ebben az időben számtalan, máig tartósnak bizonyult barátság és szakmai együttműködés jött létre magyarországi, erdélyi, felvidéki, vajdasági és kárpátaljai értelmiségiek: írók, tudományos kutatók, újságírók és lelkészek között. Ezeknek a személyes és családi kapcsolatoknak igen nagy szerep jutott abban, hogy mindegyik oldalon igény támadt a nemzet szellemi és lelki egységének helyreállítása iránt. Az anyaország valójában ekkor ismerte meg igazán Erdélyt és a felvidéki régiót, és ennek a helyzetismeretnek a következtében növekedett meg tömeges méretekben az a nemzeti szolidaritás, amely azután az 1989–1990-es „rendszerátalakulásban” nagy szerepet kapott.

A párbeszéd kibontakozásának második körét a kulturális, elsősorban az irodalmi élet hozta létre. A hetvenes években már rendszeresekké váltak az írók és az irodalmi műhelyek (kiadók, folyóiratok) közötti kapcsolatok, és olyan kisebbségi magyar írók, mint az erdélyi Sütő András, Székely János, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Kántor Lajos, a felvidéki Dobos László, Tözsér Árpád, Gál Sándor, a vajdasági Gion Nándor, Tolnai Ottó, Végel László, Bányai János a magyarországi irodalmi életben is méltó helyet kaptak: megjelentek könyveik, írásaik folyamatosan voltak jelen a folyóiratokban, drámai műveik a színpadokon. Voltak esztendők, midőn Sütő András drámái Erdélyben nem, csak Budapesten vagy Kaposváron kerülhettek a közönség elé.

A több (sőt egyre több, mert kezdetben öt, később nyolc) országba szakadt magyar irodalom lényegi egysége már a nyolcvanas évek közepére helyreállt, elsősorban azoknak a hazai íróknak és irodalomkritikusoknak – például Illyés Gyulának, Mészöly Miklósnak, Csoóri Sándornak, Sánta Ferencnek, Czine Mihálynak, Béládi Miklósnak, Ilia Mihálynak, Görömbei Andrásnak és másoknak – a bátor kezdeményezése nyomán, akik minden lehetséges fórumot felhasználtak a nemzeti irodalom átfogó egységének kinyilvánítására. Ez az egység természetesen nem az irodalmi nézetek és áramlatok egységesülését jelentette: a szellem világában, ahol a gondolatok, az eszmék és az irányzatok versenye hajtja előre a fejlődést, ilyen egység nem lehetséges és nem is szükséges. Az irodalmi egység kulcsa a kölcsönös tájékozottságban és az írók szolidaritásában rejlik: abban tehát, hogy ismerjük egymás törekvéseit és eredményeit, és kollegiális vagy éppen baráti viszony

alakuljon ki a határok által elválasztott írók között. Legfőként pedig abban, hogy a nemzeti irodalom természetes egységének tudatát kívánjuk érvényesíteni. Hiszen Magyarország nem egyszer esett darabokra (például a török hódoltság idején), a nemzet és a nemzeti kultúra egységének eszméje és morálja mindennek ellenére töretlenül érvényesült (a nehéz korszakokban is).

Az irodalmi párbeszéd intézményesülése akkor történt, midőn a Magyar Írószövetség 1989 novemberi közgyűlése úgy döntött, hogy tagjai közé fogadja a határokon túl – a kisebbségi magyar közösségekben vagy a nyugati diaszpórában – élő magyar írástudókat, majd 1995-ben a szövetség vezető testületeiben: a választmányban és az elnökségben is szerepet adott nekik. Az irodalmi párbeszédnek ez az intézményes rendszere azóta is igen jól működik, és egy kolozsvári, pozsonyi, újvidéki, ungvári vagy éppen bécsi és londoni magyar írónak ugyanolyan illetékessége van irodalmi életünk alakításában, mint magyarországi kollégáinak. Ennek az illetékességnek gyakorlati következményei vannak, a szomszédos országok kisebbségi magyar írói rendszeresen és tevékenyen vesznek részt a magyarországi irodalmi életben vagy az olyan írótalálkozókon, mint amilyen a keszthelyi Berzsenyi Helikon, a Tokaji Írótábor, a József Attila Kör tatai találkozói. Hasonlóképpen igen élénk a határon túl élő magyar kulturális személyiségek szerepvállalása az Anyanyelvi Konferenciák munkájában is.

A kilencvenes években már számtalan próbálkozás történt annak érdekében, hogy a magyar-magyar párbeszéd és együttműködés minél több területen, tehát a gazdaságban, a politikai pártok világában, az egyházakban, a kultúrában és a köznapi életben is érvényesüljön és szervezett formát kapjon. Emlékeztetek azok a „magyar-magyar csúcstalálkozók”, amelyeken a hazai és a kisebbségi magyar szellemi, kulturális, egyesületi vezetők kívánták egyeztetni a közös felelősség által megkövetelt lépéseket. Ezek a találkozások, illetve az, hogy a határokon túl élő magyar kultúrák képviselői rendszeresen jelen vannak a magyarországi kulturális életben, illetve, hogy a magyarországi kultúra munkásai folyamatosan szerepet vállalnak a kisebbségi magyar kulturális élet eseményeiben, nos, ezek a találkozások mára nemzeti kultúránk természetes rendjének részei. Ennek a rendnek a létrehozásában és alakításában vállalt állandó és nem egyszer kezdeményező szerepet az Anyanyelvi Konferencia.

A mozgalom létrehozása

Negyvenkét esztendeje jött létre az anyanyelvi mozgalom szervezeti kerete: az Anyanyelvi Konferencia. Az első találkozó – hosszabb előkészületek után – 1970 augusztusának elején ült össze Debrecenben, majd Budapesten. A háromnapos programot nagyrészt előadások és közös eszmecserék töltötték ki, de jutott idő városnézésre és kirándulásra is: a résztvevők szétnéztek a Hortobágyon, jártak Hajdúnánáson, Püspökladányban és Kecskeméten, a fővárosban pedig meglátogatták a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetét és a Fészek Klubot, amely különben az élő magyar irodalomról rendezett beszélgetés színhelye volt. Az előadások elsősorban a magyar nyelv megőrzésének, a nyelvművelésnek és az irodalmi kultúrának a kérdéseivel foglalkoztak, az előadók között megtaláljuk Bárczi Gézát, Lőrincze Lajost, Keresztury Dezsőt, Kálmán Bélát, Imre Samut, Szende Aladárt, Maróti Gyulát, Boldizsár Ivánt, Czine Mihályt, Béládi Miklóst és Szabolcsi Miklóst, tehát általában nyelvészeket, irodalomtörténészeket és írókat, a külföldiek közül pedig az Amerikából érkezett Nagy Károlyt és Sinor Dénest, az angliai Czigány Lórántot, a franciaországi Karátson Endrét, többnyire azokat, akik később az anyanyelvi mozgalom irányításában is szerepet vállaltak. Külön meg kell emlékeznünk Illyés Gyuláról, aki már korábban is egy átfogó magyar kulturális mozgalom létrehozását szorgalmazta, és élete utolsó évtizedében igen sokat tett ennek a mozgalomnak a sikere érdekében.

Magának az első összejövetelnek a céljait Bárczi Géza nyelvészprofesszor beköszöntő szavai fejezték ki: *„Az öt világrészben szétszórt magyarság összetartozásának a tudata oly becses kincs, melyet minden magyar ember, akinek lelkében még nem némult el az anyanyelv csengése, még nem halványodott semmivé a közös történelmi múlt emléke, féltékenyen és aggódva őriz énjének legbelső rejtekében. Lehetnek és vannak magyar és magyar között az élet igen fontos kérdéseiben eltérő nézetek, de mindezeket túl és mindezek fölött minden magyar ember belső, titkos ösztöne, egész szellemi és erkölcsi valósága abba a magyar – akár népi, akár magas – kultúrába nyújtja le gyökérszárait, melyet annyi évszázad pusztító viharai ellenére töretlen akarással, szívós munkával épített ki a mi népünk. S ha e szálak elszakadnak vagy elfonnyadnak, a gyökértele nélkül maradt egyén csak nagy sokára tud bizonytalanul belekapaszkodni az idegen talajba.”* Hasonló gondolatokat rögzített a konferencia záró-

nyilatkozata, midőn összefoglalta a találkozó megrendezésének indokait és eredményeit.

Ez az 1970. augusztus 14-én keltezett zárónyilatkozat a többi között a következőket jelentette ki: *„Az Anyanyelvi Konferenciának az volt a célja, hogy megvitassa a magyar nyelv és irodalom oktatásának, terjesztésének a külföldi élet sajátos feltételei közötti helyzetét, feladatait. [...] A kölcsönös megértés és közös felelősség jegyében lefolyt viták, megbeszélések során kirajzolódtak a magyar nyelv külföldön történő [...] oktatásának, megtartásának és művelésének sajátos problémái; felmerült a szülőföldhöz fűződő kapcsolat számos olyan kérdése, amely külföldön élő honfitársaink magyarságtudatának ébrentartására és gazdagítására vonatkozik. Sok javaslat hangzott el a magyar nyelv és irodalom oktatásában való együttműködés kiszélesítésére, valamint arra vonatkozóan is, hogy külföldi honfitársaink miben igénylik a hazai szakemberek segítségét.”*

A konferencia lezárásakor létrehozták az anyanyelvi mozgalom vezető szervét, az úgynevezett Védnökséget, amely azután – természetesen több alkalommal is megváltozott összetételben – egészen az 1992-es esztergomi konferenciáig szervező, irányító és összefogó szerepet kapott. A védnökség első elnöke Bárczi Géza budapesti nyelvészprofesszor lett, tagjai ifj. Bartók Béla, Bánk József váci megyéspüspök, Bognár József akadémikus, a Magyarok Világszövetségének akkori elnöke, Erdei Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia főtitékára, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, Lotz János amerikai egyetemi tanár, Ortutay Gyula, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke, Rapcsák András debreceni egyetemi tanár, Sinor Dénes, a bloomingtoni egyetem tanára, Szamosközi István református püspök és Vas István ismert író voltak. Mindebből kitetszik, hogy a kommunista kormányzat bizalmi emberein kívül jócskán kerültek a vezetésbe olyanok, akik a megalakuló mozgalmat egy valóban hiteles nemzeti stratégia keretei közé kívánták elhelyezni. Később (Bárczi Géza 1975-ben bekövetkezett halála után) a legendás hírvű nyelvészprofesszor: Lőrincze Lajos lett a védnökség elnöke és maga a vezető testület is kiegészült, ötven tagjának fele a hazai, fele a nyugati magyar értelmiséget képviselte, s az első csoportból Czine Mihály, Imre Samu, Komlós Attila, a másodikból Éltető Lajos, Hamza András, Haraszi Sándor (az Egyesült Államokból), Romhányi László (Angliából), Tasnády T. Álmos (Belgiumból), Nagy Pál (Franciaország-

ból), Bujdosó Alpár, Galambos I. Ferenc és Solymos László (Ausztriából) töltött be fontos szerepet a későbbiek során.

Ezt követve 1973-ban Szombathelyen, 1977-ben Budapesten, 1981-ben Pécsen, 1985-ben Veszprémben, 1989-ben Kecskeméten, 1992-ben Esztergomban, 1996-ban Egerben, 2000-ben Marosvásárhelyen, 2005-ben Komáromban, majd Budapesten, 2009-ben pedig Beregszászban (következő, most már meg nem valósítható összejövetelünket a vajdasági Zentára terveztük) jöttek össze konferenciára a nagyvilágban szétszórta élő magyar értelmiség képviselői: Pécsen már a Felvidékről és a Vajdaságból, Kecskeméten Kárpátaljáról, Esztergomban pedig már Erdélyből is. Ezek a konferenciák, korábban nagy, később kisebb létszámú találkozók nem csak a magyar oktatás, a nemzeti kultúra és a tudományos kutatás eredményeivel és feladataival vetettek számot, igen jó alkalmat kínáltak a személyes találkozások és eszmecsere számára is. Az anyanyelvi mozgalom munkájában, akárcsak általában a kulturális életben, mindig igen nagy szerepet kaptak a személyes kapcsolatok, megbeszélések – az egyetértésnek, a közös munkának az a szellemisége, amely eleve más jelleget adott a közös tevékenységnek, mint a máskülönben – az emigráció képviselőivel kapcsolatban pedig különösen – a hivatalos keretek között alakított dialógusok. Ilyen módon a kollegiális, mi több, baráti együttműködés igen erős morális erővel töltötte meg az építő munkát, a szervezeti életet.

Kihívások és eredmények

A mozgalom kezdetben a hazai és az emigrációban élő magyarság dialógusát volt hivatva szolgálni, s valóban nagy eredményeket ért el akkor, midőn lehetővé tette, hogy a nyugati világban élő magyar írók, tudósok, művészek, ha korlátozott módon és lehetőségek birtokában is, de jelen legyenek, megszólaljanak, és közszereplést vállaljanak idehaza. Nem tudom, vajon az anyanyelvi mozgalom és az általa rendezett konferenciák nélkül ez a jelenlét és közszerepvállalás miként és főleg mikor következett volna be. Hiszen a kommunista párturalom képviseletében fellépő kormányok az úgynevezett emigrációs politika keretében mindig arra törekedtek, hogy leszereljék és megosszák a politikai emigrációt, az emigráció militáns politikai szervezetei pedig elhatárolták magukat minden magyarországi kapcsolattól, s több ilyen szervezet még azt sem vette jó néven, hogy tagjai magánügyben látogatást tegyenek szülőföldjükön. Az Anya-

nyelvi Konferenciának éppen az a – sokszor a diktatórikus hatalom akaratával szemben képviselt – feladat jutott, hogy a lehetőségek szerint egymáshoz közelítse az itthon és az emigrációban élő magyar értelmiséget, s bizonyos óvatossággal, az adott és áttörhetetlen korlátok között szolgálja a nemzeti integráció gondolatát. Azt a gondolatot, amelynek érvényesülése a bekövetkezett politikai rendszerváltozás egyik legfontosabb feltétele volt, minthogy az idehaza, a kisebbségi sorsban és a nyugati diaszpórában élő magyar értelmiség belső integrációja és közös fellépése nélkül politikai változásokra egyáltalán nem kerülhetett volna sor.

A hazai tudományos, egyetemi és művészeti értelmiség néhány tagja, a kezdeményezők és vezetők között olyanok, mint Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Bárczi Géza, Lőrincze Lajos, Szathmári István és Czine Mihály, az emigrációs értelmiség soraiból pedig például Nagy Károly, Éltes Lajos, Hamza András, Lotz János, Galambos Iréneusz Ferenc, Gömöri György, Nagy Pál, Papp Tibor és Bujdosó Alpár felismerte annak fontosságát, hogy a nyugati világba kényszerített magyarságot, amennyire lehet, be kell vonni a hazai szellemi életbe, és lehetőséget kell teremteni arra, hogy az idehaza és emigrációban élő magyar értelmiségiek rendszeresen találkozzanak, és eszmét cseréljenek egymással. Ez a felismerés az idők során mind általánosabb lett, s a nyolcvanas évekre az Anyanyelvi Konferenciák ugyanúgy a független magyar értelmiség fórumai lettek, akárcsak a Magyar Írók Szövetsége vagy más, összefogó szerepet vállaló kulturális szervezet és mozgalom.

A független magyar értelmiség és a kormányhatalom által kötött kompromisszum természetesen nem lehetett kockázattól mentes, ez az értelmiség azonban végül is meg tudta őrizni szellemi integritását, és ki tudta alakítani azt a függetlenséget, amely minden értelmiségi tevékenység alapvető feltétele. A hazai értelmiségiek sohasem mondtak le azokról az alapvető értékekről: a magyar kultúra egységének eszméjéről és a nyugati világban született magyar szellemi alkotások integrálásáról, amelyeket az anyanyelvi mozgalomban akartak képviselni. A hatalom pedig bizonyos mértékig engedékenynek bizonyult, minthogy a kialakuló folyamattól: a nyugati magyar értelmiség hazai jelenlététől és szerepvállalásától politikai hasznot remélt. Azonban még így is napirenden voltak a feszültségek és az összetűzések az anyanyelvi mozgalom és a kormányzat között. A nyugati világban élő magyar értelmiség ezekről a vitákról és küzdelmekről sajnos alig tudott valamit, s máskülönben

is többnyire gyanakvással fogadott bármiféle, Magyarországról érkező kezdeményezést. Bizonyára ez is okozta azt a részleges bizalmatlanságot, amellyel az anyanyelvi mozgalom néhány emigrációs kör és sajtótermék részéről annak idején találkozott.

Később is nem egyszer jelentek meg olyan vélemények a nyilvánosság előtt, amelyek mintegy megkérdőjelezték az anyanyelvi mozgalom hitelességét. Ezeknek a véleményeknek azonban sohasem volt valóságos tárgyi alapjuk, jobbára találgatásokra, politikai pletykákra és rágalmakra épültek, és csak azt igazolták, hogy képviselőik alig ismerték a magyarországi szellemi életet, annak jeles egyéniségeit. Az emigráció néhány szélsőséges hangadója, hasonlóan néhány nekivadult hazai nagy torkú hordószónokhoz, szinte mániákus indulattal próbálta aláásni a korábbi évtizedekben független közéleti szerepet vállaló értelmiségiek, írók, tudósok, illetve kulturális szervezetek erkölcsi hitelességét, beleértve ebbe azt is, hogy rágalmakkal illették például Illyés Gyulát, Németh Lászlót és Lőrincze Lajost, vagy a Magyar Írók Szövetségét, és persze az Anyanyelvi Konferenciát.

Határozott meggyőződésemm – és ezt erősíti meg az a rokonszenv is, amelyet például Illyés Gyula, valamint a magyar kultúra más kiváló személyiségei az Anyanyelvi Konferenciák iránt kifejezésre juttattak, hogy a nemzeti szolidaritás és az egyetemes magyar kultúra jóval eredményesebben használta ki az anyanyelvi mozgalom lehetőségeit, mint a politika. Az anyanyelvi mozgalom keretei között nem annyira a kormányzati szándék, mint inkább az a magyar értelmiségi szolidaritás érvényesült, amely le kívánta bontani a hazai és a nyugati magyar kultúra közé emelt ideológiai vasfüggönyöket.

Az anyanyelvi mozgalom kétségtelenül politikai kompromisszumok terméke volt, s mint ilyen, egyáltalában nem eredménytelen. Örvideni kellene, ha a magyar értelmiség, amelynek nem egy szószólója most oly melldöngető retorikával ítéli el a diktatúra köznap politikáját, csakis ehhez hasonló kompromisszumokat kötött volna. Mert ezt talán elismerhetjük, más kompromisszumok tétje nem a nemzeti kultúra egységének helyreállítása volt, hanem az akadémiai tagság, az egyetemi katedra, a tartós nyugati kiküldetés!

A hazai és a nyugati magyarság párbeszédének ügye, amelyet mindezekelőtt az anyanyelvi mozgalom szorgalmazott, széles körű vitát indított az emigráció köreiben is. Még az első konferencia összehívása előtt a müncheni Új Látóhatár 1969 szeptemberi számában jelent meg Borbándi

Gyula *Magánbeszéd a párbeszédről* című írása, amely ha szóvá tette is a dialógus eredendő nehézségeit, tudniillik azt, hogy a budapesti kormány és az emigráció nem ugyanazt érti a párbeszéd fogalmán, végül a dialógus megindítása mellett adta le szavazatát. Borbándi kezdeményező írására többen reagáltak, így Csiky Ágnes Mária, Márton László és Thinsz Géza, általában egyetértőleg, voltak persze olyanok, akik radikálisan elutasították a magyarországi és a nyugati magyarok dialógusát. A leginkább kiegyensúlyozott álláspontot alighanem az emigráció nagy tekintélyű politikai vezérégyénisége, Kovács Imre foglalta el, midőn *Párbeszéd, kikkel és miről* című írásában maga is a dialógus felvétele mellett nyilatkozott.

A kialakult viták mindenesetre elérték azt, hogy az emigrációban élő magyar kulturális személyiségek érdeklődni kezdtek az Anyanyelvi Konferencia iránt, és egyre jobb meggyőződéssel vettek részt ennek munkájában. A mozgalomban így igen sok irodalmi vagy tudományos munkásságát tekintve széles körű elismertségnek és megbecsülésnek örvendő hazai és külföldi kulturális személyiség vállalt szerepet, mégpedig abban a meggyőződésben, hogy ez a szerepvállalás nem a kormányzat, hanem ellenkezőleg: az összmagyar kultúra és a szükséges nemzeti integráció ügyét szolgálja.

Nemcsak az „alapító atyák” gondolkoztak és tevékenykedtek ennek a meggyőződésnek a jegyében, hanem olyan magyar értelmiségiek is, akik rendszeresen vagy alkalmanként részt vettek az anyanyelvi mozgalom munkájában. Így a többi között Bánk József váci megyéspüspök, ifj. Bartók Béla, Csoóri Sándor, Czine Mihály, Ginter Károly, Imre Samu, Kálmán Béla, Kodály Zoltánné, Köteles Pál, Szamosközi István református püspök, Szathmári István, Szende Aladár Magyarországról, Dobos László, Gál Sándor és Sidó Zoltán Csehszlovákiából, Fodó Sándor és Dupka György Kárpátaljáról, Bujdosó Alpár és Galambos T. Ferenc Ausztriából, Czigány Lóránt és Gömöri György Angliából, Világhy Ernő és Világhy Katalin Németországból, Dedinszky Erika és Tüski István Hollandiából, Lázár Oszkár Svédországból, Sulyok Vince Norvégiából, Éltes Lajos, Fekete Pál, Ludányi András, Várdy Béla és Várdy-Huszár Ágnes az Egyesült Államokból. S ismét hangsúlyozni kell az Amerikában dolgozó (nemrég meghalt) Nagy Károly egyetemi tanár munkájának fontosságát – nélküle nem lett volna anyanyelvi mozgalom. Ők és mellettük sokan mások fémjelezhetik az Anyanyelvi Konferenciák korábbi tevékenységét és adhatnak hitelességet a mozgalom további munkájának.

Az Anyanyelvi Konferenciák természetesen részét alkották a magyar társadalomnak és szellemi életnek: ennek ilyen-amolyan módon része volt minden, ami ennek a társadalomnak a keretében helyezkedett el, még az ellenzéki vagy féellenzéki tevékenység is. De nem épült be a hatalmi szerkezetbe, szinte mindig elutasította a hatalmi manipulációs tevékenységet, ellenkezőleg, képviselői, így Lőrincze Lajos, Czine Mihály vagy az amerikai Nagy Károly és Éltető Lajos időnként éles vitákat folytattak a hatalom embereivel. Így az 1981-es pécsi IV. Anyanyelvi Konferencián Nagy Károly 1956-ról mint forradalomról beszélt, Értavy-Baráth József az erdélyi magyarság elnyomása ellen tiltakozott, magam pedig az emigráció folyóiratainak, az Új Látóhatárnak, a Katolikus Szemlének a hazai nyilvánosságát szorgalmaztam – egyikünk sem kapott hivatalos dicséretet ezért. Arra, hogy az Anyanyelvi Konferencia, mint mozgalom és mint értelmiségi kezdeményezés, meg tudta őrizni magát attól a kézi vezérlésnek becézett irányítástól, amely máskülönbén általánosan érvényesült, egyszerűen résztvevőinek nemzeti elkötelezettsége és vezetőinek eltökéltsége, egyszersmind józansága adott lehetőséget.

Az anyanyelvi mozgalom azzal, hogy lehetővé tette az emigráció számos kiváló egyéniségének – s közvetve az emigrációban született műveknek és gondolatoknak – a magyarországi jelenlétét, hozzájárult ahhoz, hogy a pártállami vezetés ne tudja ráerőszakolni a maga monolitikus ideológiai diktatúráját a magyar értelmiség egészére. Mint viszonylag szabad eszmecserék fóruma, igen nagy eredményeket ért el abban, hogy az emigrációban tevékenykedő magyar tudósok, írók, lelkészek, ifjúsági és egyesületi vezetők meg tudjanak szólalni idehaza, s gondolataik eljussanak a hazai értelmiségi közvéleményhez. Nem tudom, hogy ez a jelenlét és szerepvállalás az Anyanyelvi Konferenciák nélkül miként és főleg mikor lett volna lehetséges. Az Anyanyelvi Konferenciáknak az volt a történelmi jelentősége, hogy közös asztalhoz tudta ültetni a hazai és a nyugati magyar értelmiség hangadó képviselőit, és fórumhoz tudta juttatni a nyugati világban született magyar gondolatokat. Ezzel a konferenciák hozzájárultak ahhoz a szellemi erjedéshez, amely végső soron előkészítette a hazai politikai átalakulásokat, a nyolcvanas évek végén bekövetkezett történelmi fordulatot.

Megújulás és átalakulás

Az anyanyelvi mozgalom korábban nagyrészt az „emigrációs” magyarsággal kialakított dialógus intézménye volt. A rendszerváltozás történel-

mi folyamatában – az 1989-es Kecskeméti VI. Anyanyelvi Konferencia, majd az 1990 nyarán Római-fürdőn rendezett védnökségi ülés után – ebben a tekintetben radikális átalakulás következett be. Az átalakulás követelményét először a Kecskeméti VI. Anyanyelvi Konferencián kiadott szándéknyilatkozat jelentette be.

Az átalakulást elsősorban a Magyarországon és általában a közép-európai régióban végbement politikai változások követelték meg. Ezek a változások mindenekelőtt a nyugati magyarság helyzetét alakították át. Az „emigrációt” ugyanis lényegében akkor már megszűntnek lehetett tekinteni: lassanként igazából senkinek sem volt különösebb oka arra, hogy politikai emigránsként éljen külföldön. A nyugati világban élő magyarok ma már itthon is gyakorolhatják politikai jogait, s részt vehetnek a gazdasági, politikai és kulturális életben. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Nyugatról idővel minden emigráns magyar hazatér. Nyilvánvaló, hogy a nyugati magyarság túlnyomó része az őt befogadó országban kíván élni továbbra is: odaköti munkája, odaköti családi kapcsolatai. A második és harmadik emigrációs nemzedék tagjainak visszavándorlására pedig csak egészen kivételes esetben lehetett számítani.

A nyugati magyarsággal kialakított kapcsolatokat természetesen tovább kellett ápolni, a körükben vagy részvételükkel végzett anyanyelvi és kulturális programokat tovább kellett építeni. Mindazonáltal megerősödött az a meggyőződés, miszerint az anyanyelvi mozgalomnak a továbbiak során elsősorban a szomszédos országokban kisebbségi sorban élő magyarsághoz kell fordulnia. Ez a kisebbségi magyarság ugyanis a maga nemzeti kultúrájának és identitásának védelmében a korábbi évtizedekben elveszített intézményeinek helyreállítása céljából maga is várja az egyetemes magyarság elkötelezett, szükség szerint áldozathozatalra is kész támogatását. Az anyanyelvi mozgalomnak ezt a stratégiaváltását indokolta az is, hogy a szomszédos országokban – az 1989-es közép-európai változások és a kommunista rendszerek összeomlása következtében – lehetőség nyílt arra, hogy a kisebbségi sorsban élő magyarság ismét számot vessen helyzetével, felmérje a diktatórikus korszakban elszenvedett károkat, és erőfeszítéseket tegyen nemzeti identitásának és kulturális intézményrendszerének helyreállítására.

Ezek az imént körvonalazott felismerések jelentek meg igen széles körben a mozgalom történetében nagy fordulatot hozó 1992 augusztusában, Esztergomban rendezett VII. Anyanyelvi Konferencián, amely különben

a Magyarok III. Világkongresszusának első rendezvénye volt. Az elhangzott előadások: Dobos László bevezetője, Nagy Károly és e sorok írójának referátuma, valamint igen sok felszólalás azt a kérdést járta körül, hogy a kultúra lehetőségeivel és eszközeivel miként lehet erősíteni és szolgálni a nemzeti identitás teljes helyreállítását és a nemzeti szolidaritást. A találkozó részben munkabizottságokban látta el feladatait, így külön fórumok vetettek számot az irodalom és könyvkiadás, az egyesületi kulturális tevékenység, a külföldi hungarológiai műhelyek, az anyanyelvi oktatás és az anyanyelvhasználat mint emberi jog kérdéseivel. A konferencia fontosabb előadásait és dokumentumait a mozgalom már hosszú évtizedek óta megjelenő folyóirata: a Nyelvünk és Kultúránk 86. száma tette közzé.

Végül az esztergomi konferencia mintegy kétszáz résztvevője arról is döntött, hogy az Anyanyelvi Konferencia a jövőben önálló egyesületként fog működni, és a bíróságon bejegyezteti magát. Az összejövétel zárónapja egyszersmind alapító közgyűlés volt, amely a hagyományos Anyanyelvi Konferencia elnevezés megtartásával az új szervezetet, mint A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságát hozta létre. A társaság alapszabályt fogadott el, és alapítólevelet tett közzé. Az alapszabály a többi között a következőket rögzítette: *„Az Anyanyelvi Konferencia – A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága független egyesület, amely a világ bármely részében – különösen a kisebbségekben – élő magyarság magyar anyanyelvének, kultúrájának megtartását, művelését, fejlesztését szolgálja. Feladatait elsősorban kulturális és pedagógiai tevékenység által végzi. Ennek a tevékenységnek a körébe tartoznak az időszaki tanácskozások és konferenciák, az oktatási és kulturális gyermek- és ifjúsági táborok és tanfolyamok, a diákcseré-mozgalom, a pedagógusok, könyvtárosok, levéltárosok, újságírók és a nemzeti kultúra fenntartását és továbbadását szolgáló más szakemberek képzését, továbbképzését elősegítő tanfolyamok és találkozók, szakelőadók kiküldetésének és cseréjének megszervezése, továbbá tankönyvek és más kiadványok, valamint a Nyelvünk és Kultúránk című negyedéves folyóirat megjelentetése. Feladatának tekinti a céljainak megfelelő tájékoztatást, valamint a magyar anyanyelv és kultúra megtartását és művelését mint alapvető egyéni és kollektív emberi jogot védőtevékenységét is.”*

Ugyancsak a társaság célkitűzéseit foglalja össze a konferencia végzetével kiadott zárónyilatkozat, ebből érdemes idézni a következő megállapításokat: *„Társaságunk a magyar alkotmányosság alapján mint sza-*

bad polgárok egyesülése kívánja végezni további munkáját. Továbbra is az Anyanyelvi Konferenciák hagyományaira, értékeire és eredményeire támaszkodik, egyszersmind a visszaszerzett nemzeti függetlenség és polgári szabadság nagyobb lehetőségeit igénybe véve szélesebb területért és módszeresebb munkával kíván tevékenykedni. Továbbra is a magyarság anyanyelvének, kultúrájának, nemzeti tudatának és összefogásának szolgálata szabja meg feladatait.”

Az újjászervezett egyesület megválasztotta tisztikarát. Tekintettel Lőrincze Lajos hosszan elhúzódó betegségére, elnökünk levélben jelentette be visszavonulási szándékát. A konferencia köszönetet mondott Lőrincze tanár úrnak sok évtizedes fáradhatatlan tevékenységéért, és őt a társaság tiszteletbeli elnökének választotta meg, ezt a tiszttét azonban, nagy fájdalomkúra, már nem sokáig tölthette be, minthogy a következő esztendő őszén elhalálozott. A társaság elnöke e sorok írója lett, társelnökök: Gál Sándor Szlovákiából, Kántor Lajos Erdélyből, Lázár Oszkár svédországi egyetemi tanár Nyugat-Európából és Nagy Károly egyetemi tanár az Egyesült Államokból. A konferencia alelnöke Kolczonay Katalin tanár, újságíró lett. A közgyűlés ugyancsak megválasztotta a hatvan tagú választmányt, mégpedig oly módon, hogy ebből húszan a magyarországi, húszan a Kárpát-medencében kisebbségben élő, húszán pedig a nyugati magyarságot képviselték. A választmányba igen sok közismert író, újságíró, tudós, tanár, lelkész és egyesületi vezető került, a többi között Magyarországról Beke György, Cservenka Judit, Csoóri Sándor, Debreczeni Tibor, Görömbei András, Jankovics József, Kulcsár Katalin, Sárközy Péter, Szathmári István, Erdélyből Bodó Barna, Cseke Péter, Gálfalvi György, Sylvester Lajos, a Felvidékről Dobos László, Máté László, Kárpátaljáról Dupka György, az Egyesült Államokból Fekete Pál, Várdy-Huszár Ágnes, Angliából Gömöri György, Romhányi László, Németországból Világhy Katalin, Franciaországból Lovas Margit, Nagy Pál, Svájcban Fáth Lajos és képviselve voltak a lengyel, a litvániai, az észtországi, a kazahsztáni, a brazil és az ausztráliai magyarok is. Már az új választmány jelölte ki az elnökség további hat tagját, ezek: Ginter Károly, Komlós Attila, Szathmári István, továbbá Erdélyből Péntek János egyetemi tanár, a Felvidékről Sidó Zoltán, a komáromi magyar felsőfokú tanintézet főigazgatója, Angliából pedig Gömöri György egyetemi tanár. A későbbiekben mindenekelőtt Komlós Attilának volt meghatározó szerepe: neki köszönhetjük Rákóczi úti irodánk létrehozását, ennek

korszerű berendezését, s mint a Társaság ügyvezető elnöke (egészen a Határon Túli Magyarok Hivatalában betöltött irányító szerepéig) igen nagy érdemeket szerzett mozgalmunk működtetése körül.

A megújuló anyanyelvi mozgalom munkája során természetesen igényt tartott a hazai politikai és kulturális intézmények, valamint a nyugati világban élő magyar szervezetek, egyesületek, egyházak és kulturális műhelyek támogatására. Igen termékeny együttműködést alakított ki olyan hazai és külföldi szervezetekkel, amelyek elsőrendűen érdekeltek a magyar kultúra védelmében és a magyar—magyar kapcsolatok ápolásában. Tevékenységünk egy nagy részét ennek az együttműködésnek a keretében végeztük el: közösen szervezett tudományos, irodalmi és oktatási tanácskozások, értelmiségi találkozók, ifjúsági- és gyermektáborok mutatták ennek a sokoldalú együttműködésnek az eredményességét. Ilyen együttműködés jött létre szervezetünk és a Magyar Írószövetség, a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, a Duna Televízió, a miskolci Kapcsolatok Alapítvány és Pro Recreatione, illetve az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), az Erdélyi Magyar Tanáregyesület, a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete, a Csemadok, a Szlovákiai Magyar Tanáregyesület, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége, a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, a Horvátországi Magyarok Szövetsége, a Muravidéki Magyar Közösség, továbbá a Magyar Pax Romana Fórum, az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, az amerikai Magyar Baráti Közösség (Itt-Ott) és az Amerikai Magyar Tanáregyesület, valamint számos más, a kisebbségi körülmények között vagy a nyugati világban működő magyar oktatási, kulturális és nyelvművelő egyesület között.

Az újjászervezett Anyanyelvi Konferencia minden korábbi értékét tovább kívánta ápolni, egyszersmind minden korábbinál szélesebb körű kulturális tevékenységet kívánt folytatni. Az anyanyelvi kultúra gondozásának és védelmezésének ugyanis szerintük egészen széles körű értelme van. Anyanyelven nem pusztán nyelvhasználatot kell érteni: magyar anyanyelvünkkel szorosan összefügg kultúránk, hagyományvilágunk, zenei anyanyelvünk és nemzeti identitásunk, valamint történelmileg kialakult mentalitásunk. A konferencia fogalma pedig talán megteveszthető lehet, ugyanis az anyanyelvi mozgalom már régóta nemcsak a négyévente megrendezett összejövetelekre: anyanyelvi konferenciákra

korlátozódik, medrében ott vannak a tanári továbbképző tanfolyamok (korábban Debrecenben és Békéscsabán, majd Szombathelyen), az ifjúsági találkozók, amelyeken hagyományosan nyugati és kisebbségi magyar fiatalok vettek részt, illetve az ugyancsak hagyományos sáropataki, balatoni és esztergomi anyanyelvi táborok), valamint egyéb értelmiségi és szakmai találkozások.

Konferenciák és találkozók

Az Anyanyelvi Konferencia mögött immár több mint négy évtizedes múlt áll, és midőn az átalakulást bejelentettük, szinte biztosak voltunk abban, hogy igen nagy és tartalmas jövő vár ránk. Meggyőződésünk szerint szüksége volt rá a szétszórót és szétszóródott magyarságnak, mint-hogy a nemzet kulturális, szellemi és lelki egységének helyreállítására irányuló oly szükséges nemzeti stratégia egyik fontos műhelye és végrehajtója lehetett volna. Tevékenysége nem irányult más népek és kultúrák ellen, sőt reméltük, hogy előbb-utóbb kapcsolatot tudunk találni más európai népek és különösen a szomszéd népek kulturális szervezeteivel. Így kapcsolatot találtunk a Buracu professzor által vezetett kolozsvári Interetnikai Szövetséggel és a budapesti Szlovák Kulturális Központtal, emellett az Anyanyelvi Konferencia kezdeményező szerepet vállalt az 1995 májusában Magyarországon megrendezett magyar-román értelmiségi kerekasztal-beszélgetés szervezésében.

Mozgalmunk mindazonáltal természetesen a részekre szakított magyarság kulturális összefogását tartotta stratégiai feladatának, és arra törekedett, hogy hatékony segítséget adjon a kisebbségi magyaroknak anyanyelvük és nemzeti kultúrájuk ápolásában, nemzeti identitásuk védelmében. Ezért elsősorban a kisebbségi magyarság oktatási és művelődési szakembereivel: tanárokkal, tudósokkal, újságírókkal, népművelőkkel, lelkészekkel, egyesületi és ifjúsági vezetőkkel hozott létre kapcsolatot, és számukra szervezett találkozókat, konferenciákat, szakmai továbbképzési lehetőségeket. A mögöttünk álló évtizedekben az Anyanyelvi Konferencia, általában együttműködve határokon túli társszervezeteivel, évente átlagosan tizenhat-tizenhét szakmai találkozót rendezett meg: a többi között Budapesten, Keszthelyen, Kecskeméten, Kolozsvárott, Szatmáron, Temesváron, Kassán, Galántán, Szencen, Ungváron, Szabadkán, Adán, Eszéken és Lendván, emellett évente tizenkét-tizennégy ifjúsági és gyermektábort is szervezett: a többi között a Balaton-

nál, a Velencei-tónál, Esztergomban, Tatán, Tiszasáson és Sárospatakon, illetve a szomszédos országok magyarlakta területein. Ugyancsak számontartásra méltó az a továbbképzés, amelyet mozgalmunk a kisebbségi életben tevékenykedő óvodapedagógusok számára szervezett minden nyáron a kisvárdai Református Gimnázium kollégiumában, ezen első sorban kárpátaljai pedagógusok vettek részt.

Néhány találkozóra érdemes külön is utalni ezek közül. Így az Anyanyelvi Konferencia és a Berzsenyi Társaság által közösen szervezett keszthelyi Helikon Napok keretében rendeztük meg a határon túl dolgozó magyar irodalmi és nyelvészeti tanszékek (Kolozsvár, Pozsony, Nyitra, Ungvár, Újvidék, Bukarest) tanárainak eszmecseréjét, a magyar nyelvművelő társaságok, majd a Kárpát-medencei magyar irodalmi folyóiratok szerkesztőinek találkozóját Kolozsváron, a Szabédi László-napok keretében eredményes konferenciát rendeztünk a századvég magyar feladatairól, a magyar irodalmi felsőoktatásról, illetve az egyház és a társadalom kapcsolatairól, a kassai Kazinczy-napok keretében a magyar sajtónyelv, valamint általában a magyar kisebbségi nyelvhasználat kérdéseit tekintettük át, az ugyancsak kassai Fábry-napok keretében a magyar kulturális régiókról adtunk képet, Szabadkán a mi támogatásunkkal évente rendezték meg a Kosztolányi Dezső-napokat, Adán részt vettünk a Szarvas Gábor Nyelvűvelő Napok rendezésében, Lendván igen sikeres konferenciát tartottunk a magyar nemzeti tudat erősítésének feladatairól, Kecskeméten pedig két alkalommal szerveztük meg a Lőrincze Lajos-napokat, amelyeken a kárpát-medencei magyar tanár- és tanítóképző intézetek oktatói vettek részt. Igen sok hasonló összejövetelt, találkozót lehetne még említeni.

A most bemutatott tevékenységet valójában társadalmi munkában végzik az anyanyelvi mozgalom tisztségviselői. A legutóbbi, 2009-ben Beregszászban rendezett konferencia tizenhat tagú választmányt és nyolc tagú elnökséget hozott létre. Ez utóbbinak az elnöke: ennek az írásnak a szerzője, alelnökök: Balázs Géza budapesti egyetemi tanár és Péntek János kolozsvári nyelvészprofesszor, tagjai: Bodó Barna egyetemi tanár Kolozsvárról, illetve Temesvárról, Dupka György kárpátaljai író, az ottani magyar kulturális élet vezető személyisége, Cservenka Judit újságíró, a Nyelvünk és Kultúránk című anyanyelvi folyóirat felelős szerkesztője, Fazekas Tibor hamburgi egyetemi tanár, Hajnal Jenő, a magyarkanizsai kulturális központ igazgatója. Elnökségünk kilencedik

tagját, az Egyesült Államokban egyetemi tanárként dolgozó Nagy Károlyt az elmúlt esztendőben veszítettük el. A választmány három tagozatból áll: magyarországiakból, Kárpát-medenceiekből és nyugati magyarokból, és olyan ismert tudósok, írók, közéleti személyiségek vesznek benne részt, mint Szarka László történész, Gálfalvi György marosvásárhelyi író, Zubánics László kárpátaljai művelődéstörténész, Moritz László és Tar Károly svédországi egyesületi vezetők, Papp László amerikai építész, Sárközy Péter Rómában tevékenykedő egyetemi tanár és Várdy Béla, az Egyesült Államokban élő történészprofesszor.

A konferencia sokirányú tevékenységének megszervezése és ellátása természetesen anyagi eszközöket kívánt, noha az Anyanyelvi Konferencia mindig igyekezett igen takarékos összejöveleteket szervezni, és működési költségei is meglehetősen alacsonyak voltak. Számított természetesen az országgyűlés költségvetési támogatására, emellett a Művelődési Minisztériumra és a Határon Túli Magyarok Hivatalára, valamint az Illyés és a Soros Alapítványra. A találkozók és anyanyelvi táborok költségeinek megszerzése azonban sokszor így is szinte emberfeletti erőfeszítéseket kíván, és sajnos tapasztaltunk értetlenséget, közömbösséget is. Így például a Nyelvünk és Kultúránk című folyóiratunk megjelenítése mindig különös erőfeszítéseket kívánt (ebben a tekintetben Beke Györgynek, Komlós Attilának és Cservenka Juditnak voltak különleges érdemei). Folyóiratunk a nemzeti kultúra régióinak kapcsolatrendszerét építette ki, szakmai tekintetben igen színvonalasnak tartják Budapestről Marosvásárhelyig és Kassától Szabadkáig.

Anyanyelvi mozgalom és kulturális stratégia

Nem lehet eléggé nagy fontosságot tulajdonítani annak, hogy a több országban élő magyar politikai közösség dialógusa és együttműködése intézményes keretek közé került, következésképp magasabb fokú stratégiai tervezéssel és nagyobb gyakorlati hatékonysággal felelhetett meg annak a felelősségnek, amelyet ráruházott a szerencsétlen módon alakult huszadik századi magyar történelem, a Trianon után egymástól elválasztott nemzeti közösség kulturális egységének megőrzését szolgáló igény. Abban is bizonyos vagyok, hogy a magyar-magyar párbeszéd ma, a rendszerváltozás után két évtizeddel is a kultúra, a kulturális kapcsolatok világában haladhat előre igazán. Már csak annak következtében is, hogy több országban, kisebbségi közösségekben és szétszóródásban élő

tizennégy-tizenöt millió magyar nem politikai, hanem kulturális értelemben alkot nemzetet, és a magyar—magyar dialógus intézményesített rendszerének egy kulturális nemzet érdekeit, anyanyelvi művelődését, kollektív önazonosságának fenntartását kell szolgálnia.

A magyar kultúra nemzetfenntartó képessége, szerepe és ereje nem lehet kétséges, mint ahogy ez sohasem volt kétséges a mögöttünk álló évszázadokban. Nem kevesen beszéltek arról, hogy a magyar nemzet valójában kultúrája és mindenekelőtt irodalma által létezik. Természetesen fontos szerepe van az állami intézményrendszernek, a gazdasági tevékenységnek, a társadalmi mozgalmaknak, az egyházaknak, akár a sportnak is. Azt azonban igen kockázatos lenne állítani, hogy a nemzet legfontosabb összetartó tényezője a tömegsport (mindenekelőtt a labdarúgás) volna, és a nemzeti erőforrásokat mindenekelőtt ennek szolgálatába kellene állítani. Kultúránk és főként irodalmunk nemzetfenntartó küldetését szinte minden gondolkodó magyar elme az első helyre tette – olyan államférfiak, mint Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Bethlen István, Teleki Pál, Klebelsberg Kuno vagy éppen Bibó István, és természetesen olyan írók, mint Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, Babits Mihály és Illyés Gyula.

Csupán egyetlen érvelést szeretnék idézni itt, Szabó Zoltánét, a londoni emigrációba kényszerített neves „népi” íróét és szociográfusét, aki 1974-ben írott *Hungarica Varietas* című esszéjében fejtette ki azt a gondolatot, miszerint a magyar nemzet mindig „irodalmi nemzet” volt, és annak is kell maradnia. „Az irodalmi nemzetet – olvashatjuk itt –, mint minden nemzetet – az a bizonyos, »mindennapi népszavazás« tartja össze. Vagyis egyéni döntések az együvé tartozás mellett. Mihelyt az összetartozás-tudat az írókban, kifejezése a szellemi életben elhalványul, vagy elnémul, az irodalmi nemzet gyöngül, a minőség rokkán, a tehetség elbátortalanodik, az értelem eleven erői elszikkadnak, a szellemi élet vérkeringése elakad. A nemzet megszervezi.” Valójában ennek az „irodalmi nemzetnek” a határokon átívelő létét és megmaradását szolgálta az Anyanyelvi Konferencia munkája is.

A magam részéről (és gondolom, ebben igen sokak véleményét és meggyőződését képviselhetem) mindig is megkerülhetetlen feladatnak láttam a magyar kultúra, mindenekelőtt a magyar irodalom, azaz a kulturális „civil-társadalom” intézményeinek és szervezeteinek bevonását mind a magyar-magyar párbeszéd stratégiájának alakításába, mind ennek a stratégiának a

gyakorlati megvalósításába. Részben amiatt, hogy a párbeszéd és az együttműködés alakításában a kulturális életnek vannak felhalmozott tapasztalatai, részben avégett, hogy a kulturális élet képes a párbeszéd stratégiája mellé állítani a civil társadalom erőit: támogatását, sőt áldozatkészségét. A magyar-magyar dialógus és együttműködés ugyanis jóval fontosabb nemzetpolitikai feladat annál, mintsem hogy a politika vagy pusztán a kormányzat ügye legyen. És csakis a kulturális élet, például az anyanyelvvédő és irodalmi szervezetek tehetik valóban országos és nemzeti üggyé a magyar-magyar párbeszédet. Ehhez azonban a kormányzati politika eszközei, így a pénzügyi támogatás által kellene lehetővé tenni azoknak a nagy múltú társadalmi intézményeknek a működését, amelyek, miként az Anyanyelvi Konferencia is, jelentékeny kulturális háttér és tapasztalat birtokában vállaltak szerepet a magyar-magyar kapcsolatok szervezésében, a határokon belül és kívül ellátandó nemzeti kulturális feladatok ellátásában.

Erőfeszítések és ellehetetlenítés

Kétségtelen, hogy az anyanyelvi mozgalomnak a nyolcvanas és kilencvenes években volt a fénykora: ebben a két évtizedben igen széles körű tevékenységet folytatott, számos „sikerprogramot” hozott létre, nagy számban voltak munkatársai és hívei, mondhatnám (Kányádi Sándor kifejezésével élve) „Szabófalváról San-Franciscóig”, vagyis szinte mindenütt, ahol magyarok élnek. Ezt a szerepét a korábbi évtizedek során általában elismerte, tevékenységét folyamatosan támogatta a politikai élet és a kormányzati intézményrendszer. (Volt idő, amidőn irodájában hat alkalmazott dolgozott, ma egyetlen titkárnő és egy szerződéses pénzügyi munkatárs végzi a feladatokat). Legendás évtizedek voltak ezek, előfordult, hogy választmányunk ülésén kormányzati tényezők, például Göncz Árpád köztársasági elnök is megjelentek, kapcsolatban voltunk Antall József miniszterelnökkel és Orbán Viktor későbbi miniszterelnökkel is. Általában elmondható, hogy az Anyanyelvi Konferenciának igen nagy tekintélye volt a hazai egyesületi életben, már csak annak következtében is, hogy nem egy viszonylag szűk értelmiségi réteget képviselt, hanem a világ magyarságával épített ki gyümölcsöző kapcsolatokat. Ezek között a kapcsolatok között rendkívüli fontosságra tettek szert azok az összeköttetések, amelyek a szomszédos országokban működő kisebbségi magyar szervezetek, így egyházi, kulturális, tanügyi és ifjúsági szervezetek építettek ki az anyanyelvi

mozgalommal. Mindez erőteljesen megjelenítette az Anyanyelvi Konferencia „befogadó” jellegét.

Ahogy azonban szaporodni kezdtek az (össz)magyar kulturális egyesületek, úgy vesztett fontosságából a korábban megkerülhetetlennek tekintett anyanyelvi mozgalom. Kétségtelen, hogy a mögöttünk lévő két évtizedben bizonyos „infláció” ment végbe a határon túli magyarsággal foglalkozó szervezetek és mozgalmak világában, és ennek a jelenségnek az is következménye volt, hogy a kisebbségi magyarokkal kialakított kapcsolatrendszer szervezése és főként az állítólagos eredmények folyamatos hangoztatása sikeresen szolgált bizonyos magánérdekeket. Ennek a mozgalmi „inflációnak” a folyamata több tekintetben is ártalmas hatást tett az általunk szervezett anyanyelvi mozgalomra. Mindennek részben az volt a hátterében, hogy az Anyanyelvi Konferencia nem kívánt beállni egyetlen politikai párt mögé sem. Meggyőződésünk értelmében, most úgy tetszik: tévesen, csupán a nemzeti kultúra szolgálatára szegődtünk el, vagyis stratégiai feladatokat vállaltunk, erre a mára teljesen átpolitizálódott magyar társadalomban valószínűleg nincs szükség.

Következésképp intézményünk az utóbbi esztendőekben mind kevesebb költségvetési támogatást kapott, márpedig egy ilyen szerteágazó és költségigényes munkát nem lehet támogatás nélkül végezni, hiába vállalnak résztvevői önzetlenül szerepet. (Mint a szervezet elnöke, magam nem kaptam semmiféle juttatást, holott hivatali teendőim igen sok időmet lefoglalták, például hosszú napokra el kellett utaznom a szomszédos országok magyarok által lakott városaiba, az ott rendezett találkozókra, tanfolyamokra.) Mégis valami szerény (elárulom: az utóbbi esztendőekben évi tizenötmilliós költségvetési) keretből fenn tudtuk tartani irodánkat, intézni tudtuk határon túli társintézményeink ügyes-bajos dolgait, minden esztendőben rendeztünk néhány szakmai konferenciát, pedagógus-továbbképző tanfolyamot, és rendre meg tudtuk tartani választott szerveink: az elnökség és a választmány üléseit. Mindemellett rendszeresen közreadtuk Nyelvünk és Kultúránk című folyóiratunkat is.

Így azután a közelmúltban tapasztalt kormányzati és bírósági döntések következtében (talán csak egy időre, ámbár egy felszámolt kulturális intézmény újólagos életre keltésének igen csekélyek a lehetőségei) az Anyanyelvi Konferencia munkájának alighanem vége van. Kulturális és társadalmi szervezetek működésére ugyanis jelenleg nem

írtak ki pályázatot, ezért elesünk azoktól a lehetőségektől is, amelyeket az úgynevezett „közhasznúsági” státus elérése révén kaphatnánk meg. A jelenlegi szabályok szerint ugyanis az a kulturális egyesület tarthat sikeres igényt költségvetési támogatásra, amely megszerzi az úgynevezett „közhasznúsági” státust, vagyis az állami szervek elismerik munkájának közhasznú voltát. Ezt a státust a bíróság állapítja meg. Természetesen az illetékes bírósághoz fordultunk annak érdekében, hogy számunkra ezt a státust ítélje meg, ennek birtokában lehattunk volna egyértelműen jogosultak valamilyen (akárcsak szerény mértékű) költségvetési támogatásra.

Az illetékes Fővárosi Törvényszék első alkalommal beadványunk kiegészítését kérte, majd miután ennek eleget tettünk, dr. Kovács Enikő bírósági titkár aláírásával elutasította kérelmünket, a többi között a következő indoklással. Érdemes szó szerint idézni a szöveget: *„az alapszabály 16. pontja azt tartalmazza tévesen, hogy a számvizsgáló bizottsági tag a legfőbb szervek ülésein tanácskozási joggal vesz részt, holott a számvizsgáló bizottsági tag egyesületi tagként a közgyűlés ülésén szavazati joggal jogosult részt venni.”* Gondolom, mindenki érti, hogy alapszabályunk szerint a számvizsgáló bizottság tagjai csupán a „legfőbb szervek”, vagyis az elnökség és a választmány ülésein vannak kizárva a szavazás lehetőségéből, ezek a vezetőségi ülések azonban *nem* közgyűlések, ezeken ugyanis a számvizsgáló bizottság tagjai is (az egyesület tagjaiként) teljes joggal, természetesen szavazati joggal is részt vehetnek. Ez különben így történik *minden* társadalmi egyesület eljárásrendjében. Őszintén szólva nem értem, hogy az illetékesek szándékosan vagy tévedésből voltak képtelenek a magyar nyelv szabályai (és a józan ész) szerint értelmezni az alapszabály szövegét. Jó volna ez ügyben jogorvoslatot vagy legalább magyarázatot kapni, nem tudom, vajon ebben reménykedhetem-e.

Nehéz lenne búcsút vennünk attól a több száz magyarországi és határokon túl dolgozó magyar pedagógustól, lelkésztől, írótól, tudóstól és művésztől (köztük tizenöt vagy tizenhat Kossuth- illetve Széchenyi-díjastól) és attól az ugyancsak számos kulturális egyesülettől, közösségtől, akikkel és amelyekkel négy évtizeden keresztül, szem előtt tartva a nemzet szellemi és erkölcsi összetartozásának magasabb érdekeit, közösen alakítottuk ki és igyekeztünk elvégezni tennivalóinkat. A csalódottságon, a kifosztottság miatt bennünket elfogó lelki megrázkódtatás

érzésén nehéz úrrá lenni, ha azt kell hinnünk – hacsak nem kapunk az illetékesek részéről némi biztatást, pontosabban inkább tevőleges támogatást, amelynek birtokában továbbra is végezhetjük munkánkat —, elértek a búcsú pillanatai. Nehéz elfogadni ezt a helyzetet, különösen nekem, aki immár négy évtizeden keresztül veszek részt az anyanyelvi mozgalom tevékenységében. Bizonyos vagyok abban, hogy csalódottságomban és fájdalomban nem vagyok egyedül, igen sokan élnek Magyarországon, a szomszédos országok magyar közösségeiben és a nyugati világban olyan magyar értelmiségiek, akiknek élete és munkássága hosszú évtizedeken keresztül egybefonódott az anyanyelvi mozgalom tevékenységével, és akik áldozatosan, időt és munkát nem sajnálva vállaltak szerepet abban a munkában, amely a magyar nyelv és a magyar kultúra és természetesen a magyar nemzeti közösség fennmaradását és megerősödését szolgálta.

Mégis azzal vigasztalom magam, amivel egykor Vörösmarty Mihály próbált némi vigaszt lopni mindig kifosztott és megcsalatott nemzete szívébe, a *Gondolatok a könyvtárban* című költemény zárósoraira utalok: „*Mi dolgunk a világon? Küzdeni /Erőnk szerint a legnemesbekért, / Előttünk egy nemzetnek sorsa áll. / Ha azt kivittük a mély süllyedésből, / S a szellemharcok tiszta sűgaránál / Olyan magasra tettük, mint lehet, / Mondhatjuk, térvén őseink porához: / Köszönjük, élet! áldomásodat. / Ez jó mulatság, férfimunka volt!*”

Budapest, 2012. november 4.
(*Nyelvünk és Kultúránk*. 2012. 4. sz., 7-24. o.)

V. ÚJ ÉVEZRED KÜSZÖBÉN

KIHÍVÁSOK ÉS KÉRDÉSEK AZ EZREDFORDULÓN

A magyar társadalom és a magyar kultúra történetét többnyire feloldhatatlannak tetsző ellentmondások terhelik, mintha a nemzeti közösség sohasem (vagy csak igen ritkán) tudott volna megegyezni abban, hogy fejlődése vagy éppen pusztta fennmaradása milyen egyetemesen elfogadható politikai és/vagy kulturális stratégiát kíván. Gyakran fordult elő, hogy végül nem a józan belátás és a megfontolt eszmecserék, nem a közös tervezéssel és erőfeszítésekkel kialakított jövőkép formálta az érvényre jutó „nemzeti” stratégiát, hanem a geopolitikai kényszerűségek, a társadalmi létben kialakult konfliktusok vagy éppen a politikai csoportok partikuláris érdekérvényesítő törekvései. Az úgy-ahogy végül is megvalósuló nemzeti stratégiát többnyire a túlélés erkölcsi értelemben nem mindig építőjellelűnek bizonyult kényszerűsége szabta meg, és legfeljebb egy-egy nagyszabású történelmi személyiség tudott valóban távlatos jövőképet kialakítani, nem biztos, hogy megvalósítani.

Valójában egész történelmünket áthatják a megoldhatatlan vagy igen nehezen megoldható ellentmondások: a korai középkorban a pogány hagyomány és keresztény európai beilleszkedés, Mohács után a török és a német (Habsburg) orientáció, reformkorral kezdődő időszakban a nemzeti öncélúság és az európai felzárkózás, a 20. században pedig a különféle parancsuralmi rendszerek és a nyugati demokratikus modellek befolyása között. Az egymással küzdő politikai és kulturális stratégiák

csatazaja a jelenben is elnyomja a kiegyenlítésre törekvő józanabb véleményeket és tanácsokat. Magyarország – nemcsak geopolitikai elhelyezkedése következtében, hanem „lelki” értelemben is – mindig egymással ellentétes eszmei, politikai és kulturális vonzások és ajánlatok között ingadozott, és történelmi értelemben csak ritkán sikerült érvényes és hatékony választ adni az egymással ellentétes oldalról érkező kihívásokra.

Ezek az érvényes válaszok többnyire egy átfogó szemlélet és összegző nemzeti stratégia jegyében jöttek létre. Nem mindig a gyakorlati politikában, a döntéshozó hatalmi apparátusok tevékenysége nyomán, inkább a szellemi, a kulturális mozgalmak világában. Így a 19. század harmadik évtizedében kibontakozó reformkorban a magyar nemzeti romantika képviselőinek (egy Széchenyi Istvánnak, Vörösmarty Mihálynak) a történelmi és kulturális értékek széles mezőjét átfogni képes gondolkodása, a kiegyezés után a magyar polgárosulás politikai vezető rétegének (Deák Ferencnek, Andrássy Gyulának) világpolitikai tájékozottsága, a 20. század elején, a (Horváth Zoltán szavával) „második reformkornak” nevezhető két évtizedben a Nyugat és a Huszadik Század körül fellépő szellemi mozgalom (egy Ady Endre, egy Babits Mihály, egy Jászi Oszkár) egyszerre nemzeti és európai orientációja vagy a század negyedik évtizedében szerveződő reformmozgalmak (a liberálisok, a népiek, a katolikusok, a protestánsok, az erdélyiek és így tovább, a kései Nyugat és a Szép Szó, a Válasz, a Vigília és az Erdélyi Helikon tábora és olyan politikusok, írók és gondolkodók, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Illyés Gyula, Németh László, Sík Sándor, Makkai Sándor, Hamvas Béla és Csécsy Imre) sok irányba ható modernizációs elképzelései – nos, ezek a törekvések és mozgalmak teremtették meg azt a hagyományt, azt a szellemiséget és azt a stratégiai mozgásteret, amelyre a jelen ellentmondások és feszültségek között vergődő magyar társadalmában és kultúrájában figyelniünk kellene.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy hasonló stratégiai és önszemléleti ellentmondások szinte minden közép- és kelet-európai nemzetnél kimutathatók, nemcsak a régió kisebb népeinél: a lengyeleknél, a cseheknek, szlovákoknál, románoknál, szerbeknél és horvátoknál, hanem a régió és az egész kontinens sorsát nagyban meghatározó, egymással nem egyszer hatalmi vetélkedésbe kerülő németeknél és oroszoknál is. Sőt talán a nagyobb európai nemzetek, amelyek máskülönben az európai történelem és kultúra legnagyobb hatású hordozói és alkotói voltak, és amelyeknek szellemi élete igen sok egyetemes értékkel gazdagította az

emberi civilizációt, egyszóval ezek a nemzetek idézték elő a legnagyobb civilizációs katasztrófákat is – elegendő, ha a náciizmus és a bolsevizmus rémtetteire és pusztításaira gondolunk.

A magyar társadalmat, a magyar kultúrát ma is igen éles törésvonalak: egymással küzdő politikai és kulturális stratégiák osztják meg, és nem volna könnyű dolgom, ha ezeket az ellentéteket akarnám röviden áttekinteni. Valószínűleg olyan sok van belőlük, hogy felsorolásuk egy hosszabb tanulmány kereteit is szétfeszítené. Hiszen az egymással küzdő politikai hagyományok, a négy évtizedes kommunista korszak által átörökített és az újonnan létrejött társadalmi ellentétek, az ország regionális szerkezetében kialakuló fejlődési eltérések és európai integrációjával kapcsolatos konfliktusok megannyi szinte feloldhatatlan ellentmondást jelentenek, ezek vizsgálata akár egy tudományos kutatóintézet számára is csak hosszú távon megoldható feladattömeget adhat.

Most azonban nem a mai magyar társadalom belső konfliktusainak vizsgálatára szeretnék vállalkozni, ehhez valószínűleg nem is volna elegendő áttekintésem, hanem a kulturális, közelebbről az irodalmi antinómiákat próbálnám szemügyre venni és röviden leírni. Máskülönb nyilvánvaló, hogy az irodalom, az irodalmi élet és a társadalom, a társadalmi lét ellentmondásai egymással összefüggenek, és az irodalom belső konfliktusai mögött nem egy esetben közvetlenül társadalmi feszültségek, illetve a magyar társadalom jelen állapotából következő mentalitásbeli, ideológiai ellentétek találhatók.

Az irodalomról beszélek tehát, és a magyar valóságnak ebben a jól meghatározható, a társadalmi lét más övezeteitől mégsem függetleníthető világában négy nagy antinómiát szeretnék jelezni és egymástól elkülöníteni.

1. A NEMZETI ÉS AZ EURÓPAI ORIENTÁCIÓ ELLENTÉTE. Irodalmunkban ez a kétféle orientáció hagyományosan igen sok nézeteltérést és szellemi küzdelmet okozott: szellemi küzdelem jelent meg a 18. és 19. század fordulóján a felvilágosodás újítói (Bessenyei György, Batsányi János) és a nemzeti hagyományok gondozói (Gvadáfl József, Dugonics András) között zajló polémiákban, a Kazinczy Ferenc által vezetett kulturális megújulás és nyelvújítás körüli harcokban, amelyekben igen számottevő erők kívánták meggátolni a kulturális modernizációt, később a „nép-nemzeti klasszicizmus” és a „kozmpolitá költészet” hí-

veinek vitáiban, majd a Nyugat fellépése körül zajló szellemi háborúban, végül a harmincas évek népi-urbánus csatározásaiban. A nemzeti és az európai (egyetemes) orientáció és stratégia küzdelme szinte végigvonul a magyar kultúra, a magyar irodalom sokévszázados történetén. A két orientáció vetélkedésének, ebben az értelemben, hasonlóan a többi közép- és kelet-európai kultúra belső küzdelmeihez, igen nagy hagyománya van.

A szűkebb értelemben nemzeti kulturális stratégia és a modernizációs európai kulturális stratégia sok tekintetben a jelenben is szemben áll egymással. Ez a szembenállás jelenik meg a hagyományosan nemzeti kötődésű irodalom és a posztmodernnek, sietve transzavantgárdnak nevezett irodalom vitáiban, vagy azokban az irodalmi beharcokban, amelyek a jelen irodalmi életében: az egymással perlekedő „szekértáborok” között zajlanak, például az irodalmi intézményeket támogató költségvetési, alapítványi pénzek elosztása körül. Még rosszabb, ha már csatározások sincsenek, és az egymással szemben álló táborok figyelemre sem méltatják egymást, tudomásul sem veszik egymás törekvéseit és értékeit, el sem olvassák egymás folyóiratait és műveit, mint ahogy tapasztaltaim szerint például a Holmi körül gyülekező írók nem olvassák a Hitelt és a Hírel körül gyülekező írók nem érdeklődnek a Holmi iránt...

A nemzeti és az európai orientáció szembenállása nem egyszer türelmetlen és kirekesztő magatartáshoz vezet: az egyik oldalon mindaz értelmetlen handabandázásnak, kozmopolita ügyeskedésnek tetszik, amit az „urbánusok”, posztmodernnek („posztnyugatosok”) művelnek, a másik oldalon pedig mindazt provinciális nép-nemzeti elmaradottságnak minősítik, amire a nemzeti sorskérdésekre figyelő irodalom vállalkozik. A kulturális hasadás már-már végzetesnek bizonyul, és természetesen mindkét irodalmi tábor kialakította a maga külön ideológiáját és esztétikáját, értékrendjét és kritikai holdudvarát, önvédelmi belső szolidaritását és mozgalmi erőterét. A magyar irodalomban egymásra gyanakvóan vagy éppen ellenségesen tekintő „szomszédvárok” rendszere jött létre, és ez a rendszer veszedelmesebb lehet, mint a tízes és húszas évek „kettészakadt” irodalmának rendje, amelyről akkoriban (1927-ben) oly sok keserűséggel beszélt Babits Mihály.

2. A SZEMÉLYISÉGEKVŐ ÉS A KÖZÖSSÉGI ELVŐ IRODALOM ELLENTÉTE. Az irodalom, mint minden művészet, sőt minden szel-

lemi alkotó tevékenység, erősen az alkotó személyiségéhez kötött. A személyiség képességei (tehetsége) és tapasztalatai, az önkifejezés érdekében történő erőfeszítések nélkül nem jön létre irodalmi mű, általában műalkotás. Ugyanakkor igen nagy hagyománya van annak a meggyőződésnek is, hogy az irodalomnak bizonyos közös tapasztalatokat, felismeréseket, törekvéseket kell kifejeznie, és az alkotó művész egy emberi közösség: egy értelmiségi csoport, egy társadalmi réteg, egy nemzet vagy éppen az egész emberiség megbízásából és nevében beszél, mint nagyszabású közös élmények és törekvések és remények letéteményese.

Erre utal különben René Wellek és Austin Warren mára klasszikusnak tekinthető *Az irodalom elmélete* című kézikönyve is, midőn a művészi alkotás két lényegi kritériumát a következőkben jelöli meg: „a művészet mint öncél, és a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus” és a „kulturális kötőerő” fogalmi köre kétségkívül magába foglalja az irodalom közösségi, nemzeti szerepvállalását és mandátumát. Különösen a magyar és megint csak: általában a közép- és kelet-európai irodalmakban, amelyek sok évszázados hagyományaik értelmében voltak – Németh László találó kifejezésével élve – „a nemzeti élet mindenesei”.

A 20. században és különösen a kilencvenes évek új szellemi orientációjának kebelében mindazonáltal új és minden korábbinál erősebb hangsúlyt kapott az a meggyőződés, hogy az irodalomnak nem valamilyenféle közösség nevében kell megnyilatkoznia, hanem kizárólag az emberi személyiség helyzetét, megrendülését, válságát, valamint éppen felbomlását és megsemmisülését kell kifejeznie.

A jelen irodalomtörténet-írásnak egyik leginkább befolyásos iskolája máris megingatta azoknak a költőknek és íróknak, például Illyésnek, Radnótinak, Németh Lászlónak a tekintélyét, akik az irodalomban valamilyen közösségi képviselőket kerestek, és a legmostohább körülmények között is ragaszkodtak a személyiség hagyományos integritásához. A közösségi elv és a személyiségekv ellentmondása mára áthidalhatatlannak tetszik, és a személyiségekv irodalom teoretikusai mind ingerültebben tekintenek a közösségi értékeket védeni és konstituálni igyekvő irodalomra. Ez az irodalomesztétikai ellentmondás magyarázza például azt, hogy Petőfi Sándor költészetét és szellemi örökségét – és éppen a költő halálának százötvenedik évfordulója körül – jóformán elutasították azok, akik ma az irodalomtörténeti kánonokat összeállítják. Tudok olyan, történetesen erdélyi tanárról, aki ki akarta hagyni Petőfit a tanmenetből,

mondván, hogy költészete mára minden érvényét elveszítette, és nem felel meg a személyiségelvű líraelmélet követelményeinek.

Mindez együtt jár a további elutasítással, amelyben azok a valójában nagyon is a személyiség sorsával foglalkozó költők részesülnek, akik minden drámai tapasztalatuk ellenére is fenn kívánták tartani a költői személyiség integritását vagy az ebbe vetett hitet. Olyan költőkről van szó, mint Radnóti vagy Illyés. Többen állítják ugyanis azt, hogy a 20. századi költészet csakis az emberi személyiség, az „én” felbomlásáról, ontológiai bizonytalanságáról, mi több, a személyiség megsemmisüléséről tehet vallomást, és a személyiség védelme valójában nem feleltethető meg annak az antropológiai képnek vagy víziónak, amelyet a modernitás hozott létre.

3. A MAGAS IRODALOM ÉS A TÖMEGIRODALOM ELLENTÉTE. Mindig létezett magas kultúra és tömegkultúra, és a kettő között viszonylag ritkán adódtak kapcsolódási pontok. Annak valójában művészet-, illetve általános kultúraszociológiai jelentősége volt, hogy milyen társadalmi csoportok léptek fel fogyasztóként az egymással igazából alig versengő két kulturális piacon. A magas kultúra: az értékes irodalom, zene és képzőművészet inkább az értelmiségi és a vagyonosabb polgári rétegek, a szórakoztató zene, a magyar kulturális körben például a cigányzene, a tömegirodalom, így a kalandregény, az érzelgős „best-seller” vagy a képzőművészeti giccs jobbra a kispolgári rétegek érdeklődését váltotta ki, habár az sem volt kivételes, hogy a társadalmi hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedők a tömegkultúra termékeit, az úgynevezett „egyszerű emberek” pedig a magas kultúrát részesítették előnyben.

Külön kulturális rendszert alkotott a népi kultúra, amelynek fogyasztói, igaz, a polgári társadalom alatt vagy ezen kívül helyezkedtek el, maga a népi kultúra mindazonáltal egy magasrendű hagyományt és ízlést képviselt. Nemcsak a népköltészetre, hanem a népi képzőművészetre és építészetre, a népi színjátszásra és a néptáncra is gondolok. A kulturális termékeknek ez a területe lényegében a saját tradíciói és törvényei szerint fejlődött, ahogy Ortutay Gyula annak idején megállapította: „a paraszti kultúra és világkép lényege szerint erősen önellátó volt; kérdéseire magának kellett megadnia legtöbbször a feleletet”. Ezzel együtt a népi kultúra maga is univerzális műveltséget alkot, teljes mértékben ki tudta elégíteni az egyének és közösségek esztétikai és erkölcsi igényeit.

A tömegkultúra nem ilyen igényeket próbál kielégíteni, sőt kifejezetten lerombolja ezeket a magasabb igényeket, miközben pusztán a szórakoztatásról, a „kikapcsolódásról”, a pihentetésről kíván gondoskodni. Lassanként megszünteti azt a személyességet, amely a valódi kultúrát fogyasztó ember sajátja, felszámolja a befogadói jelenlétet és azt az együttműködést, amely a magas kultúra létrehozója és élvezője közötti kialakul. A modern tömegkultúra és főként ennek elektronikus változata: a videólátványosságok, a televíziós „szappanoperák” – és akkor még nem szóltam az erőszakot népszerűsítő vagy a pornográf filmekről – kifejezetten a személyiség önépítése, önmegvalósítása ellenében érvényesülnek, és a jelenben éppen ez a tömegkultúra veszi át mind szélesebb körben a korábbi magas kultúra és népkultúra helyét és szerepét. Ez a folyamat az egész világon előrehaladt, következképp a magas kultúra visszaszorult. Az évezredforduló kaotikus viszonyai között egészen új helyzet áll elő, még ennek a helyzetnek, amely különben igen nagy mértékben meghatározhatja az irodalom jövőjét is, egyelőre alig ismerhetjük a sajátosságait. Legfeljebb annyit tudhatunk, hogy a korábbihoz képest radikálisan változnak meg a kultúrafogyasztás szokásai, átalakulóban van az ízlésvilág, és megváltozik az ember és a kultúra viszonya.

4. A HAGYOMÁNY ÉS A MODERNSÉG ELLENTÉTE. A hagyomány és az újítás mindig is versengett egymással, és természetesen voltak korszakok, midőn inkább a hagyomány, és voltak korszakok, midőn inkább az újítás érvényesült. A legtermékenyebb korszakok mindazonáltal azok lettek, amelyek összhangba tudták hozni a hagyományokat és az újításokat, és a tradíció bizonyos mozzanataira tudták építeni a mindenkori modernséget. Így a magyar romantika korszaka, midőn Berzsenyi vagy Vörösmarty költészete természetes egységet hozott létre a nemzeti költői hagyományok és a nyugatról érkező romantikus világkép, valamint poétika között, vagy a Nyugat nagy korszaka, amely ugyancsak természetes és termékeny szintézisbe tudta fogni a nemzeti tradíciót és a francia, angol, német irodalom modern indíttatásait.

A két kultúrát konstituáló erő: a hagyomány és a modernség szerencsésnek aligha mondható korszakokban viszont élesen egymással szemben érvényesül. Ilyenkor lényegében megszűnik a kultúra teremtő foly-

tonossága, zavarok támadnak abban a kulturális diskurzusban, amelynek fenn kell tartania a nemzeti kultúra szerves folyamatait, és nehézkessé vagy éppen lehetetlenné válik a különféle iskolák, irányzatok és mozgalmak dialógusa. Ennek a zavarnak vagyunk a szenvedő tanúi a jelen magyar irodalmát nyomon követve is. A modernnek (posztmodernnek) szívesen beszélnek arról, hogy az irodalom hagyományos realista vagy klasszicista formái végképp kiüresedtek, és legfeljebb tömegkulturális termékek létrehozására valók, a hagyományok hívei pedig kedvtelve hivatkoznak arra, hogy a posztmodern irodalom vagy a neoavantgárd megszakította minden kapcsolatát a valósággal, sőt az emberi értelemmel, és legfeljebb belterjes és kicsiny irodalmi szekta életidegen beszédmódja, „madárnyelve” lett. A hagyományos és a modernista írásmód élesen elvált egymástól, és úgy tetszik, lassanként megszűnnek a kölcsönös megértés szemléleti és szemantikai alapjai.

A magyar kultúra (és a kulturális stratégiák) antinómiáiról beszéllek, abban a meggyőződésben, hogy az előttünk álló korszakban – az évszázad- és évezredforduló korszakában – ezeket az antinómiákat valamiképpen fel kell oldanunk. Annál is inkább, mert irodalmunknak, általában kultúránknak nem ezeket a hagyományosan 20. századi belső ellentmondásokat kellene tovább örökítenie, ráadásul újabbakkal növelnie, hanem mindenekelőtt a korforduló nagy feladataira kellene összpontosítania. Ezek a feladatok elsősorban integrációs feladatok, méghozzá három, mondhatnám így is, „létfontosságú” területen.

1. AZ IRODALMI KULTÚRA INTEGRÁCIÓJA.

A magyar irodalmi kultúra, amely a mögöttünk lévő diktatórikus korszak utolsó évtizedeiben valamiféle szellemi és erkölcsi egység képét mutatta, a kilencvenes években, jól ismert okok, mindenekelőtt politikai okok következtében, szétesett és egymással küzdő „szekértáborok” harci terepévé vált. Ez a káros kultúraellenes dezintegráció semmiképpen sem folyhat tovább, máskülönben nemzeti kultúránk egész történelmileg létrejött rendje szenved alig orvosolható sérüléseket, és nemzeti identitásunk kerül veszélybe. Az irodalmi kultúra, az irodalmi élet belső integrációjának védelme és helyreállítása ezért kölcsönös türelemre épülő eszmecseréket, megfontolt művelődéspolitikai intézkedéseket kíván. Végül is az irodalom és az irodalmi élet nem lehet a politikai erők és csoportok zsákmányszerző kalandozásainak védtelen és kiszolgáltatott terepe.

2. A NEMZETI IRODALOM INTEGRÁCIÓJA.

A magyar irodalom, miként ez közismert, intézményi rendje értelmében területileg is erősen megosztott, minthogy a nemzeti irodalom jelenleg Magyarországon kívül még négy másik országban: Romániában (Erdélyben), Szlovákiában (a Felvidéken), Ukrajnában (Kárpátalján) és Jugoszláviában (a Vajdaságban) él, ezenkívül Szlovéniában, Horvátországban és a nyugati diaszpórában (Ausztriától Ausztráliáig) is léteznek a magyar irodalomnak alkotó személyiségei és intézményei. A magyar irodalom intézményes integrációja igen nagy mértékben nyert teret a közép-európai történelmi átalakulások óta eltelt évtizedben, és gondolom, magától értetődő nemzeti érdek, hogy ezt az integrációt fenn kell tartani, tovább kell fejleszteni. Magyarország várható európai csatlakozása és kivált az a körülmény, hogy irodalmi kultúránk tekintélyes hordozói, azaz a magyar nemzeti közösség igen nagy részei várhatóan nem lehetnek jelen az európai integrációban, mindazonáltal új kihívást fog jelenteni. Az úgynevezett „schengeni határok” a nemzeti kultúra integrációs folyamatai számára is komoly veszélyeket jelenthetnek. Éppen ezért intézményes keretek között: a budapesti kormánypolitika és a magyar „civil-társadalom” ezirányú készségeinek fejlesztésével meg kell erősíteni, kikezddhetetlen alapokra kell építeni a több országban megosztottan működő nemzeti kultúra integrációs folyamatait.

3. A MAGYAR KULTÚRA EURÓPAI INTEGRÁCIÓJA.

Irodalmunk, kultúránk legnagyobb – alkotó egyéniségeinek hagyományos fájdalma és panasza, hogy a magyar irodalom nincs jelen rangjához méltóan az európai irodalmak családjában, illetve a világirodalomban. Természetesen vannak biztató jelek is, így például a tavalyi Frankfurti Könyvvásár, amely, mint magam is tapasztalhattam, ha nem is látványos áttörést, de biztos sikert hozott. Valójában a könyvvásárt megelőző intézményes erőfeszítéseket kellene folytatni (ezen a téren mintha némi elfáradás jelei mutatkoznának), hogy Magyarország európai integrációját a magyar kultúra minden korábbinál teljesebb európai befogadása kísérje. Az uniós nemzetekben megvan erre a készség, hiszen kétségtelen tény, hogy a politikai és gazdasági integrációt más, úgynevezett „kisnemzetek” (a hollandok, a finnek, a portugálok, az írek) esetében is kulturális értékeik gazdagabb és hatékonyabb európai befogadása követte és egészítette ki.

Előadásomban kihívásokról beszéltem és kérdéseket tettem fel, pontosabban próbáltam megfogalmazni. Ezek természetesen nem az én kérdéseim, a kor (a korszakváltás) és a helyzet (a magyar kultúra jelen helyzete) teszi fel ezeket a kérdéseket. Válaszolnunk kell rájuk, és a válaszadás felelősségében mindannyian: a művelődési politika és a társadalmi szervezetek irányítói, az irodalmi élet résztvevői és maguk az alkotó egyéniségek: írók, irodalomkritikusok, tehát valóban mindannyian osztozunk. Rajtunk áll, hogy milyen lesz a következő esztendők, a következő évtizedek magyar irodalmi kultúrájának sorsa és helyzete.

(Ung-Bereg. Harmadik Pánsíp-Almanach. 2001. 64-70. o.)

MAGYARSÁG AZ ÚJ ÉVEZRED KÜSZÖBÉN

Már benne járunk az új évszázadban és az új évezredben, mégsem tudunk az eddig is tudottaknál többet arról, hogy ez a korforduló mit tartogat a számunkra. Valójában egyetlen igazán kedvező fejleményről beszélhetünk, nevezetesen arról, hogy a közép-európai régió egy része és vele Magyarország a 2004-es esztendőben az európai integráció teljes jogú (ámbar korlátozott lehetőségű) tagjává vált. Ugyanakkor a világpolitikában tapasztalható áramlatok inkább kedvezőtlenek. A politikai megoldásnak még ígéretével sem kecsegtető iraki háború, az iszlám terrorizmus nem csökkenő ereje, a tömegpusztító fegyverek mind veszedelmesebbé váló elterjedése (éppen a „harmadik világ” totalitárius államaiban), a liberális demokrácia elveinek világszerte tapasztalható deficitje és a mi kisebb világunkban (geopolitikai térségünkben) a magyarság körében tapasztalt politikai válságtünetek (amilyeneket például a kudarcral végződött népszavazás körül tapasztalt helyzet mutatott) – nos, mindez arra utal, hogy az új évezred első éveit nemigen váltják be a korszakváltáshoz fűzött, néhány esztendeje még általános bizakodásra okot adó reményeket.

Széles körű és elmélyülő konfliktusokat tapasztalunk, ugyanakkor a történelmi horizonton feltűnnek az új lehetőségek is. A mostoha tapasztalatok és a bizalmat keltő lehetőségek kettős perspektívájában próbálunk tájékozódni (nem először vereségekkel és veszteségekkel terhes jelenkorunkban), és most nekem éppen az a nem könnyű feladat jutott, hogy ebből a kettős perspektívából próbáljam áttekinteni a „magyarság

helyzetét az új évezred küszöbén”. Nos, lássuk először az elgondolkodásra kényszerítő, konfliktusokkal terhelt tapasztalatokat. Nyolc ilyen konfliktust hoznék szóba, bizonyára lehetne többet is.

1. *A magyarországi politikai táborok konfliktusai.* A magyarországi politikai táborok: a jobboldal és a baloldal a rendszerváltás óta folyamatosan élezi konfliktusait. Mára ez a szembenállás minden területre, tehát a politikai közélet mellett a kulturális és gazdasági szférára, számomra különösen fájdalmas módon az irodalomra és szinte abszurd módon a magánéletre is kiterjedt, és úgyszólván engesztelhetetlenné vált. A két nagy tábor küzdelme különösen a közélet fordulatot ígérő eseményei, így legutóbb az európai uniós választások, majd a kettős állampolgárságról (és a kórház-privatizációról) rendezett népszavazás alkalmával vált kiélezetté.

Ez a küzdelem időnként messze túlmegy az ésszerűség és az államrezon határán, mi több, mára a közélet fogalmainak az értelméről sem tudnak megegyezésre jutni az egymással szemben álló táborok. Mindkét fél mást ért például a „szabadság”, a „nemzet”, a „társadalmi egyenlőség”, a „piacgazdálkodás” fogalmain, és minthogy a magyar értelmiség is megosztott, alig van esélye annak, hogy egységesüljön a politikai nyelvhasználat, vagy hogy a független értelmiség elvállalja egy „politikai fordítóiroda” nyelvi egyeztetést szolgáló feladatait. A „két Magyarország” külön léte és szembenállása mindennapi tapasztalattá vált, és a szóértés, a megegyezés képtelensége mind több embert taszít közönybe a közélet, a politika minden megnyilvánulásával szemben. Mindez az európai uniós választások, majd a magyar állampolgárság kiterjesztéséről rendezett referendum alkalmával a választópolgárok tömeges méretben megmutatkozó távolmaradását eredményezte. A politikai küzdelem, amely máskülönben a demokratikus berendezkedés velejárója, ebben a minden önmérsékletet nélkülöző formájában éppen a demokrácia működését rontja meg.

2. *A főváros és a vidék konfliktusa.* A politikai táborok küzdelme rávetül a főváros és a vidék viszonyára (amelyet korábban is szociológiai és mentalitásbeli ellentétek terheltek). Ennek a Budapest kontra vidék konfliktusnak mára politikai töltése van. A főváros, miként ezt a legutóbbi országgyűlési választások is mutatták, inkább szociálliberális irányba, a vidék nagy része inkább konzervatív irányba szavaz. Mindezt tovább terhelte a jobboldali pártok (mindenekelőtt a Fidesz) retorikája, amely a magyar fővárost mint „nemzetidegen” képződményt mutatja be.

3. *A felső és alsó társadalmi rétegek konfliktusa.* A rendszerváltozást követő másfél évtizedben erősen kinyílt a „gazdagok” és a „szegények” helyzete között található „olló”. Ahogy a statisztikusok állítják, ez a mai Európa nyugati övezeteiben hatszoros, Magyarországon nyolcszoros-kilencszeres különbséget jelent, vagyis nálunk a leginkább tehetős néhány tízezer család nyolcszor-kilencszer akkora jövedelemhez jut, mint a leginkább elszegényedett többszázezer (egymillió?) család. Ez a jövedelembeli különbség már-már elviselhetetlen helyzetet eredményez, szociális válságokat ígér, és természetesen azzal jár együtt, hogy az „alul lévő” rétegek jóval kisebb mértékben képesek igénybe venni a demokratikus berendezkedés által kínált (például iskolai, egészségügyi, rekreációs) lehetőségeket, mint a gazdag rétegek. Vagyis a polgári és európai berendezkedésnek még a francia forradalom által kinyilvánított három nagy eszméje közül nem csak az „egyenlőség” és a „testvériség” elve sérül meg, hanem a „szabadság” eszméje is.

4. *A politikai osztály és az értelmiség konfliktusa.* A magyar értelmiség hagyományos közéleti és nemzeti szerepe sokat gyengült a rendszerváltozást követő másfél évtizedben. Korábban ennek az értelmiségnek, pontosabban az értelmiség olyan csoportjainak és képviselőinek, amelyek és akik többé-kevésbé függetleníteni tudták magukat a hatalom érdekeitől és befolyásától, kétségtelenül volt bizonyos közéleti hatékonysága, sőt maga a diktatórikus hatalom is nemegyszer rákényszerült arra, hogy figyelembe vegye a pártvezetésnek nem elkötelezett értelmiség véleményét és kívánságait. Ezek az értelmiségiek nem is voltak kevesen, és egyáltalán nem tartoztak a közélet „gyenge” tényezői közé. Hogy példákat is említsek, Illyés Gyulára és Németh Lászlóra, Mészöly Miklóssra és Nagy Lászlóra, Csoóri Sándorra és Konrád Györgyre gondolok.

A rendszerváltozás után átalakuló régi és a fellépő új hatalmi elit igen gyorsan ráébredt arra, hogy a maga függetlenségét óvó alkotóértelmiség igazából kényelmetlen terheket jelent, és ezért vagy kanalizálni próbálta, természetesen a saját érdekeinek szolgálatában az értelmiséget, nem is sikertelenül, vagy éppen figyelmen kívül hagyta kívánságait és tanácsait. Jól példázza mindezt a korábban nagy hatású értelmiségi szervezetek (például a Magyar Írószövetség) tekintélyének és szerepének nagymértékű csökkenése (csökkentése), és jól példázza mindezt, hogy valójában mindkét politikai tábornak sikerült létrehoznia a maga értelmiségi (irodalmi) szövetségi rendszerét és holdudvarát.

5. *A nemzedékek konfliktusa.* Nemzedéki ellentét mindig is volt és mindig is lesz, ez minden társadalom természetes velejárója és tünete. A rendszerváltozás utáni Magyarországon is létrejöttek a nemzedéki konfliktusok, mindenekelőtt a még a Kádár-korszakban szocializálódott idősebb (ötven-hetven esztendő) és a történelmi változások óta szocializálódott fiatalabb (harminc-negyven esztendő) korosztályok között. Vannak ennek a konfliktusnak ideológiai és politikai indítékai és jellegzetességei, mégsem ezeket tartom figyelemreméltónak, hanem a közélettel, a politikával, a társadalommal kialakított személyes viszonylatokat. Az idősebb generációk ugyanis szinte általánosan eszmei vagy erkölcsi megalapozottságában értelmezik a közéleti cselekvést (kivéve persze a Kádár-korszak máig közöttünk élő és azóta esetleg a „másik oldalra” átigazolt mindenkori karrierlovagjait), a fiatalabb generációk viszont inkább az érvényesülés technikájaként használják fel a politikát és a közéletet.

Nálunk is kialakultak a „posztmodern” politikának azok a jellegzetességei, amelyek szerint a politikai cselekvésnek nincs feltétlenül értéktartalma (esetleg erkölcsisége sincs), és mindenekelőtt az eredményesség, az elért siker minősíti a közéleti tevékenységet. Mindez megkérdőjelezte azokat a magyar politikai hagyományokat, amelyek korábban (mondjuk Széchenyi Istvántól és Kossuth Lajostól kezdve Teleki Pálon, Bajcsy-Zsilinszky Endrén és Nagy Imrén át Bibó Istvánig és Antall Józsefig) érvényben voltak, és egy új (nem mindig rokonszenves) politikai kultúrának adott szerepet. Ebben a politikai kultúrában a méltányosságnak és az önmérsékletnek, légióként pedig a szolgálat (a nemzetszolgálat, a népszolgálat) etikájának alig van szerepe.

6. *A nagy politikai narrációk meggyengülése vagy eltűnése.* A tizenkilencedik és huszadik század politikai kultúrájában mindvégig erősen hatottak azok a „nagy narrációk”, amelyeket a politikai eszmék és ideológiák alakítottak ki a történelem és a társadalom jelenségeinek értelmezése végett. Ilyen „nagy narrációk” szerveződtek a személyes szabadság, a nemzeti függetlenség, a társadalmi egyenlőség, a keresztény felebaráti szeretet vagy éppen a nemzetköziség eszméi köré, és a közéleti tevékenység, a politikai cselekvés többnyire ezeket az eszméket és narrációkat kívánta a gyakorlatban megvalósítani (akkor is, ha a narráció pusztán a személyes érvényesülés és hatalomvágy álruhája volt, akkor is, ha a narráció értelme és etikája a megvalósítás folyamatában megromlott vagy megsemmisült).

A magyar történelemben számos olyan időszakot találunk, midőn ezeknek a nagy politikai narrációknak, ahogy Eötvös József mondotta volt egykor: az „uralkodó eszméknek” a nemzet egészére kiható mozgósító ereje volt, talán elegendő, ha 1848-ra, 1867-re, 1918-ra, 1945-re és 1956-ra vagy éppen a rendszerváltozás éveire: 1989-re és 1990-re utalok. Mára ezek a nagy narrációk - összefüggésben mindazzal, amit az imént a nemzedéki konfliktusokkal kapcsolatban állítottam – szinte eltűntek a közéletből, vagy inkább az őszinteségük és a hatékonyságuk tűnt el, mint ezt a legutóbbi (a népszavazással összefüggő) események is tanúsították. Vajon milyen mértékben lehet ma mozgósítani a magyar társadalmat olyan klasszikus politikai narrációk és értékek mellett, mint amilyen a szabadság, a függetlenség, az egyenlőség és a testvériség?

7. *A magyarság demográfiai helyzetének konfliktusai.* Közismert tény, hogy öregedő és fogyatkozó nemzet vagyunk, és a magyarság demográfiai statisztikai drámai következtetésekre adnak alkalmat. A Kárpát-medencében, illetve a szerte az egész világon élő magyarok létszáma az első világháború után 10 és fél millió volt, ma (némi jóindulattal) 13 és fél millió (ebből 12 és fél millió él a Kárpát-medencében), azaz nagyjából 23 százalékos növekedés történt nyolc évtized leforgása alatt, miközben a románok létszáma nagyjából megkétszereződött, a szlovákoké pedig a két és félszeresére emelkedett (ezekben a számokban természetesen ott rejlik a több százezerre tehető asszimilált erdélyi és felvidéki magyar is!). Ez a demográfiai-etnikai válság előreláthatóan tovább fog növekedni az előttünk álló évtizedekben. Vannak demográfusok, akik szerint negyven-ötven esztendő múlva, ha nem sikerül a csökkenő tendenciát a visszajára fordítani, a jelenlegi 12 és fél millió magyarból már csak nyolc és fél, illetve kilencmillió fog élni a Kárpát-medencében, ebből is csak nyolcmillió a mai Magyarországon. A csonka ország népességének deficitjét, ahogy mostanában jelzik, két módon lehetne megállítani vagy legalább fékezni: először a kisebbségi magyarság áttelepítésével, másodszor a harmadik világ-béli (például kínai) bevándorlók tömeges befogadásával. Úgy gondolom, egyik sem lenne célszerű, egyik sem szolgálná a nemzet igazi érdekét. Következésképp minden korábbinál nagyobb felelősséget kellene tanúsítani a demográfiai válság megoldása iránt.

8. *Végül a kisebbségi magyarság kezelése terén tapasztalt konfliktusok.* Valljuk be őszintén és önkritikusan, hogy a rendszerváltozást követő magyar kormányzatok máig sem találtak stratégiai megoldást, azaz hiteles

és hatékony megoldást erre a talán leginkább súlyos magyar történelmi dilemmára. A két világháború közötti korszak, tulajdonképpen logikusan, a területi revízióban látta a megoldást, abban, hogy legalább a magyar többség által lakott területek kerüljenek vissza a magyar állam keretei közé. A revíziós politika áthatotta a korszak teljes közéletét, a politikai cselekvés teréből kiszorított minden más tennivalót, és a kormányon lévők rendre úgy gondolták, hogy a mindinkább gyötrelmes szociális kérdésekre, illetve a demokrácia kérdésére nem is kell megoldást keresniük. A revíziós politika történelmi sikerét jelentették azok az 1938 és 1941 között elért visszacsatolások, amelyek révén a Felvidék déli sávja, Észak-Erdély és a Székelyföld, végül a Bácska területe visszakerült a magyar állam határai közé. Ezzel a magyar nép jogos igényei is megvalósultak.

Ugyanez jelentette a revíziós politika történelmi vereségét: a visszakapott területek ugyanis a háborúban vereséget szenvedett totalitárius hatalmaknak voltak köszönhetőek, ezért a revízió nem lehetett tartós. Mint közismert, a nyugati nagyhatalmak, mindenekelőtt a Churchill által irányított Anglia részéről tapasztalható volt valamelyes jóindulat, s a londoni kormány valójában szívesen támogatott volna valamilyen korlátozott határrevíziót, a magyar érdekeket nem kevés rosszindulattal félresöpörő Sztálin vezette Szovjetunió azonban radikálisan elutasította a trianoni határok kiigazítására irányuló törekvéseket. Ebben kétségtelenül szerepet játszott az, hogy jóllehet Magyarországnak nem lehettek területi követelései a Szovjetunióval szemben (mint Romániának és Finnországnak), mégis részt vett az 1941-es német támadásban. Az elmúlt hat évtizedben mindenesetre olyan etnikai átalakulások (nemegyszer erőszakos kialakulások) mentek végbe a Kárpát-medencében, amelyek több területen is okafogyottá tették a magyar revíziós igényeket, minthogy a Kárpát-medencei magyar etnikumú terület nagymértékben csökkent, és mára csak néhány körzetben (így a Székelyföldön vagy Szlovákia déli peremén) találunk magyar többséget. Nem beszélve arról, hogy ma nincs olyan világhatalom, és természetesen az Európai Unió is ilyen, amelyek a legkisebb mértékben is fontolóra venne valamiféle javunkra történő határrevíziót. Annak ellenére, hogy a közép-európai régió nagyon is sokat változott a kommunista rendszerek bukása után, így mind Csehszlovákia (békésen), mind Jugoszlávia (háborús körülmények között) szétesett, és az első, illetve a második világháború után kialakított térképek nagymértékben megváltoztak.

A magyar nemzetstratégia előtt következésképp egyetlen lehetőség áll, mégpedig az európai integráció, amelynek létrehozása ugyanakkor máris nehézségekkel jár együtt. Néhány esztendeje több felelős magyar politikus is úgy vélte, hogy egyrészt az integráció, másrészt az úgynevezett „státustörvény” elérhető közelségbe fogja hozni a békés nemzetegyesítés ügyét. Aki a szlovákiai vagy romániai fejleményekre figyel, azóta talán óvatosabban közelíti meg ezt a kérdést, tekintettel arra, hogy mind a hivatalos szlovák, mind a hivatalos román politika arra törekszik, hogy az európai integráció lehetőleg ne járjon együtt magyar nemzetegyesítéssel, és a magyar-szlovák és a magyar-román határ ne legyen annyira „légies”, mint például a német-francia vagy az olasz-osztrák határ.

A Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek helyzetét ezért az európai integráció önmagában nem oldja meg igazán eredményesen: szükség van következetes és bátor magyar nemzetpolitikára is, amely az integráció támogatása és az integráció előnyös lehetőségeinek kihasználása mellett közvetlen módon is a határokon túli magyarság támogatását, gazdasági, politikai és kulturális megerősítését tartja feladatának. Az európai integráció teljesebb kibontakoztatásának és a kisebbségi magyar közösségek hatékonyabb támogatásának együttesen (egymást erősítve) kellene érvényesülnie. Ennek az elvi álláspontnak a révén lehetne kialakítani a Kárpát-medencei magyar nemzeti stratégiát. Ez a nemzeti stratégia ölthetett volna alakot – a többi között – a határokról túl élő magyarok magyar állampolgárságának kezelésében, már ha a feleslegesen elrendelt (mert nem az országgyűlés belső kompromisszumára bízott) és rosszul előkészített (mert nemzetpolitikai ügy helyett pártpolitikai ügygé alacsonyított), következésképp kudarccal járó népszavazás nem akadályozza meg a kérdés józan rendezését. Természetesen ezen az akadályon idővel megfelelő, azaz szakszerű és hatékony intézkedések meghozatala által úrrá lehet a magyarországi politika, legalábbis ha komolyan értelmezi a maga nemzeti felelősségét, ezen úrrá kell lennie.

Eddig a tapasztalható konfliktusokról beszéltem, most lássuk (röviden) a lehetőségeket. Lehetőségek ugyanis mindig léteznek, csak éppen a politika, a nemzetpolitika irányítóinak és műhelyeinek ezeket a lehetőségeket fel kell ismerniük és ki kell alakítaniuk.

1. **Az európai integráció lehetősége.** Az imént már beszéltem erről, valóban ezt az integrációt tekintem a huszonegyedik század első éveiben a leginkább hasznos és üdvös történelmi lehetőségnek a magyarság

előtt. Az integráció természetesen csakis megfontolt, következetes és minden részletében jól kidolgozott magyar nemzeti stratégia birtokában szolgálhatja a nemzetegyesítés ügyét.

2. ***A gazdasági lehetőségek jó kihasználása.*** Nyilvánvaló, hogy az európai integráció mind az uniós támogatások, mind a piaci lehetőségek hozzáférhetősége tekintetében igen jótékony lehet, különben nem csak Magyarország, hanem az egész Kárpát-medencei magyarság számára.

3. ***Biztonságpolitikai lehetőség.*** Az Európai Unió és vele együtt az észak-atlanti védelmi szervezet (a NATO) minden korábbi (és többnyire tévesen megválasztott vagy az országra kényszerített) védelmi szerkezetnél hatékonyabb és tartósabb biztonságot kínál Magyarországnak. Ezért a magyar diplomácia és persze a világpolitikai helyzet jelentős eredményeként kell elkönyvelnünk, hogy ennek a két szövetségi rendszernek a tagja vagyunk.

4. ***A magyar kultúra lehetőségei.*** Nemzeti kultúránk, mindenekelőtt irodalmunk legalább másfél évszázada szeretne méltó helyet betölteni abban a „szellemi köztársaságban”, amelyet az európai kultúra (és ezen belül az európai irodalom) jelent. Korábban igen kevés magyar alkotó művész, illetve tudós tevékenységét ismerte el az európai (a külföldi) közvélekedés, költőink közül egyedül Petőfi Sándorét, zeneszerzőink közül Liszt Ferencét és Bartók Béláét, tudósaink közül a Nobel-díjas természettudósokét, akik azonban az egyetlen Szent-Györgyi Albert kivételével mind külföldi (főként amerikai) kutatóhelyeken érték el kimagasló tudományos eredményeiket. Mostanában mintha megnyílt volna az európai nyilvánosság a magyar kultúra képviselői előtt, maradjak csupán az irodalom körében: egyre-másra kapnak igazán kedvező fogadtatást Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Márai Sándor, Szerb Antal és a közöttünk élők közül Konrád György, Esterházy Péter, Nádas Péter, Krasznohorkai László, Kertész Imre művei. Kertész irodalmi Nobel-díjának különleges jelentősége van, ez az esemény, függetlenül attól, hogy más magyar író is joggal kerülhetett volna a megkoszorúzottak közé, mindenképpen a magyar irodalom teljesítményeire irányította a nagyvilág figyelmét.

5. ***A politikai kultúra minőségével szemben támasztott igényekből fakadó lehetőségek.*** Köztudomású dolog, hogy a hosszú évtizedeken keresztül a kommunista diktatúra és a szovjet gyarmatosítás nyomásának kiszolgáltatott közép- és kelet-európai nemzetek politikai kultúrája és

közösségi morálja megrendült, és ez, fájdalom, tapasztalható volt, ma is tapasztalható a magyarság esetében is. Nos, az európai integrációnak nem csak gazdasági vagy biztonságpolitikai következményei lehetnek, hanem a politikai kultúrát, a közéleti morált érintő következményei is. Az európai integráció szigorú normákat szab mindkét területen, és ez a normarendszer remélhetőleg jótékony befolyást gyakorolhat a mi, bizony, korrupcióval, hatalmaskodással, hazugságokkal fertőzött közéletünkre.

6. **Végül a békés nemzetegyesítés lehetősége.** Erről már beszéltem korábban, most is megerősíthetem, hogy a nyolc államban (Magyarországon, Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában) élő Kárpát-medencei őshonos magyarság kulturális, gazdasági, intézményes és lelki egyesítésének ma nincs más lehetősége és eszköze, mint az európai integráció. Ezért kell törekednünk arra, hogy ebben az integrációban velünk együtt valamenyny szomszédos állam, szomszédos nemzet és velük együtt a tőlünk elszakított magyarság jelen legyen és együtt legyen. Ennek a stratégiai feladatnak a szolgálatában vállalhat (vállal) igazi közép-európai küldetést a magyar külpolitika. Olyan nemzetstratégiai és nemzetpolitikai feladat ez, amelynek súlyát és eredményeit egyelőre igazán fel sem tudja mérni az előrelátó elme, a jövő útjait kutató képzelőerő. Egy nagy történelmi fordulat, egy nagy nemzeti újrakezdés mindig merész jövőképekkel jár együtt, ezeket a jövőképeket azonban köznapi erőfeszítésekkel, józan tervezéssel és történelmi felelősségtudattal kell a megvalósuláshoz közelíteni.

(Együtt, 2005. 1. sz. 4-11. o.)

CIVIL TÁRSADALOM ÉS POLITIKAI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON

Aki rendszeresen olvassa a magyarországi újságokat, könnyen arra a véleményre juthat, hogy magyar földön valójában nincs vagy csak töredékesen és kezdetleges módon létezik a „civil társadalom”, legalábbis annak a hagyománynak az értelmében, amely szerint ezt a fogalmat a kurrens nyugat-európai politológiai és szociológiai iskolák meghatározzák. Egyetlen példát (ha tetszik, forrásmunkát) idézek fel. Ez a David

Miller által 1991-ben Oxfordban közre adott és 1995-ben Budapesten magyar fordításban is megjelentetett Politikai filozófiák enciklopédiája című kézikönyv, amely széleskörű tudományos konszenzus nyomán a következő módon határozza meg a „civil társadalom” fogalmát: „az államtól különvált társadalmi és gazdasági berendezkedések, törvények, intézmények.” Majd a részletesebb elemzés során a fogalom történetére is kitér, először Cicero, majd Locke és Ferguson államtana nyomán, ezek szerint a „civil társadalom” fogalma „nem csak az egyes államokra utalt, hanem a kellően fejlett, tehát városokat magában foglaló, saját jogi kódexszel (ius civile) bíró politikai közösségek általános életviszonyaira is, melyekhez hozzáértették a civilizáltságot és urbanitást (a barbárok és a preurbánus kultúrák nem számítottak civil társadalomnak), a polgári társas viszony – vagyis hogy az élet a polgári joghoz igazodjon és igazíttassék –, valamint a »civil élet« és a «kereskedelmi mesterségek» kifinomultságait.”

Ez a meghatározás tulajdonképpen a skót származású Adam Ferguson (1723-1816) véleményére épül, aki *Tanulmány a polgári társadalom történetéről* („Essay on the History of Civil Society”) című 1767-ben közreadott munkájában az őskortól a civilizáció kibontakozásáig követte nyomon a „civil-társadalomra” utaló eszmék és intézmények történetét. Ettől kezdve a „civil-társadalom” (számos szerzőnél a polgári társadalom) fogalma a modernkori tapasztalatok és törekvések egyik kulcsfogalmává vált, minden esetben elkülönülve az államszervezettől és az ezt meghatározó politikai társadalomtól. Mi több, a „civil-társadalom” kifejlődése és megerősödése, szabadsága és érvényesülése a polgári életforma kritériuma és fokmérője lett, és a „civil-társadalom” elégtelen működése, a visszaszorítására irányuló törekvések minden esetben azt jelezték, hogy az európai mintájú polgárosodás kialakulásában komoly zökkenők következtek be.

A „polgári” jelző és minősítés egy időben, természetesen a mögötünk lévő kommunista korszakra gondolok, semmiképpen sem hordozott pozitív tartalmakat és értékeket, pontosabban a „citoyen” fogalma teljességgel kiszorult a politikai gondolkodás teréből, és csak a „bourgeois” fogalma, természetesen erősen elítélő módon, kapott szerepet. Már pedig a nyugati társadalombölcseletek mindig a „citoyen” fogalmával – és az ebben a fogalmi körben meghatározható felfogással, szemléletmóddal, magatartással – operáltak, erősen pozitív tartalmat rendelve a fogalom

mellé. Erről tanúskodik különben a tizenkilencedik és huszadik század világ- és magyar irodalma is, például Dickenstől Thomas Mannig és Jókai Mórtól Márai Sándorig.

Előadásom tárgya: a „civil társadalom” és a politikai kultúra viszonyának magyarországi alakulása – e rövid bevezetés után hadd vágjak nyomban a dolgok közepébe. Arról szeretnék ugyanis beszélni, hogy az 1989-1990-es úgynevezett „rendszer váltás” után (sőt még korábban) imponáló lendülettel fejlődésnek induló magyarországi „civil-társadalom” teljesebb kibontakozása később mintha elakadt volna, és mindez az ugyancsak gyors ütemben kibontakozó politikai kultúra visszaesését eredményezte. Politikai szabadság természetesen létezik Magyarországon (illetve a Kárpát-medencei magyar közösségek életében), a „civil-társadalom” fejlődése azonban érzékelhető módon elakadt vagy zsákutcába került, mondhatnám így is, egyszerűbben: szinte mindenre rátenyerelt a hihetetlen hatalmat és befolyást élvező pártpolitika, és vele együtt a pénz politikája, amely hol szolgálja, hol uralja a pártpolitikát.

Nem kell különösebb társadalomkutatói búvárkodásokat és elemzéseket végezni ahhoz, hogy eljussunk a következőkig: a magyar társadalom, a magyar közélet ma súlyos politikai, szociális és morális válságot él át, és ez a válság érzékelhető a kisebbségi magyar közösségekben: Erdélyben és a Felvidéken is. Erről a válságról mindazonáltal, legalábbis a nyilvánosság színterein, kevés szó esik, pontosabban: mindkét magyarországi (és persze mindkét erdélyi) politikai erő (akár így is fogalmazhatnánk: politikai „hitfelekezet”) részéről hangzanak el igen vészjósló kijelentések, kizárólagosan a szembenálló politikai erő felelősségéről, arra azonban alig törekszik valaki, hogy elmélyültebben és elemző módon vessen számot a mára kialakult széleskörű válság természetével, okai-val és következményeivel. Az alábbiakban néhány olyan tényezőt vagy körülményt veszek fontolóra, amelyek (nézetem szerint) veszedelmesen akadályozzák a „civil-társadalom” teljesebb kifejlődését:

1. Igen fájdalmasnak és ártalmasnak tartom azt, hogy a magyar értelmiség, különösen a humán értelmiség (írók, művészek, tudósok, tanárok) korábban, még a legsötétebb diktatúra évtizedeiben is érvényesülő közéleti tekintélye és hatékonysága a mögöttünk álló évtizedben egy igen radikálisan működő „erózió” áldozata lett. A közép-európai rendszerváltozásoknak mindenütt a humán értelmiség volt a kezdeményezője és szervezője, ez a történelmi szerep fokozatosan és most már

rohamos tempóban leépült, és mára ott tartunk, hogy a humán értelmiségnek szinte semmi befolyása sincs a közélet eseményeire, kivált a politika stratégiai döntéseire. Ez az értelmiség radikálisan visszavonult a közéleti viták tereiről, és legfeljebb egy-egy aláírásokat gyűjtő tiltakozó memorandum körül adja létezésének jelét. Ezek a memorandumok és akciók azonban már a legkevesbé sem érdeklik a politikát. A kormányzati pozícióban lévő politikusok, de az ellenzékiek is hovatovább szánakozó mosollyal legyintenek az értelmiségi emberek „okvetetlenkedéseire”, és legfeljebb a hozzájuk teljes mértékben lojális értelmiségiek számíthatnak némi figyelemre, azok, akik igazolni és nem bírálni kívánják a pártpolitikusok döntéseit.

2. Időközben felnövekedett és megerősödött az a gazdasági-pénzügyi hatalmi csoport, amely többnyire nem nyilvánosan, inkább a színpalak mögött tartja kezében a politikai döntéseket. Ez a pénzügyi „elit” időnként ad némi szerény alamizsnát a kultúra képviselőinek, természetesen elvárva az ellenszolgáltatást, hogy az alkotó értelmiség nem okvetetlenkedik a milliárdosok gyanús ügyeinek firtatásában, magát a kultúrát mindazonáltal hasznos, de nem szükséges dekorációnak tekinti a pénz világának homlokzatán, anélkül persze, hogy komolyabban fáradozna a kulturális értékek megértése és elsajátítása körül. Léteznek persze látványos kultúra-támogató akciók, ezek azonban, időnként igen zavaró módon, nem csak az alkotó szellem elismerését, hanem legalább annyira (vagy még inkább) a pénz megdicsőítését szolgálják. A magyar kultúra ma nem báró Hatvany Lajosokkal és báró Kornfeld Zsigmondokkal találja szemben magát, már csak annak következtében is, hogy a mai krózosok műveltségét nem lehet Hatvany Lajos műveltségéhez hasonlítani, és a milliárdosok körében (kevés kivétellel) nem alakult ki az a mentalitás, amely száz esztendővel ezelőtt a modern magyar kultúra létrejöttének elsőrendű támasza volt.

3. A politikai-kormányzati munkában igen sok kínos zavar tapasztalható. Csak a legutóbbi hónapokban is: az egészségügyi törvény körül épeszű ember mára alig képes átlátni és megítélni a fejleményeket, csak az érzékelhető, hogy egy átalakítási stratégia, amelyre különben éppen az egészségügyi szolgáltatások rendszerének hatékonyabb (és átláthatóbb) működtetése érdekében mulhatatlanul szükség volna, jó mélyen belesülylyedt a pártpolitikai élet mocsarába, és az országgyűlési képviselők sem igen tudják megmagyarázni, hogy miért érdemes támogatni, vagy miért

kell elutasítani ezeket a reformokat. A mögöttünk álló népszavazás azután pontot tett az egészségügyi reform ügye mögé: véleményem szerint mind a kormányzati oldalon kezdeményezett reform, mind ennek radikális elutasítása a magyar egészségügy és általában a reformkezdeményezések téves megközelítését, illetve eleve elutasítását jelentette, és mint ilyen, az egész folyamat – kezdeményezésével és végső kifejeletével együtt – sokat ártott a különben szükséges reformok ügyének. Az egészségügyi reformot azért hozom példának (természetesen hivatkozhatnék a reformkényszer, a reformkezdeményezés más példáira is!), mert ennek a reformnak a tervezése, megvalósítása és elutasítása olyan töményen és sokoldalúan mutatja be a magyarországi reformpolitika gyenge pontjait, mint az a bizonyos állatorvos mappa a lovak betegségeit. (Az „állatorvosi ló” metaforája ugye-bár Deák Ferenc óta közkeletű magyar retorikai fordulat.)

4. A legfontosabb beruházási ügyekben kifejezetten szerencsétlenkedés és kapkodás tapasztalható, így például az úgynevezett „kormányzati negyed” felépítése körül, a tervezetre eddig, mint mondják, sokszázmillió forintot költöttek el, majd sajátos kommunikációs ötlettel bejelentették, hogy a műveleteket nem „leállították”, hanem „megállították” (nagyon finom stilisztikai érzékre vall, ha a kettő között valaki felfedezi a különbséget). Hasonló tapasztalatokat lehetett szerezni a budapesti metróépítés körül, csak úgy röpködtek a százmilliók, amikor szó esik arról, hogy az építkezés költsége hétfőről keddre milyen mértékben változik. (Korábban hasonló számháború zajlott az autópályák építése körül.) Mondhatnám, ember legyen a talpán, aki ezekben a bonyodalmakban eligazodik.

A hevenyészett kormányzati intézkedések természetesen nem pusztán a jelenleg regnáló adminisztráció számláját terelik, így volt ez a korábbi kormányok idején is, hadd emlékeztessenek a Nemzeti Színház felépítése körüli érthetetlen és siralmas dolgokra: elkészült egy meglehetősen széles szakmai körben rokonszenvvvel fogadott tervtanulmány, hozzáfogtak az alapozás munkálataihoz, aztán következett egy új kormányzati ciklus, és az illetékes hatalmi tényező befejezettnek nyilvánította az elkezdett építkezést, elvetette a már elfogadott terveket, és saját „házi” építésével (aki a villáját is megtervezte) készítettett új helyszínre új terveket, a korábbi elképzelések emlékeztetőjéül meg ott maradt a (mára konszolidált) úgynevezett „nemzeti gödör”. A színház végül is felépült, hála Istennek, működik (a magyar színészet hőskorában, Déryné idején, falusi pajtákbán is tartottak sikeres színelőadásokat), a nemzet színháza mindazon-

nálta a legkevésbé sem emlékeztet azokra az épületekre, amelyekben Európa nyugati részén egy reprezentatív teátrum tevékenykedik.

5. A magyar közéletben történelmileg nem ismeretlen, de mindig tragikus következményekkel járó szakadás tapasztalható, és mára két magyar közélet, két magyar értelmiség, két magyar kultúra létezik. A „pártok Magyarországa” lehetetlenné tesz minden közös vállalkozást, közös felelősségvállalást és közös sikert. Nem tudom, a politikai osztályban és a tudós politológusok körében (akinek úgynevezett „szakszerű” magyarázatai számomra mindinkább közönséges hadovának tetszenek) felismerte-e valaki ennek a kettőszakadásnak a végzetessé váló következményeit. Pedig könnyű volna felidézni a magyar történelem beszédes példáit, mondjuk, a Mohács előtt korszakból, midőn a király serege nem várta be azt, hogy csatlakozzanak hozzá az erdélyi, a horvátországi és a csehországi hadak, ezek egy része szándékosan, hatalmi ambícióktól vezetve, miként Szapolyai János erdélyi serege tette, hagyta magára és hagyta elvérezni a királyi sereget, és mindez történelmi értelemben tette tönkre azt az országot, amely valamivel korábban még a közép-európai régió vezető hatalma volt. (Innen azután, mondhatni, egyenes út vezetett el Trianonig.) A magyar történelem számos olyan példát ismer, amelynek tanúsága szerint a nemzeten belüli ellenségeskedés végzetes következményekkel járt az egész ország számára.

Mára nem csak a magyarországi, hanem a határon túli magyar politikai közösségeket is végzetes belső ellentétek osztják meg, többnyire természetesen a magyarországi pártoskodás mintájára és hatására. Erdélyben egészen különleges szerencse, mondhatnám, kegyelmi ajándék kellett ahhoz, hogy a nemrégiben lezajlott európai parlamenti választásokon végül is négy magyar képviselő lehetett a magas brüsszeli testület tagja. Mindenesetre az erdélyi magyar politikai közösség (részben magyarországi példák és biztatások nyomán történt végzetes kettőszakításának könnyen lehetett volna az a következménye, hogy egyetlen magyar képviselő sem kerül az európai honatyák közé, és ez a veszedelem továbbra is fenyeget a soron következő romániai parlamenti választások alkalmával. A mostanában eluralkodó választási retorika arra utal, hogy az erdélyi magyar összefogás eszméje jelenleg távolabb áll a megvalósulástól, mint korábban bármikor. Talán elmondható, hogy a román államfő sikeresen dolgozott az ottani magyar politikai közösségek kettőszakításán, és ezt a manipulációs tevékenységét nyilván a jövőben sem adja fel.

A politikai élet bipoláris rendszerének kialakulása eredményezte azt, hogy a magyar (és a határokon túli magyar) közéletben és kultúrában minden korábbi várakozással szemben rendkívüli mértékben megerősödtek a szélsőséges politikai erők pozíciói – egyelőre a szélsőjobboldalon, minthogy a magyar baloldal teljesen szétesőben van, az úgynevezett baloldali politikai tényezők sem szívesen képviselik a hagyományos baloldali politikai értékeket, ezeknek jelenleg nincsen képviselője, és általánosságban is a baloldal fogalma elveszítette valódi jelentését és hitelességét, így azután baloldali lobogókkal legfeljebb a politikai mező szélső balszélén fellépő pártocskák tesznek kísérletet. Ezeknek azonban – a Kádár-féle rendszer bűnei és hitelvesztése következtében – szerencsére nincsenek tényleges lehetőségeik. Viszont mindinkább teret nyertek az egykori hazai szélsőjobboldal ideológiai és mozgalmi örökösei és ezeknek félkatonai szervezetei, amelyek mára öntudatosan masíroznak, gondolom, valamiféle, a vágyálmokban körvonalazódó hatalomátvitel felé. Ebben a tekintetben voltak félelemkeltőek és kiábrándítóak a magyarországi szélsőjobboldal félkatonai szervezeteinek egyenruhás, árpádsávós felvonulásai és tüntetései. Magam igen veszedelmesnek tartom azt, hogy tulajdonképpen jó szándékú és a magyarság jövőjéért aggódó fiatalok olyan lobogók alatt, olyan jelszavak mellett keresik helyüket, amelyek különben az ország idősebb nemzedékeit egy kifejezetten magyarságellenes, nemzetvesztő politikai kurzusra emlékeztetik. Mindez, más elszomorító példákkal együtt arra utal, hogy Magyarországon súlyos válságban van az iskolai történelemoktatás.

Végül: számot kell vetni annak következményeivel, hogy az ország igen kis része hihetetlenül meggazdagodott, igen nagy része pedig hihetetlenül elszegényedett. Annak idején (különben a későbbiekben helyét a szélsőjobboldalon kereső Oláh György egy híressé vált metaforája nyomán) „hárommillió koldus” Magyarországról beszéltek, és az ezzel járó társadalomkritika kifejezésre talált a szociáldemokrácia, a polgári liberalizmus és a népi irodalom táborában is. Mára ismét létrejött ez a hárommillió (vagy nagyobb) szegénység: a kiszolgáltatott, teljességgel reménytelen és jövőkép nélküli embersokaság, amely egyszerűen képtelen integrálódni a polgári társadalomba, és csupán azért nem veszélyezteti igazán ennek a társadalomnak a berendezkedését, intézményeit, mondjuk így: a gazdagok mind korlátlanabbá váló „egyeduralmát”, mert nincs politikai képviselője. És akkor még nem szóltam azokról a rejtett

és időzített „bombákról”, amelyek egyszer valóban felrobbanhatnak és veszedelmes társadalmi válságot idézhetnek elő: természetesen az emberhez méltó élet elemi feltételeit is nélkülöző, nyomorban élő rétegekre, például a vidéki cigányságra gondolok.

A magyar társadalom, mondhatnám, ma két politikai stratégia vagy inkább lelki berendezkedés megosztó világában vergődik: egyfelől érvényesül egy bizonyos absztrakt racionalitás, amely hatékony reformintézkedések által kívánja megoldani a kialakult válságos helyzetet, másfelől érvényesül egy szenvedélyekre, mindenekelőtt (kétségtelenül jogos) társadalmi elégedetlenségre építő demagógia, amely voluntarista elképzelések révén ígéri ugyanezt. Úgy gondolom, hogy értelmes, ugyanakkor empatikus beszéddel kellene elemezni a válság okait, körülményeit és a megoldás lehetőségeit. Ez az értelmes és empatikus beszédmód azonban csak olyan társadalomban képzelhető el, amelynek gondolkodása, érvelési rendszere és retorikája nincs kiszolgáltatva a pártpolitikának, pontosabban, amely a politikai pártok partikuláris érdekei helyett az ország, a nemzet, a társadalom hosszú távú érdekeit tartja szeme előtt. Vagyis civil-módon, a „civil-társadalom” nevében és eszközeivel vállal és végez el stratégiai jellegű feladatokat. Erre pedig csak az értelmiségnek (a független értelmiségnek) lehet képessége és mandátuma. Ha tehát ki akarunk emelkedni a szociális, politikai és morális válságból, ennek az értelmiségnek kellene (akárcsak a nyolcvanas évek végén) felemelnie a fejét és a szavát.

(Nyelvünk és Kultúránk, 2008., 3. sz. 19-24. o.)

A DEFICIT KULTÚRÁJA **— Magyarországi helyzetkép —**

Társadalmunkat, közéletünket mindinkább a „deficitek”: a mulasztások, az el nem végzett feladatok, a végig-nem-gondolt elképzelések zavarják meg, akárhová nézünk, ilyen „deficitekkel” találkozunk. A magyar (magyarországi) politikai kultúra jóformán a „deficit kultúrája”, a közéletnek vagy a közéleti gondolkodásnak alig találjuk olyan területét, amelyen ne kellene megállapítanunk súlyos hiányosságokat, eszmei vagy morális tévedéseket, szándékos és önérdékű manipulációkat. Ebben a tekintetben, legalábbis az én tapasztalatom és véleményem szerint, jóval

kedvezőtlenebb helyzetben vagyunk, mint a rendszerváltozás után (vagy éppen a történelmi változásokat megelőző néhány esztendőben). Ezeket a nemzeti, társadalmi, kulturális „deficiteket” próbálom áttekinteni és lajstromba szedni az alábbiakban.

1. El kell számolni a múlttal, valójában nem csak az 1948 (vagy 1945) utáni történelmi korszakkal, hanem jóformán mindazzal, ami a huszadik század zavaros és „deficites” történetében velünk megesett. Úgy gondolom, ez az elszámolás mindegyre késik, holott vannak korábbi példák arra, hogy az ilyen visszatekintések és számadások jótékonyan befolyásolták a nemzeti gondolkodást és történelmi stratégiát. Olyan történelmi számadásokra gondolok, mint amilyen Szekfű Gyula *Három nemzedék* című munkája volt az első világháború (és Trianon) után, vagy arra a nemzeti önvizsgálatra, amely Bibó István nagy tanulmányaiban jelent meg a második világháború után. A nemzeti önvizsgálat (legalábbis azzal a céltudatos radikalizmussal, amelyet a második világháború utáni német közéletben találhatunk) nálunk szinte ismeretlen volt, holott éppen legnagyobb politikai gondolkodóink, egy Széchenyi István, egy Deák Ferenc és természetesen Szekfű Gyula és Bibó István sürgették ezt a kritikus önvizsgálatot. A huszadik századi magyar történelemben egymást követik a tévesen vagy töredékesen interpretált történelmi események: a trianoni országcsonkításra, a harmincas évek végén bekövetkezett területi revíziókra, a második világháborús magyar szerepvállalásra, a Rákosi-korszakra, az 1956-os forradalomra, az 1989-es rendszerváltozásra gondolok. A történetírók részéről igen nagy eredményekkel, olykor megnyugtató megoldásokkal találkozunk, a magyar közvélemény nagy része azonban egyszerűen félreértések és félremagyarázások, mítoszok és közönséges hazugságok mentális áldozata.

2. Ugyancsak a hamis (és hamisított) tudat áldozata mindaz, amit „nemzeti kérdésnek” mondunk és gondolunk. A magyar köztudat nincs tisztában azzal, legalábbis kellő mértékben, hogy a magyarság milyen helyet töltött be a Kárpát-medencében élő népek között, nem ismeri a magyar kisebbségi közösségek történetét, helyzetét és törekvéseit, nem igen tud arról, hogy a kelet-közép-európai régió (amelyhez mi, továbbá a lengyelek, a csehek, a szlovákok, a horvátok, a szerbek, a szlovének, a románok, a bolgárok tartozunk) milyen helyet foglal el az európai régiók között, és alig van fogalma arról, hogy ez a sajátos geopolitikai és kulturális helyzet milyen következményekkel jár az egyházak számára.

Ebben a tekintetben a téves ismeretek végleteivel találkozhatunk: sokan azt hiszik, hogy a trianoni békével elveszített területen ma is magyar többség él, mások pedig abban a hiszemben élnek, hogy ott nincsenek is magyarok. A tudományos kiadványok vagy a komolyabb publicisztikai írások ebben a tekintetben „pusztába kiáltott szót” jelentenek.

3. Teljesen eltorzult a politika (és a politikai pártok) identitása, illetve szerepe és felelőssége a nemzeti életen és intézményrendszeren belül. A politika túlságosan nagy helyet foglal el magának az ország életében, a politikai pártok már két évtizede azon erőlködnek, hogy mindent (tehát a gazdaságot, a kultúrát, az egyházakat, a magánéletet) maguknak, a saját (morális tekintetben nem mindig kellően megalapozott) érdekeiknek rendeljék alá, és a civil társadalom mindezt jóformán bénultan tűri. Időnként úgy tetszik, hogy ilyen civil társadalom nem is létezik. Ezzel párhuzamosan igen veszedelmesen megerősödött a szélsőséges (szélsőjobboldali) ideológiák, mítoszok és mozgalmak szerepe, ez kifejezetten veszélyezteti a máskülönben is erőtlen, mert határozott hagyományok nélküli demokratikus politikai kultúrát. Veszélyezteti a keresztény humanizmus érvényesülését is, következésképp a keresztény egyházak vezetői nem hunyhatnak szemet az antihumánus ideológiák és a veszedelmes politikai jelenségek előtt. Különösen a mögöttünk álló hónapokban tapasztalhattuk mindezt, a dunaszerdahelyi, teljesen ostoba Trianon-ellenes demonstráció kegyetlen szlovák rendőrterrorrt eredményezett, és a két: a magyar és a szlovák politikai szélsőség elszabadulása mára egymást gerjesztő tényezővé vált, ami szlovák oldalon hatékony állami támogatásban részesül. Magyar oldalon ezt szerencsére nem lehet elmondani.

4. Az ország szociális helyzete mára katasztrofálisnak mondható: néhány tízezer rohamosan és rendkívüli mértékben (emellett erkölcsileg meglehetősen kérdéses módon) meggazdagodott ember áll szemben nagyjából két-két és fél (három?) millió teljesen elszegényedettel. Mindez a két világháború közötti magyarországi társadalom berendezkedését idézi a megfigyelő tekintetek elé. A munkanélküliek, a nagycsaládok, a pályakezdők, a nyugdíjasok, az egyedül élők ma, mondhatni, nyomorúságban vagy ennek határán tengődnek, anélkül, hogy a társadalom és a politika vagy éppen a tehetős rétegek különösebb empátiát éreznének mostoha sorsuk iránt. Mindez összeegyeztethetetlen a kereszténység szellemével és etikájával, és mindezt természetesen nem lehet pusztán

karitatív eszközökkel megoldani. Ugyanakkor a szegénységnek nincsenek érdekvédelmi szervezetei, a szakszervezeti mozgalom mindenekelőtt néhány szakszervezeti vezető személyes érdekeinek érvényesülését szolgálja, és nem a dolgozó rétegek érdekeit. Mindez természetesen a szakszervezetek történelmi hitelvesztését eredményezte. Egy lefelé süllyedő társadalmat érzékelünk magunk körül, és vannak ennek a társadalomnak szegmensei, például a mind nagyobb létszámú és mindinkább nyomorba süllyedő cigányság, amelynek szerencsétlen helyzete, elégedetlensége olykor robbanással fenyeget.

5. Mindez, amiről eddig szóltam, határozottan előtérbe állítja az egyházak társadalmi, közéleti, szociális és kulturális tevékenységét. De nem csak ezt, hanem az egyházak (mindenekelőtt a nagyobb, úgymond: a „történelmi” egyházak) önvizsgálatát is. Ezek az egyházak meglehetősen szorosan fonódtak össze a politikai hatalommal a két világháború között, és szomorú módon kiszolgáltatták magukat a politikai hatalomnak a második világháború után. Erről az eléggé elszomorító helyzetről igen sok dokumentum jelent meg az utóbbi esztendőben. Az egyházak történelmi önvizsgálata mindazonáltal, ha voltak is ebben az irányban biztató jelek és kezdeményezések, nagyrészt elmaradt. Mi sem bizonyítja mindezt jobban, mint az az „egyházfegyelmi” kálvária, amelyet a magyar karizmatikus kisközösségeknek (például Bulányi Györgynek és követőinek) be kellett járniuk a rendszerváltozás előtt, majd a rendszerváltozás után. A magyar egyházak „krisztianizálódása” mindenképpen sürgető erkölcsi feladat, az egyházaknak nem a „külső”: társadalmi befolyását, hanem a „belső”, keresztény szellemiségét kell megerősíteni.

6. A magyar társadalom (a gazdaság, a kultúra és mindenekelőtt a politikai berendezkedés) már régóta „reformkényszerben” van, azaz alapvető reformok nélkül további veszteségeket és bizonytalanságokat okozhatnak azok a szerkezeti hibák és tévedések, amelyek jóformán a „rendszerváltozás” óta akadályozzák meg azt, hogy eredményesen bonthatózhassanak ki a történelmi átalakulások következményei.

A magyar állam szerkezete túlméretezett és korszerűtlen, az államigazgatás olyan feladatokat vállal magára, amelyeket a gazdaságnak vagy a társadalomnak kellene megoldania. Túl nagy a magyar parlament létszáma (ma 384 képviselő foglal helyet az Országházban, holott a két világháború között számuk 240 körül mozgott), hatalmasan felduzzadt az államapparátus és még inkább az önkormányzati rendszer alkalma-

zottainak száma (Magyarországon szinte annyi önkormányzat működik, mint Nyugat-Európa nagyobb országaiban), ismét elszabadult a bürokrácia – mindez hatalmas, mára elviselhetetlen költségvetési terheket jelent. Következésképp sürgős és radikális „államreformra” volna szükség, ez azonban nem érdeke a hatalmasan felduzzadt „politikai osztálynak”, ezért a reformkísérletek (miként a jelenlegi miniszterelnök több kísérlete is) rendre elbuknak és kifulladásra kerülnek.

7. Mind nagyobb közéleti deficitet halmoz fel a magyar alkotó értelmiség. Ez az értelmiség (mindenekelőtt az írókra, tudósokra, tanárookra gondolok) annak idején a nemzeti önazonosság és a szabad gondolkodás letéteményese volt, kivált az 1956 körüli időszakban, majd a hetvenes és nyolcvanas években. Az, hogy a nemzet, mint kulturális és morális közösség, egyáltalán túlélhette a többévtizedes diktatúrát; és 1989 után kialakíthatta a demokratikus közélet intézményeit, jórészt ennek az értelmiségnek volt köszönhető – nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben, a Felvidéken, a Délvidéken és Kárpátalján is. Tulajdonképpen elgondolkodtató az, hogy a magyar értelmiség a kilencvenes évek közepétől milyen radikális szerepvesztést és identitásvesztést volt kénytelen elszenvedni. Ez a politika (a pártok) erőszakosságának a következménye volt; a politikai erők nem kívántak számolni az értelmiségi függetlenséggel, holott az országnak és persze maguknak a pártoknak is erre szükségük lett volna. Az értelmiség egy részét „bedarálták” a maguk érdekei szerint, az értelmiség másik (nagyobbik) része pedig kedvét veszítve (nem egyszer megaláztatva) kivonult a közéletből. Mindez, legalábbis az én véleményem szerint, valóságos nemzeti tragédiával ér fel; sem 1849, sem 1918, sem 1945 után, sem a nyolcvanas években ilyen visszavonulás-kiszorítás nem volt tapasztalható, ellenkezőleg, a magyar (magyarországi) értelmiség, miként ezt az irodalmi és a tudományos élet belső vitái vagy éppen a független értelmiségi mozgalmak fellépései tanúsítják, erőteljesen volt képes megszólaltatni a nemzet és a társadalom történelmi érdekeit.

Ezek volnának azok a tapasztalataim, amelyek arra utalnak, hogy a magyar társadalom és közélet milyen nagy deficiteket halmozott fel a rendszerváltozás után. Szociális, politikai, etikai és kulturális „deficit” világában kényszerülünk élni és tevékenykedni. Már pedig a „deficit” kultúrája” egyszersmind a „kultúra deficitjét” is jelenti – ennél nagyobb veszély egy történelmi nemzetre talán nem is leselkedik.

(Együtt, 2009. 1. sz. 65-68. o.)

VAN-E KIÚT A VÁLSÁGBÓL?

Nem kell különösebb társadalomkutatói bűvárkodásokat és elemzéseket végezni ahhoz, hogy eljussunk a szomorú következtetésig: a magyar társadalom, a magyar közélet ma súlyos politikai, szociális és morális válságot él át, és ez a válság érzékelhető a kisebbségi magyar közösségekben: Erdélyben és a Felvidéken is. Erről a válságról mindazonáltal, legalábbis a nyilvánosság szinterein, kevés szó esik, pontosabban: mindkét magyarországi (és persze mindkét erdélyi) politikai erő (akár így is fogalmazhatnánk: politikai „hitfelekezet”) részéről hangzanak el igen vészjósoló kijelentések, kizárólagosan a szembenálló politikai erők felelősségéről, arra azonban alig törekszik valaki, hogy elmélyültebben és elemző módon vessen számot a mára kialakult széles körű válság természetével, okaival és következményeivel.

Nyilvánvaló, hogy a most következő futólagos megjegyzések, amelyek a nemrég megrendezett mezőkövesdi, Dialógusok nevet viselő kulturális tanácskozáson, egy napirenden kívüli felszólalás keretében hangzottak el, nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy szélesebb körben és a kíváncsú mélységben mutassák be az észlelt társadalmi-politikai-morális válság tüneteit és okozóit. Csupán széljegyzetek ezek, amelyek közreadását talán az is indokolja, hogy a mezőkövesdi tanácskozás közel kétszáz – magyarországi, szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi – résztvevője igen nagy érdeklődéssel fogadta őket, és számos biztatás érkezett avégett, hogy az ott elhangzottak szélesebb körű nyilvánosság elé kerüljenek, Ennek a kívánságnak teszek eleget, amikor pontokba szedve papírra vetem a tanácskozáson elmondottakat.

1. Igen fájdalmasnak és ártalmasnak tartom azt, hogy a magyar értelmiség, különösen a humán értelmiség (így az írók, művészek, tudósok, tanárok stb.) korábban, még a legsötétebb diktatúra évtizedeiben is érvényesülő közéleti tekintélye és hatékonysága a mögöttünk álló másfél évtizedben egy igen radikálisan működő „erőzítő” áldozata lett.

A közép-európai rendszerváltozásoknak mindenütt a humán értelmiség volt a kezdeményezője és szervezője, ez a történelmi szerep fokozatosan és most már rohamos tempóban leépült, és mára ott tartunk, hogy a humán értelmiségnek szinte semmi befolyása sincs a közélet eseményeire, kivált a politika stratégiai döntéseire. A kormányzati pozícióban lévő politikusok, de az ellenzékiek is hovatovább szánakozó mosollyal

legyintenek az értelmiségi emberek „okvetetlenkedéseire”, és legfeljebb a hozzájuk teljes mértékben lojális értelmiségiek számíthatnak némi figyelemre, azok, akik igazolni és nem bírálni kívánják a pártpolitikuskok döntéseit.

Időközben felnövekedett és megerősödött az a gazdasági-pénzügyi hatalmi csoport, amely többnyire nem nyilvánosan, inkább a színpalak mögött tartja kezében a politikai döntéseket. Ez a pénzügyi „elit” időnként ad némi alamizsnát a kultúra képviselőinek, természetesen elvárva azt az ellenszolgáltatást, hogy az alkotó értelmiség nem okvetetlenkedik a milliárdosok gyanús ügyeinek firtatásában, magát a kultúrát mindazonáltal hasznos, de nem szükséges dekorációnak tekinti a pénz világának homlokzatán, anélkül persze, hogy komolyabban fáradozna a kulturális értékek megértése és elsajátítása körül. A magyar kultúra ma nem báró Hatvany Lajosokkal és báró Kornfeld Zsigmondokkal találja szemben magát, és a milliárdosok körében (kevés kivétellel) nem alakult ki az a mentalitás, amely száz esztendővel ezelőtt a modern magyar kultúra létrejöttének elsődrendű támasza volt.

2. A politikai-kormányzati munkában igen sok kínos zavar tapasztalható. Csak a legutóbbi hónapokban is: az egészségügyi törvény körül épeszű ember mára alig képes átlátni és megítélni a fejleményeket, csak az érzékelhető, hogy egy átalakítási stratégia, amelyre éppen az egészségügyi szolgáltatások rendszerének hatékonyabb (és átláthatóbb) működtetése érdekében múlhatatlanul szükség van, jó mélyen belesüllyedt a pártpolitikai élet mocsarába, és az országgyűlési képviselők sem igen tudják megmagyarázni, miért érdemes támogatni, vagy miért kell elutasítani az egészségügyi reformokat.

A legfontosabb beruházási ügyekben kifejezetten szerencsétlenkedés és kapkodás tapasztalható, így például a „kormányzati negyed” felépítése körül, a tervezetre eddig, mint mondják, sok százmillió forintot költöttek el, majd sajátos kommunikációs ötlettel bejelentették, hogy a műveleteket nem „leállították”, hanem „megállították” (nagyon finom stilisztikai érzékre vall, ha a kettő között valaki felfedezi a különbséget). Hasonló tapasztalatokat lehetett szerezni a budapesti metróépítés körül, csak úgy röpködnek a százmilliók, amikor szó esik arról, hogy az építkezés költsége hétfőről keddre milyen mértékben változik. (Korábban hasonló számháború zajlott az autópályák építése körül.) Mondhatnám, ember legyen a talpán, aki ezekben a bonyodalmakban eligazodik.

A hevenyészett kormányzati intézkedések természetesen nem pusztán a jelenleg regnáló adminisztráció számláját terhelik, így volt ez a korábbi kormányok idején is, hadd emlékeztessenek a Nemzeti Színház felépítése körüli érthetetlen és siralmas dolgokra: elkészült egy meglehetősen széles szakmai körben rokonszenvvel fogadott tervtanulmány, hozzáfogtak az alapozás munkálataihoz, aztán következett egy új kormányzati ciklus, és az illetékes hatalmi tényező befejezettnak nyilvánította az elkezdett építkezést, elvetette a már elfogadott terveket, és a saját „házi” építészével (aki a villáját is megtervezte) készítettett új helyszínre új terveket, a korábbi elképzelések emlékeztetőjéül meg ott maradt a mára konszolidált úgynevezett „nemzeti gödör”. A színház végül is felépült, hála Istennek, működik (a magyar színház hős korában, Déryné idején, falusi pajtáiban is tartottak színielőadásokat), a nemzet színháza mindazonáltal a legkevésbé sem emlékeztet azokra az épületekre, amelyekben Európa nyugati részén egy reprezentatív teátrum tevékenykedik.

3. A magyar közéletben történelmileg nem ismeretlen, de mindig tragikus következményekkel járó szakadás tapasztalható, és mára két magyar közélet, két magyar értelmiség, két magyar kultúra létezik. A „pártok Magyarországa” lehetetlenné tesz minden közös vállalkozást, közös felelősségvállalást és közös sikert. Nem tudom, a politikai osztályban és a tudós politológusok körében (akiknek úgynevezett „szakszerű” magyarázatai számomra mindinkább közönséges hadovának tetszenek) felismerte-e valaki ennek a kettészakadásnak a végzetessé váló következményeit. Pedig könnyű volna felidézni a magyar történelem beszédes példáit, mondjuk a Mohács előtti korszakból, midőn a király serege nem várta be azt, hogy csatlakozzanak hozzá az erdélyi, a horvátországi és a csehországi hadak, ezek egy része szándékosan, hatalmi ambícióktól vezetve, miként Szapolyai János erdélyi serege tette, hagyta magára és hagyta elvérezni a királyi sereget, és mindez történelmi értelemben tette tönkre azt az országot, amely valamivel korábban még a közép-európai régió vezető hatalma volt. (Innen azután, mondhatni, egyenes út vezetett el Trianonig.) A magyar történelem számos olyan példát ismer, amelynek tanúsága szerint a nemzeten belüli ellenségeskedés végzetes következményekkel járt az egész ország számára.

Mára nem csak a magyarországi, hanem a határokon túli magyar politikai közösségeket is végzetes belső ellentétek osztják meg, többnyire

természetesen a magyarországi pártoskodás mintájára és hatására. Erdélyben egészen különleges szerencse, mondhatnám, kegyelmi ajándék kellett ahhoz, hogy a nemrégiben lezajlott európai parlamenti választásokon végül is négy magyar képviselő lehetett a magas brüsszeli testület tagja. (Bevallom, én nem számítottam ennyire!) Mindenesetre az erdélyi magyar politikai közösség (részben magyarországi példák és biztatások nyomán történt) végzetes kettészakításának könnyen lehetett volna az a következménye, hogy egyetlen magyar képviselő sem kerül az európai honatyák közé, és ez a veszedelem továbbra is fenyeget a soron következő romániai parlamenti választások alkalmával. A román államfő mindenesetre sikeresen dolgozott az ottani magyar politikai közösség kettészakításán, és ezt a manipulációs tevékenységét nyilván a jövőben sem adja fel.

4. A politikai élet bipoláris rendszerének kialakulása eredményezte azt, hogy a magyar (és a határokon túli magyar) közéletben és kultúrában minden korábbi várakozással szemben rendkívüli mértékben megerősödtek a szélsőséges politikai erők pozíciói – egyelőre a szélsőjobboldalón, minthogy a magyar baloldal teljesen szétesőben van, az úgynevezett baloldali politikai tényezők sem szívesen képviselik a hagyományos baloldali politikai értékeket, és általánosságban is a baloldal fogalma elveszítette valódi jelentését és hitelességét, így azután baloldali lobogókkal legfeljebb a politikai mező szélső balszélén fellépő pártocskák tesznek kísérletet. Ezeknek azonban – a Kádár-féle rendszer bűnei és hitelvesztése következtében – szerencsére nincsenek tényleges lehetőségeik. Viszont mindinkább teret nyertek az egykori hazai szélsőjobboldal ideológiai és mozgalmi örökösei és ezeknek félkatonai szervezetei, amelyek mára öntudatosan masíroznak, gondolom, valamiféle, a vágyálmokban körvonalazódó hatalomátvétel felé. Magam igen veszedelmesnek tartom azt, hogy tulajdonképpen jó szándékú és a magyarság jövőjéért aggódó fiatalok olyan lobogók alatt, olyan jelszavak mellett keresik helyüket, amelyek különben az ország idősebb nemzedékeit egy kifejezetten magyarságellenes, nemzetvesztő politikai kurzusra emlékeztetik.

5. Végül: számot kell vetni annak következményeivel, hogy az ország egy igen kis része hihetetlenül meggazdagodott, egy igen nagy része pedig hihetetlenül elszegényedett. Annak idején (különben a későbbiekben helyét a szélsőjobboldalón kereső Oláh György egy híressé vált metaforája nyomán) „hárommillió koldus” Magyarországról beszéltek, és

az ezzel járó társadalomkritika kifejezésre talált a szociáldemokrácia, a polgári liberalizmus és a népi irodalom táborában is. Mára ismét létrejött ez a hárommilliós (vagy nagyobb) szegénység: a kiszolgáltatott, teljességgel reménytelen és jövőkép nélküli embersokaság, amely egyszerűen képtelen integrálódni a polgári társadalomba, és csupán azért nem veszélyezteti igazán ennek a társadalomnak a berendezkedését, intézményeit, mert nincs politikai képviselője. És akkor még nem is szóltam azokról a rejtett és időzített „bombákról”, amelyek egyszer valóban felrobbanhatnak és veszedelmes társadalmi válságot idézhetnek elő: természetesen a méltó élet elemi feltételeit is nélkülöző, nyomorban élő rétegekre, például a vidéki cigányságra gondolok.

A magyar társadalom, mondhatnám, ma két politikai stratégia vagy inkább lelki berendezkedés megosztó világában vergődik: egyfelől érvényesül egy bizonyos absztrakt racionalitás, amely hatékony reformintézkedések által kívánja megoldani a kialakult válságos helyzetet, másfelől érvényesül egy szenvedélyekre, mindenekelőtt (kétségtelenül jogos) társadalmi elégedetlenségre építő demagógia, amely voluntarista elképzelések révén ígéri ugyanezt. (Kitetszett ez a mezőkövesdi tanácskozás megszólalásaiban is.) Úgy gondolom, hogy értelmes, ugyanakkor empatikus beszéddel kellene elemezni a válság okait, körülményeit és a megoldás lehetőségeit. Erre pedig csak az értelmiségnek (a független értelmiségnek) lehet képessége és mandátuma. Ha tehát ki akarunk emelkedni a szociális, politikai és morális válságból, ennek az értelmiségnek kellene (akárcsak a nyolcvanas évek végén) felemelnie a fejét és a szavát.

(Együtt, 2007. 4. sz. 56-59. o.)

AZ ÉRTELMISÉG SZEREPE A JELENBEN ÉS A JÖVŐBEN

Egy Németh László-idézzel szeretném kezdeni előadásomat – nem csak amiatt, hogy véleményem szerint az idézet szerzője mindig igen nagy felelősségtudattal gondolkodott a magyar értelmiség helyzetéről és tennivalóiról, azért is, mert tapasztalataim szerint Némethről most már évek óta keveset beszélünk, mindenképpen kevesebbet annál, mint amit az eredeti gondolkodó, a magyar „sorskérdések” vallatója és egy kíváncsi nemzeti stratégia kezdeményezője, kialakítója megérdemelne.

Nos, az idézet, amely az írónak Szegeden 1942. március 14-én (a nemzeti ünnep előestéjén) elhangzott Az értelmiség önérzete című beszédében volt hallható (és A minőség forradalma című tanulmánygyűjteményében került az olvasó elé) a következőket állapítja meg: „Az ifjúságot mi arra tanítottuk, hogy értelmiség legyen s ne középosztály. Mi a kettő közt a különbség? A középosztály fölött van egy felső és alatta egy alsó osztály; az értelmiségi ember azt tudja, hogy van munkásság, parasztság s ők hárman a nemzet. A középosztályi embernek hivatala és fikssuma van: az értelmiségnek munkája és hivatása. A középosztályinak az, hogy vannak nála nyomorultabbak: tekintély, büszkeség; az értelmiségnek: lelkiismeretfurdalás és felelősség.”

Németh László, ahogy erről több alkalommal is nyilatkozott, egy „értelmiségi társadalom” híve és szorgalmazója volt, azaz olyan társadalomé, amelyben az értelmiség kap vezető szerepet, ha nem is a gyakorlati politika szintjén, de mindenképpen a közvélemény alakításában, és ezáltal a politikai hatalom, mondjuk így: „eszmei” irányításában. Ennek a szerepfelfogásnak azonban számos belső ellentmondása létezik (létezett). Mindenekelőtt az, hogy az értelmiség csak viszonylag ritkán és akkor is igen rövid ideig tölthetett be irányító szerepet a társadalomban, illetve ennek átalakításában. Erről győzhetnek meg bennünket a történelem tanulságai, vonatkozik ez akár a görög-római korszakra, akár a középkori világra, akár a reneszánsz Itáliájára vagy a felvilágosodás kori Angliára és Franciaországra. Ezekben az időszakokban, illetve ezekben az országokban az értelmiségnek mindig eszmeteremtő és stratégia-felvető szerep jutott, és ilyen módon kezdeményezőként léphetett fel a társadalmi mozgalmakban, eszméltető feladatokat láthatott el a szélesebb keretekben zajló társadalmi átalakulásban, ezeknek az átalakulásoknak a végső folyamatait azonban nem vezérelhette le. Általában a gyakorlati politika vette kezébe ezt a vezérszerepet, és az értelmiségnek nem egyszer csalódottan kellett tapasztalnia, hogy az általa kezdeményezett átalakulások egészen más mederben haladnak tovább, mint amit ő annak idején elképzelt és megszabott.

Mindez nagymértékben vonatkozik a magyar értelmiség történelmi szerepére is. Ez az értelmiség korábban, a középkor világában, de még a reneszánsz mozgalmak idején is többnyire egyházi körökben lépett fel, mindegyre igen szemléletes példát adnak a Mátyás király udvarában lezajló folyamatok. Csak később, inkább a 17. századtól kezdve kaphatott

meghatározó szerepet a laikus értelmiség. Azokat is laikus értelmiségieknek tekinteném, akik például a katonai pályán értek el meghatározó sikereket, ezenkívül mégis értelmiségiként vállaltak társadalmi szerepet. Olyan írókra gondolok, mint Balassi Bálint és Zrínyi Miklós. A 18. század második felétől kezdve azonban mindenképpen a magyar értelmiségnek jutott az ország (legalábbis szellemi jellegű) irányítása, minthogy önálló magyar hatalmi és közigazgatási szervezet csak töredékesen működhetett. Ennek az értelmiségnek a legerősebb tényezője természetesen az irodalmi értelmiség volt, és ez emelte magaslatra a magyar irodalom társadalmi hatékonyságát, szerepét.

Az újkori magyar történelem minden egyes korszaka számos példával tudja ezt a megállapítást alátámasztani, ez a folyamat érvényesült a 18. század végén a magyar felvilágosodás korában, majd nem sokkal ezután a reformkorszakban. Ekkoriban először a Martinovics Ignác által vezetett köztársasági mozgalom, illetve az ebben egybegyűlt értelmiség próbálta irányítani az országos átalakítások rendszerét, ez a mozgalom azonban nagyon hamar elbukott. Ezt követve a Kazinczy Ferenc neve által jelzett kulturális (nyelvújító) tevékenység került az országos mozgalmak élvonalába. A néhány évtizeddel később kibontakozó reformkorszakban ugyancsak az értelmiségnek volt vezető szerepe, talán elég, ha olyan személyiségekre hivatkozom, mint a tulajdonképpen értelmiségi státusban tevékenykedő Széchenyi István, az újságíró Kossuth Lajos és a költő Vörösmarty Mihály. Ez a reformmozgalom vezetett el az 1848-as forradalomhoz és szabadságharchoz, amikor is azonban ennek az értelmiségnek a hatékonysága már erősen csökkent, a politikai vezetés kevésbé hajlott arra, hogy meghallgassa az értelmiség tanácsait, ennek tüneteit mutatják azok a nézeteltérések, amelyek Kossuth és Petőfi Sándor között kialakultak. Az 1867-es kiegyezés nemzeti tekintetben korszakalkotó művét is az értelmiség készítette elő, Deák Ferenc például tipikusan értelmiségi személyiségként tevékenykedett. Ugyancsak az értelmiségre hárult az úgynevezett „második reformkor”, azaz az 1900-as évek elején kibontakozó társadalmi mozgalmak irányítása, ennek a reformmozgalomnak olyan műhelyei voltak, mint az Ady Endre, Babits Mihály és Móricz Zsigmond neve által fémjelzett Nyugat című folyóirat és a Jászi Oszkár által szerkesztett Huszadik Század. Tovább folytatva a sort, utalhatok még a két világháború között kibontakozó reformmozgalmakra, például a polgá-

ri liberálisok és a népi írók mozgalmaira: ezek is a magyar társadalom átalakításának kezdeményezői voltak.

Aki ezeknek a mozgalmaknak a fellépését és további sorsát figyelemmel kíséri, megállapíthatja, hogy a mindig rendkívül hiteles és hasznos programokká fellépő értelmiség egy idő (néhány esztendő) múltán jóformán kiszorult az ország életének irányításából. Ady Endre valójában hiába lépett fel olyan politikai programokkal, amelyek elősegítették volna Magyarország polgári modernizációját, a szociális igazságok érvényesülését és az országon belül élő különböző nemzetek megbékülését, ezeket a programokat rendre elutasította és elsodorta a gyakorlati politika. Hasonló sorsra jutottak a két világháború közötti korszak értelmiségi reformmozgalmai, így azok a tervek, amelyeket a polgári liberálisok szószólói, pl. Cs. Szabó László és Márai Sándor, illetve azok a tervek, amelyeket a népi mozgalom vezető egyéniségei, pl. Németh László és Illyés Gyula fogalmaztak meg. Végül is meg kell állapítanunk azt, hogy a magyar értelmiség mindig hiteles és hatékony tervezeteket hozott nyilvánosságra, ezek jól szolgálták volna az ország fejlődését és függetlenségét, a gyakorlati politika, a hatalmi berendezkedés azonban mindig szinte kivétel nélkül elsodorta ezeket a terveket és helyettük olyan stratégiákat épített fel, amelyek végső következményeik szerint az ország romlását okozták. Hosszú ideig lehetne sorolni azokat a példákat, amelyek arra utalnak, hogy az értelmiségi tervezetek és javaslatok többnyire életképesek voltak és a magyarság felemelkedését tették volna lehetővé, a politika, illetve a politikai hatalom döntései viszont szinte mindig újabb nemzeti tragédiákat készítettek elő. (Természetesen mit sem tudva arról, hogy ilyen következményekkel kell számolni, ezért aztán a politika sohasem érezte azt a felelősséget, amely különben rá hárult volna.)

Nagyon hajlok arra a megállapításra, miszerint Magyarország ma újra történelmi válaszútra érkezett és el fog dőlni az, vajon az országos politika a meglévő értelmiségi stratégiák szellemében próbálja irányítani a társadalom életét, avagy figyelmen kívül hagyva ezeket a stratégiákat, ismét stagnáláshoz, válságokhoz, kudarcokhoz vezet. A rendszerváltás, két évtizeddel ezelőtt, természetesen szintén értelmiségi stratégiák eredménye volt (amellett, hogy a kommunista rendszer is válságba került és látványosan megbukott). Az akkor fellépő politikai vezetők, például mindenekelőtt Antall József, tipikusan értelmiségi személyiségek voltak, még botlásaikban, hibáikban is. A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes

évek elején különféle értelmiségi műhelyek tettek le az asztalra javaslatokat az országos átalakítások, illetve a stabilizáció érdekében, számos ilyen javaslat fogalmazódott meg mind a baloldalon, mind a jobboldalon, mind a liberálisok, mind a kereszténydemokráciát képviselők, illetve a népi mozgalom örökösei részéről. Könnyű dolog lenne összeállítani egy olyan katalógust, amely bemutatná, hogy tételesen milyenek voltak ezek a programok, és mérlegelné, hogy mindebből mi valósult meg a mögöttünk lévő években. Talán nem vagyok túlságosan merész, ha azt mondom, hogy a kilencvenes évek elején kialakított reformterveknek csak igen kis töredéke vált valósággá, és talán jelenlegi szociális, politikai, kulturális gondjainkat is nagyrészt az okozza, hogy ezeknek a terveknek a megvalósítása elmaradt.

Mindennek következtében arról kell beszélünk, hogy az értelmiség javaslatai és stratégiái ma is megvalósításra várnak, jóllehet némileg elégtelen módon beszélünk erről, minthogy a magyar történelmi tapasztalat arra utal, hogy ezek a tervek általában megrekednek a szellemi műhelyek keretei között és nem válik belőlük kormányzati stratégia. Mégis joggal szeretnénk bízni abban, hogy a magyar értelmiség nem adta fel hagyományos történelmi szerepét és ma is képes reális stratégiákat, megvalósítható terveket felkínálni az ország vezetésének, illetve a magyar közéletnek. Mindez azonban azt igényli, hogy figyelmeztessünk az értelmiségi szerep hagyományos tulajdonságaira, nem azzal az igénnyel, hogy mintegy felfedezzük ezeket a szerepeket, minthogy az értelmiség társadalmi tennivalóinak, az általa vállalt közéleti szerepeknek, igen terjedelmes hagyománya és szakirodalma van, igaz, a gyakorlati politika ritkán mélyül el ennek a szakirodalomnak a tanulmányozásában. Ilyen módon arra figyelmeztetnék, hogy az értelmiségnek összetett közéleti szerepet kell vállalnia. Általában meg szokták különböztetni az elkötelezett és a független értelmiséget, az első valamilyen politikai mozgalom, párt, irányzat „holdudvarában” fejt ki tevékenységét és önkéntesen vállalja a politikai irányzatok szolgálatát, a második mindenképpen őrizni kívánja szellemi és erkölcsi függetlenségét, és határozottan elutasítja a politikai szolgálatot. Alighanem a két magatartásforma valamiféle egyeztetésére lenne szükség, vagyis egyrészt olyan elkötelezettségre, amely nem valamely politikai erő mellett nyilvánul meg, hanem egyrészt eszmei prioritások, másrészt az ország általános érdekei mentén fogalmazza meg törekvéseit. Másrészt olyan értelmiségre lenne szükség,

amely természetesen független a politikai erőktől és ezek ideológiájától, azonban nem független egyetemes eszmei igazságoktól és nem utasítja el a nemzeti elkötelezettséget. Vagyis az elkötelezettség és a függetlenség valamilyen magasabb szintű, hatékony és erkölcsileg hiteles együttesét kellene-lehetne kialakítani.

Véleményem szerint a jövő útját ennek az egyszerre elkötelezett és független értelmiségnek a tevékenysége jelölheti meg. Egy ilyen értelmiségnek birtokolnia kell a szakismereteket, az egyetemes műveltséget, amely kiterjed például a nemzeti és az európai történelem beható ismeretére is, elkötelezettnek kell lennie a maga humánus és demokratikus eszményei mellett, és függetlennek kell maradnia a pártpolitikától. Tudom, hogy mindez nagyon szigorú követelményt jelent, tekintettel arra, hogy a mögöttünk álló két évtizedben a magyar értelmiség igen sokat veszített korábbi szerepéből, kivált ha a rendszerváltozás körüli esztendőkre gondolok. Mindezzel együtt sokat veszített korábbi tekintélyéből is, ma az értelmiséget meglehetősen idegenkedés, nem egyszer türelmetlenség fogadja a politikai élet mindkét oldalán. Vagyis olyan követelményekkel kell fellépünk az értelmiséggel szemben, amelyeknek ma, különös tekintettel a politikai osztály ellenállására, nehéz eleget tenni. Ezért gondolom azt, hogy a következő esztendők a magyar értelmiség történelmi vizsgáját is magukkal fogják hozni, ennek az értelmiségnek, mint nem egyszer az ország története során, ismét igazolnia kell a maga rátermettségét és függetlenségét, szellemi fölényét és megvesztegethetetlenségét. Már csak abban a tudatban is, hogy a jövő társadalmának, ahogy ezt annak idején Németh László kifejtette, „értelmiségi társadalomnak” kell lennie.

Befejezésül Németh *Második szárszói beszéd* című előadására szeretnék hivatkozni, ez 1943 augusztusában hangzott el Balatonszárszón, a népi írók tanácskozásának keretében (és *Az értelmiség hivatása* című kötetben jelent meg). Az idézet a következőképpen hangzik: „Én az osztálytalan társadalmat, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többi lassan magába ölelheti... Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába... Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásukat

föladhatják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniuk kell, hogy értelmiségi emberek s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mind az a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtisztult értelmiségi kultúrában.”

(Együtt, 2012. 1. sz. 52-56. o.)

A JÖVŐ EURÓPÁJÁBAN

– Politikai nemzet és kulturális nemzet –

A nemzet fogalma, a nemzet ügye az elmúlt másfél évtizedben (már a kelet- és közép-európai rendszerváltásokat megelőzően is, minthogy több minden között éppen a nemzeti érzés reneszánsza is egyike volt a politikai változások mentális megalapozóinak) ismét napirendre került. A magyar nemzet esetében is, amelyik ezeknek a változásoknak a medrében próbálja valamiképpen feldolgozni a még mindig és folyamatosan jelenlévő „trianoni traumát”. De más nemzetek, más etnikai közösségek, például a kárpátaljai ruszinok (a boszniai szerb nyelvű muzulmánok, a krími tatárok, a bulgáriai törökök) esetében is, amely közösségek korábban: a kommunista parancsuralom körülményei között jóformán nem artikulálhatták nemzeti identitásukat, és folyamatosan arra voltak kényszerítve, hogy valamely más nemzet tagjainak vallják magukat. A nemzet, mint nagyobb nyelvi, kulturális és történelmi emberközösség, ilyen módon az utóbbi másfél évtized közgondolkodásának centrumába került.

Az újkori politikai gondolkodás – legalábbis az 1789-es francia forradalom és a napóleoni háborúkat követő európai rend bevezetése óta – mindig abban a fogalmi térben jelenik meg, amelyet egyfelől a „nemzet”, másfelől az „állam” fogalma jelöl. Az első fogalom egy nagyobb embercsoport etnikai, nyelvi, kulturális és történelmi közösségére, a második a politikai intézmények horizontálisan és vertikálisan megszervezett rendjére vonatkozik. Ez a két fogalom ugyanakkor gyakran konfliktushelyzetben áll egymással, és feszültségük, küzdelmük nemcsak a politikai gondolkodást dinamizálja, hanem a gyakorlati politikát is. Mind a politikai eszmék, mind a politikai cselekvés ugyanis arra törekszik, hogy azt a két valóságot, amelyet a „nemzet”, illetve az „állam” fogalma

jelöl, valamilyen módon megfeleltesse egymásnak, és vagy az „állam” intézményi építményével adjon végleges formát és teljesebb kifejlődési lehetőséget a „nemzetnek”, vagy a „nemzeti” közösséggel töltsen meg az „államot”, amelynek szinte minden 19. és 20. századi bölcsele szerint nemzetre kell épülnie.

A nemzet a politikai gondolkodók általános véleménye szerint az újkori történelmi fejlődés eredményeként jött létre, az újkor előtt legfeljebb etnikai közösségeket, illetve az uralkodó és a dinasztia szuverenitására épülő államokat ismerünk. Azonban többek, például Kristó Gyula, a Szegedi Tudományegyetem történészprofesszora szerint, a nemzet bizonyos attribútumai már a középkori társadalmakban is megjelentek, így a közös leszármazás tudata, amely a magyar krónikák egyik központi ideológiai tétele volt. A nemzet fogalma lassú folyamat eredményeként alakult ki, a nemzeti közösség bizonyos tulajdonságai már a középkori keresztény államok, például az Árpád-ház korabeli magyar királyság keretei között is megjelentek.

Ily módon a nemzet és az állam fogalmi körei között is korán létrejött bizonyos korreláció. Az emberi közösségeknek és az intézményes társadalmi életnek azok a körei, amelyeket a nemzet, illetve az állam fogalma megjelöl, sok esetben, például Skandináviában vagy a mediterrán országokban, Olaszországban, Portugáliában, Görögországban már régi idők óta egybeesnek, az esetek többségében azonban nem. Egyrészt léteznek államok, amelyeket nem lehet „nemzeti” államoknak tekinteni, másrészt vannak nemzetek, amelyeket nem lehet pontosan egyetlen állammal sem azonosítani.

A 19. századi Európa ennek a helyzetnek a két szélső esetével is szolgált. Az Osztrák-Magyar Monarchiának nem volt olyan nemzete, amely az államot minden tekintetben meghatározhatta volna, hiszen még a két államalkotó nemzet: az osztrák-német és a magyar együttes száma sem haladta meg a teljes lakosság felét, és a monarchia etnikailag csak úgy lett volna valamelyest konszolidálható, ha az államalkotó nemzetek közé további nemzeteket, például a cseheket vagy a horvátokat is befogadja az állam szerkezete. Erre azonban a dualista politikai vezetés sohasem tudta elszánni magát, így ez a mulasztás is hozzájárult a kettős monarchia válságához, majd felbomlásához. A másik szélső esetet, vagyis az állam nélküli nemzet esetét pedig a lengyelek példázzák, minthogy az ország többszöri felosztása következtében a lengyel nemzetnek nem volt önálló állama. Hasonló

példákat mutathat a 20. századi történelem is; a gyarmati sorból felszabadult afrikai államok nagy része nem azonosítható valamilyen nemzeti közösséggel, a tizenötmilliós kurd nemzetnek pedig nincs saját állama.

A modern nemzetek mibenlétét kétféle felfogás próbálta rögzíteni az elmúlt két évszázadban; egyrészt a politikai, másrészt a kulturális kritériumokat követő felfogás. Mindkettő a felvilágosodás bölcselétének a gyümölcse. Az a felfogás, amely az „államnemzet”, illetve a „politikai nemzet” fogalomkörét kialakította, a klasszikus francia ideológiából, a francia felvilágosodás gondolatköréből ered. Ez a felfogás arra épült, hogy a nemzet határai egybeesnek az állam határaival, és azoknak a nyelvi, nemzeti vagy kulturális kisebbségeknek, amelyek az adott államban élnek, nem lehet más feladatuk, mint a maradéktalan, gyors beolvadás.

A felvilágosodás filozófusai az ország népének egészét kívánták e felfogás jegyében polgári jogokhoz juttatni. A rendi nemzetet a polgári nemzettel kívánták felváltani, és ezzel kiszélesítették a jogokkal felruházott szabad egyének közösségét, minthogy az egyházi és nemesi rend tagjainak szűkebb köret kibővítették a „harmadik renddel”, azaz a polgársággal, majd a 19. században a „negyedik renddel”, azaz a kétkezi dolgozókkal, a parasztokkal és az ipari munkásokkal. A rendi jogoknak ez a felszámolása alapozhatta meg a modern demokratikus társadalmat, amelynek valamennyi tagja egyforma polgári jogokban részesül.

A felvilágosodás és a francia forradalom következtében lezajlott demokratikus átalakulás ugyanakkor csupán az egyének jogait bővítette ki, illetve ismerte el, nem számolt a többségtől eltérő más emberi közösségek jogaival. Emellett a francia forradalom, majd a Napóleon által létrehozott államberendezkedés erős központi hatalmat és igazgatást teremtett, a centralizált hatalom eszközeivel kívánta létrehozni az eredetileg nyelvileg és etnikailag heterogén országban a „politikai nemzetet” és a „nemzetállamot”. A francia állam a 18. század végétől a 19. század végéig erőteljes, esetenként könyörtelen asszimilációs politikát folytatott, és az a Franciaország, amely korábban lakosságának közel felében nem franciául (hanem breton, occitán, provanszál, katalán, baszk, fríz, német nyelven) beszélő etnikai csoportokból állt, a 19. század végére már szinte csak a francia etnikumot ismerte (ismerte el), és csupán kisebb nem-francia népcsoportok maradtak fenn, ők is csak a legutóbbi évtizedben kaptak kisebbségi kulturális jogokat.

Általánosságban ugyanez a politikai felfogás és gyakorlat érvényesült a közép- és kelet-európai kisállamok – a szlovák, a bolgár és különösen brutális hangsúllyal a román állam – esetében; ezek a francia eredetű „nemzetállami” politikát hirdették és valósították meg. Lényegében ezt a felfogást képviselte a dualizmus korának hivatalos magyar nemzeti ideológiája is, igaz, azzal a különbséggel, hogy az akkor általánosan érvényesülő liberalizmus és a pluralista politikai kultúra nemcsak enyhítette, hanem lehetetlenné is tette az államnemzeti koncepció megvalósítását.

A dualizmus korának Magyarország (a Trianon körüli csehszlovák és román propagandával ellentétben) ugyanis sohasem volt a „népek börtöne” (mint a cári Oroszország). Ezt az bizonyítja igazán, hogy a régi Magyarország román, szlovák, szerb és ruszin lakosságának száma folyamatosan emelkedett, szemben a Trianon utáni korszakkal, amidőn az utódállamok magyarságának száma folyamatosan csökkent. (A trianoni kényszerrendezés idején közel hárommillió magyar élt az utódállamokban, mára ez két és fél millió alá került, miközben az erdélyi románok, a felvidéki szlovákok, a délvidéki szerbek és a kárpátaljai ukránok száma a korábbi két és félszeresére emelkedett.)

A közelmúlt Romániájának totalitárius berendezkedése, illetve egy személyi despotizmusa szinte korlátlan teret nyitott az államnemzeti ideológia hatalmi érvényesülése előtt. Ez a felfogás különben a királyság idején, a kommunista diktatúrában és az 1989-es változások után szinte korlátlanul érvényesült. Az államnemzeti ideológia ugyanis nem bukott meg a diktatúrával együtt, ellenkezőleg, másfajta retorikával ma is halatja szavát, mind a román, mind a szlovák, mind a szerb politikában, elsősorban a magyar közösségekkel szemben. Az államnemzeti doktrína és politikai gyakorlat így a jelenben is súlyos társadalmi konfliktusokat és emberi szenvedéseket okoz. Hasonló a helyzet Szlovákiában, Kárpátalján és a Vajdaságban.

A liberális és pluralista keretek között fellépő magyar államnemzet-felfogás végül összeomláshoz vezetett. A ma érvényben levő hasonló közép- és kelet-európai nemzeti ideológiákat pedig pusztán a kommunista diktatúrákat túlélő hatalmi gépezetek, az állami erőszak intézményei támasztják alá. Ezek a tapasztalatok erősítik azt a meggyőződésünket, hogy a közép- és kelet-európai régióban az államnemzeti ideológiát nem lehet demokratikus eszközökkel fenntartani, ezért helyette a „kultúrnemzet”

koncepciójának érvényesülését kell elősegíteni. Ahogy az „államnemzet” - a „nation politique” – fogalom a francia felvilágosodás terméke volt, a „kultúrnemzet” a „Kulturnation” – gondolata a német felvilágosodás, illetve romantika bölcséletéből ered. Ez a koncepció a nemzet fogalmát nem politikai és állami meghatározottsággal, hanem nyelvi és kulturális kritériumokkal jelöli meg, nagy szerepet ad a közös tradíciónak és az összetartozás kollektív tudattartalmának, ezzel szemben csökkenteni igyekszik az államhatárok elválasztó szerepét.

A kulturális nemzet fogalma a német történelem terméke volt, az egymástól többé-kevésbé független német fejedelemségek, az évszázadokon keresztül megmaradt német szétaggolság ugyanis nem a közös állami, hanem a közös nyelvi és kulturális keretben találhatta meg a német nemzeti identitást. A német fejlődés, mindenekelőtt a 19. században, arra irányult, hogy a német nemzet egységének ügyét a közös kultúrára építse, ebben a keretben hozza létre a nemzeti államot.

A magyar nemzeti ideológia, különösen a kiegyezés után, a francia példát követte, korábban azonban voltak olyan gondolkodók és államférfiak is, akik inkább a kulturális nemzet fogalmi körében kívánták volna meghatározni a nemzeti fejlődés biztosabb célját, és óvtak attól, hogy a magyar államot francia mintára mint nemzetállamot határozzák meg. Elsősorban Széchenyi Istvánra gondolok, aki mind 1841-ben közreadott *Kelet népe* című munkájában, mind 1842-es *Akadémiai beszéd*-ében óvott az erőszakos és külsődleges magyarosítástól, helyett egyrészt arra szólított fel, hogy az ország magyar lakosait gazdaságilag és kulturálisan meg kell erősíteni, másrészt azt tanácsolta, hogy a királyság nem-magyar népeiben türelmes és engedékeny politikával kell kifejleszteni a magyarországi népek sorsközösségének tudatát. Ezt a gondolatot képviselte később Eötvös József és az 1868-as nemzetiségi törvény létrehozását kezdeményező Deák Ferenc is. Kár, hogy javasataik süket fülekre találtak a dualista korszak vezetőinél, és nem történtek stratégiai intézkedések annak érdekében, hogy a magyarországi népeknek legalább egy része, mondjuk a németek, a szlovákok, a görög katolikus, vagyis nyugati eszményeket követő románok körében kialakuljon a „hungarus” patriotizmusnak valamiféle minimuma (ahogy ez kialakult Svájcban a helvét állameszme iránt az ottani népcsoportok között!). A régi Magyarországon talán csak a ruszinok és a bánági svábok körében élt a magyar haza iránti hűség eszméje.

Az államnemzeti felfogás erőltetése a magyar politika tévedése volt, ahogy a trianoni utódállamok esetében is súlyos tévedés és történelmileg hiba. Lehetséges, hogy Nyugat-Európában (legalábbis Spanyolország kivételével), ahol a nemzeti kisebbségek aránya nem haladja meg a néhány százalékot, fenntartható a „politikai nemzet” koncepciója, Közép- és Kelet-Európában azonban, ahol Magyarország kivételével ez az arányszám tíz vagy többször tíz százalék fölött van, csak a „kulturális nemzet” gondolköre érvényesíthető. A „kulturális nemzet” felfogása lenne képes arra is, hogy egy kívánatos „közép-európai” integráció elvi kiindulása legyen; régiókban ugyanis lehetetlen az emberi jogok védelme nélkül valóságos nemzetállamot létrehozni.

A kulturális nemzet felfogását (különösen a második világháború után) el szokták ítélni, mert a nemzetnek mint etnikai, nyelvi és kulturális közösségnek a meghatározása katasztrófákat okozott a 20. század során. Ez volt a kiindulása annak a „nagynémet” propagandának, amely az első világháború előtti expanziói kísérte, s végső soron ez a felfogás készítette elő a náciizmus iszonyatos ideológiáját és politikáját. Minthogy a „Blut und Boden” elvének hirdetői az etnikai és kulturális nemzetfelfogásban rejlő gondolatmenetet vitték tovább, midőn az államot minden tekintetben az etnikum, sőt a „faj” reprezentációjának, hatalmi kiteljesítésének tekintették. Ennek a gondolatmenetnek a kialakulásában szerepet kapott az a német frusztráció is, amely a versailles-i békeszerződés következtében lépett fel amiatt, hogy német lakosságú területek kerültek idegen fennhatóság alá.

Nem vitás, hogy a kulturális nemzet fogalmának és a 19., majd 20. századi nacionalizmusoknak, végső soron a „klasszikus” nacionalizmus elfajulását mutató náciizmusnak köze van egymáshoz, azonban alig van olyan 19-20. századi politikai ideológia, amely elfajulva nem vált volna az elnyomás és az erőszak eszközévé. A francia államnemzeti felfogást, egyáltalán a francia felvilágosodás és a jakobinus forradalom szellemi örökségét is összekötik bizonyos szálak azokkal a birodalmi elképzelésekkel és politikai utópiákkal, amelyek ugyancsak háborúk, tömeges megtorlások és tömegmészárlások kiindulásai voltak. Ugyancsak vezetnek szálak a francia nemzetfelfogástól, pontosabban a jakobinus ideológiától a marxista, majd a lenini államelmélethez, végső soron a szovjet kommunizmushoz, amely maga is racionálisnak feltüntetett utópiákat próbált átültetni a gyakorlatba.

Tulajdonképpen mind a német, mind a francia felfogásnak voltak rettentő és elfogadhatatlan következményei. Éppen ezért mindkét esetben el kell utasítani a nemzeti ideológia 20. századi elfajulását, és vissza kell térni ezek eredeti, liberális elképzeléseihöz. A trianoni utódállamokban ma elsősorban az államnemzeti felfogás uralkodik, ez a magyarságot hátrányosan érinti, minthogy megszakítja azokat a természetes összeköttetéseket, amelyeket a nemzetben belül, a politikai határok ellenére, fenn kell tartani.

A régióban ezért korlátozni kellene a politikai nemzet ideológiájának érvényesülését, és növelni kellene a kulturális nemzetfelfogás érvényesülésének lehetőségeit. A magyarság mint kulturális nemzet nem hódítani akar, pusztán nemzeti kultúrájának szellemi és lelki egységét szeretné helyreállítani. Az állam és a nemzet fogalmát ma sem szabad összekeverni, arra kell törekedni, hogy a kulturális nemzet mint emberi közösség ismét működni tudjon, a kulturális nemzetfogalmat élő tartalom töltsse meg. Erre talán az európai integráció előttünk álló lehetősége kínálhat megoldásokat.

Az európai integráció (amelynek gyakorlati eredményeit Magyarország és Szlovákia a közeli jövőben élvezheti) ugyanis inkább a kulturális, mint a politikai nemzet koncepciójának kedvez. A korábbi, hagyományos európai rendben mindenképpen az államnak volt meghatározó szerepe, ezt a szerepet az integráció következményeként két másik struktúra veszi át: az egyik az állam struktúrája alatt, a másik e struktúra felett helyezkedik el.

Az első a regionalitás elve, amely az Európai Unió világában máris érvényesül, és mint ilyen, ismét helyreállítja azoknak a gazdasági és kulturális régióknak a szerepét, amelyeket korábban az igen szigorúan ellenőrzött államhatárok felszámoltak. Például lehetőséget ad arra, hogy a francia fennhatóság alatt élő, de nagyrészt, legalábbis eredetileg, német lakosságú Elzász élete összekapcsolódjék a Rajna jobb partján elhelyezkedő német tartomány: Baden-Württemberg életével, vagy az első világháború után olasz kézbe került Dél-Tirol ismét összekötődjék az ausztriai Tirol tartománnyal. E korábban egymástól elválasztott etnikai, kulturális és történelmi országrészeket ugyanis ma már valóban csupán jelképes határvonalak választják el egymástól, a határellenőrzés, a vámellenőrzés intézményeit felszámolta az uniós integráció, és ezzel nagy múltú történelmi régiók állították helyre természetes egységüket.

A második az európaiság elve, azaz az integrációs szerkezet, amely az állami struktúrák felett helyezkedik el, és lényegében felszámolja, vagyis inkább „spiritualizálja” a kialakult államhatárokat. Az európai

integráció jótékonyan csökkenti az állami struktúrák szerepét, és ezzel megnöveli a nemzetek és a nemzeti kultúrák szerepét. Már De Gaulle tábornok, francia miniszterelnök is a „nemzetek Európájáról” („Europe des nations”) beszélt annak idején, s ez a gondolat messzemenően kiegészült a „régiók Európájának”, illetve a „kultúrák Európájának” gondolatkörével. Mindez azt jelenti, hogy az európai integráció oldani képes a korábbi államhatárok, így a trianoni határok szigorát, és új lehetőségeket kínál az államhatárokkal egymástól elválasztott magyar nemzeti közösségek integrációja (reintegrációja) számára.

Mind a regionális szinten, mind az európai szintén létrejövő integráció a kulturális nemzet koncepcióját, illetve stratégiáját helyezi előtérbe, lehetőségeket kínálva a magyarság kulturális egységesülésére, a magyar nemzeti identitás és szolidaritás újrafogalmazására. Ez akkor is így van, ha a nemzeti közösségek európai integrációja, amint ezt jól tudjuk, nem egy időben következik be. Nekünk, Magyarországon és a határokon túl, mindenesetre azon kell fáradoznunk, hogy minden magyar nemzeti közösség (rövidebb vagy hosszabb idő alatt) eljusson az integráció keretei közé. Illetve, ha egyelőre még nehezen megvalósítható, mint ahogy a kárpátaljai magyarság esetében ez most nehezen megvalósítható, akkor a nemzet együttes erejének kölcsönös szolidaritása vihesse be legalább részben az integrációba az egyelőre az unió határain kívül elhelyezkedő magyar közösségeket. Már ez a feladat – mondhatnám erkölcsi parancsnak is! – arra utal, hogy történelmünk jelen szakaszán a kulturális nemzet eszméjét és stratégiáját kell előtérbe helyoznunk. Azt a parancsoló szükségszerűséget, miszerint ne pusztán a magyar állam és a magyar államnemzet kerüljön az integráció keretei közé, hanem a magyar nemzet, a magyar kulturális nemzet egésze. Ez lesz az előttünk álló néhány évtized nagy közös feladata.

(Együtt, 2003., 2. sz. 3-9. o.)

EURÓPAI INTEGRÁCIÓ – GONDOK ÉS REMÉNYEK

Magyarország és Szlovákia hamarosan bekövetkező uniós integrációjával az Európai Unió ki fog terjedni kelet felé, és ezzel együtt a két ország (majd néhány esztendővel később Románia is) az unió keleti határára kerül. Azaz Magyarország, Szlovákia (és később Románia) keleti határa

egyszersmind az unió határa is lesz. Maga a közép-európai (hogy Németh László szavát használjam: a „köztes európai”) térség azonban korántsem lesz olyan egységes, mint a nyugat-európai régió. Ezt a térséget ugyanis hagyományosan egy igen mély történelmi, művelődéstörténeti törésvonal vágja ketté. Ez a történelmi törésvonal egyszersmind dezintegrációs tényező is, amely korábban (például a török birodalom 18. és 19. századi „visszavonulása” után, a 19. század európai liberalizmusának kiteljesedése idején vagy az első világháborút követő korszakban) rendre lehetetlenné tette, hogy a közép-európai régió nemzetei és államai (Lengyelországtól Bulgáriáig és Magyarországtól Romániáig) a közös térségi érdekek jegyében összefogjanak.

A közép-európai történelmi és civilizációs törésvonal a térségen észak-dél irányban vonul végig. Ettől a törésvonaltól nyugatra a nyugati kereszténység, kultúra és mentalitás, keletre a keleti kereszténység, kultúra és mentalitás rendezkedett be. A nyugati régió Róma (és Athén), a keleti Bizánc örököse. A régió két fele közti alapvető eltérés az ember alkototta „második természet” világában is tanulmányozható: az észtszázgi Tallinnban és az erdélyi Brassóban találjuk meg az utolsó gótikus templomokat, Lembergben az európai barokk legkeletibb emlékeit – mindezek-től keletre, délkeletre pedig a bizánci ortodox kultúra emlékműveit. Az utóbbi évtizedekben (Trianon után) az ortodox-bizánci kultúrkör mélyen benyomult a nyugati övezetbe is, erről tanúskodhatnak például a szatmári, nagyváradi, aradi, kárpátaljai és bácskai görögkeleti templomok.

A törésvonalnak természetesen nemcsak művészettörténeti, hanem mentalitástörténeti következményei is vannak. A nyugati társadalmak erősen tagoltak: az arisztokrácia, a nemesség, a polgárság, az értelmiség, a parasztság és a munkásság mindenütt kialakította a maga szervezeteit, intézményeit, és ezeknek a szervezeteknek az értelmét az autonómia gondolata jelölte meg. A társadalom működése és fejlődése mindig ezeknek a szervezeteknek és intézményeknek az összjátéka: konfliktusai, kompromisszumaik, együttműködésük nyomán jött létre. Ennek az együttműködésnek a sikerét a kölcsönösen elismert vagy éppen kiküzdött szabadság tette lehetővé. A nyugati ember mindig független személyiségnek tekintette magát, illetve arra törekedett, hogy ilyen legyen. A lengyel, a magyar és a horvát nemesség vagy a cseh, a szlovén és az erdélyi szász polgárság mindig kényesen ügyelt a maga személyes és közösségi autonómiájára. A keleti társadalmak ezzel szemben kevésbé

tagoltak, egy viszonylag vékony uralkodó réteg alatt a kiszolgáltatott köznép igen széles körű sokasága helyezkedik el, és a keleti ember nem szabad személyiség, hanem alattvaló. Következésképp más a nyugati és más a keleti politikai kultúra. Ez még a kommunista diktatúrák körülményei között is kitapintható volt: a lengyelek, a csehek, a magyarok helyzete egészen más volt, mint a Ceausescu-rendszer totális rémuralmának kiszolgáltatott romániai polgároké.

A közép-európai nacionalizmusok és a „klasszikus” közép-európai törésvonal következményei okozták, hogy a kommunizmus bukása után rendre megbuktak a mesterségesen létrehozott és kikényszerített regionális integrációk. A csehszlovák és a jugoszláv állam szétesésére gondolok. Csehszlovákiában a nacionalizmus feszítőereje működött, mindenekelőtt a szlovák nacionalizmusé, amely a második világháború éveiben (német birodalmi támogatással és befolyással) létrehozott Tiso-féle Szlovák Állam szuverenitását elevenítette fel. (Azzal a lényeges különbséggel, hogy akkor a terület déli sávja Magyarországhoz tartozott, és a független szlovák államot nem terhelték etnikai feszültségek.) Az egykori Jugoszláviában ugyancsak erősen érvényesültek a szerb és a horvát nacionalizmus hagyományai, mellettük a civilizációs törésvonal is konfliktusokat okozott: a szerbek és horvátok, szerbek és szlovének között. Sőt, éppen a civilizációs törésvonal okozhatta azt, hogy a jugoszláv integráció nem békés körülmények között bomlott fel (mint a csehszlovák), hanem egy totális és véres háború közepette, olyan pokoli eseményeket produkálva, amelyekre egyáltalán nem voltak felkészülve a századvégi – fél évszázada viszonylag békésen élő – európai nemzetek.

Mindez, amiről eddig beszéltem, történelmi értelemben is hosszú időn át akadályozta a közép-európai térség máskülönben szükséges gazdasági és politikai integrációját, és ennyiben akadályozta a távlatosabb európai integrációt is. Holott az európai integráció több évszázados eszméje mindig is ebben a gondolkörben képzelte el a kontinens népeinek és közöttük a közép-európai nemzeteknek a megbékélését és együttműködését.

Érdekes adalék mindehhez a Dominique és Michele Frémy szerkesztésében Párizsban minden esztendőben új kiadásban a közönség elé kerülő *Quid* című enciklopédia, amely az európai integráció történelmi előzményeinek ismertetése során hivatkozik Pierre Dubois (Szép Fülöp korának neves törvénytudója) 1310-es „keresztény köztársaságot” és nemzetközi döntőbírásgot javasoló törvénytervezetére, William

Penn 1693-as európai béketervére, I. Napóleon 1805-ös törvénykönyvére, amely egy európai jogrend magalapozását tűzte ki célul maga elé, Lamartine-nak, a neves francia költőnek és a negyvennyolcas párizsi kormány külügyminiszterének európai egységet sürgető manifesztumára és más dokumentumokra, köztük báró Wesselényi Miklós 1842-es tervezetére (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*), amely egy közép-európai konföderáció eszméjét vetette fel.

Valójában ezeken a történelmi nyomokon haladt gróf Coudenhove-Kalergi 1923-ban kidolgozott „páneurópai” tervezete (amely különben igen népszerű volt az 1920-as évek transzilvánista gondolkodóinak körében), a francia Edouard Herriot 1925-ös francia-német szövetségi elképzelése vagy Aristide Briand 1929-es *Etats Unis d'Europe* (Európai Egyesült Államok) című munkája, majd később az európai unió gondolatának az a kibontakozása, amely a második világháborút követő esztendőekben történt olyan államférfiak tevékenysége nyomán, mint a francia Róbert Schuman, a német Konrad Adenauer vagy éppen az angol Sir Winston Churchill, aki már a második világháború idején (pontosan 1943-ban) javasolta egy „Európa Tanács” felállítását.

Az európai integráció eszméje azóta teljes mértékben átalakította a kontinens országainak életét és most már átalakítja Magyarország és Szlovákia, néhány esztendő múltán pedig Románia életét is. A közép-európai régióban az utóbbi két-három esztendő során kétségkívül sokat erősödtek az integrációs politikai stratégiák: ennek jele az is, hogy meggyengültek vagy radikálisan átalakultak az egykori kommunista pártok utódszervezetei, gyengülni látszik a nacionalista etatizmus, és több helyen is azok a középpártok (a szociáldemokrácia és a kereszténydemokrácia pártjai) erősödnek, amelyek szakítani kívánnak a diktatórikus korszak politikai kultúrájának hagyományaival, és a közép-európai – európai – integrációban látják az egyedül eredményesnek tetsző, új nemzeti stratégiát.

A közép-európai integráció ügyének bármily csekély előrehaladása a régió minden népe és országa számára fontos nyereséget jelent. Csakhogy az integrációs folyamatok kormány szintű előkészítésének és irányításának ügye, a kilencvenes évek kezdetéhez képest, sajnálatosan elakadt. A nemrég még oly ígéretes közép-európai együttműködés (Pentagonále, Hexagonále), illetve a „visegrádi hármak” ügye nem mutatott előrehaladást, sőt a délszláv konfliktusok és a csehszlovák állam felbomlása következtében inkább visszaesett.

Az integrációs folyamatok előrehaladását nagyban segítik a térség gazdasági integrációjában tapasztalt látványos sikerek (például a magyarországi nagyvállalatok térnyerése Romániában és Szlovákiában), ugyanakkor hátráltatják a politikai szférában tapasztalt kedvezőtlen folyamatok, így a nacionalista és etatista áramlatok felerősödése, a szélsőséges ideológiai, politikai irányzatok (általában az antiszemitizmus, Romániában a magyarellenesség, Szlovákiában a cigányellenesség) előretörése, a szinte minden közép-európai társadalomban tapasztalható idegengyűlölet és intolerancia.

A közép-európai értelmiségnek éppen ebben a zavaros helyzetben lenne különleges szerepe és felelőssége a nemzetek közötti megbékélés, az etnikai és társadalmi tolerancia ügyének szolgálatában. Csakhogy az értelmiség (és különösen az alkotó értelmiség, például az írástudó réteg) időközben a politikai erők, a politikai pártok által (talán nem tudatosan, ámbar ez sem zárható ki) uralt helyzet foglya lett, és kiszolgáltatottságában nem egyszer kénytelen eleget tenni a pártpolitikuskok igényeinek és követeléseinek. Márpedig a maga szellemi és erkölcsi függetlenségében megrendített értelmiségi elit nem lehet képes arra, hogy kellő eréllyel szolgálja és érvényesítse az európai értékeket, az európai integráció kulturális követelményeit.

A posztkommunista országokban (a régi hagyományokhoz és különösen a hetvenes-nyolcvanas évek világához képest) kétségtelenül háttérbe szorult a kultúra, különösen a magaskultúra ügye. Radikálisan megváltoztak a kulturális fogyasztás szokásai, mára jóval kisebb a közép-európai (a magyarországi, a romániai, a szlovákiai) kulturális piac, mint két évtizeddel ezelőtt. Mindez jól kitapintható a könyvkiadás, a színház- és koncertlátogatás adatainak alakulásában. A magaskultúra helyett a tömegkultúra, nem egy esetben az ízlésromboló termékek kaptak teret, a nemzeti kultúra hagyományai háttérbe szorulnak egy globalizációs álkultúra agresszív előretörésével. (Mindennek szomorú példája az úgynevezett „valóság-show”-k közönségsikere!)

Az európai integrációs folyamatok ugyanakkor igen előnyös változásokkal is járhatnak a közép-európai régióban, kivált a magyarság esetében, amely Trianon után bizonyára először kerülhet abba a helyzetbe, hogy – az európai integrációval együtt – valamennyire érvényesíteni tudja a maga nemzeti integrációra vonatkozó stratégiai követelményeit. Ennek a nemzeti integrációnak lehettek volna eszközei az 1938-1941-es

határmódosítások, ezeket azonban a szélsőjobboldali nagyhatalmak tették lehetővé, és háborús vereségükkel a revíziós politika minden esélye megsemmisült. Vagyis a magyar nemzeti integráció mára csak az európai integráció tágasabb keretében képzelhető el.

Ebben a tágasabb keretben lehetne felépíteni a Kárpát-medencei magyar kisebbségi autonómiák rendszerét, amely például a Székelyföld kérdésének megoldását jelentheti. Jól tudom, hogy bukaresti kormánykörök szeretnék úgy tenni, mintha a nemzetiségi autonómiák intézménye nem férne össze az Európai Unió szellemiségével és intézményi rendjével. Ez egyszerűen nem igaz, tekintettel arra, hogy Nyugat-Európában, illetve magában az unióban több kisebbségi-nemzetiségi területi autonómia is létezik és működik: például a dél-tiroli osztrák (német), a spanyolországi katalán, a finnországi svéd (és így tovább) területi autonómia. Ezeknek a területi autonómiáknak a kialakítását nem szabad és nem lehet megakadályozni a közép-európai térségben sem.

A nemzeti integráció stratégiájának egy második területe az úgynevezett „kettős állampolgárság” intézménye, amely körül éppen az utóbbi hónapok során meglehetősen kiéleződtek a nyilvános viták. Vannak Kárpát-medencei magyar régiók (például a Vajdaság), amelyek ennek a jogintézménynek a létrehozásában látják a kisebbségi magyarság hatékonyabb anyaországi védelmezésének lehetőségét, más vélemények szerint viszont a „kettős állampolgárság” lehetősége minden eddiginél nagyobb lendületet adna a Magyarországra történő tömeges áttelepülésnek, és ezáltal a Vajdaság és Kárpátalja amúgy is megfogyatkozott magyarsága az áttelepülést választaná. Márpedig nem lehet nemzetstratégiai érdek az, hogy hosszú évszázadok óta magyarok lakta területek, például a Vajdaságban Szabadka vidéke és a Tisza-mente vagy Kárpátalján Beregszász vidéke elveszítse magyar etnikai, történelmi és kulturális jellegét.

A „kettős állampolgárság” intézménye körül amúgy is igen sok a jogi zavar: például nem tudni, hogy ez az intézmény vajon a magyar választójogot és társadalombiztosítási rendszert is kiterjesztené a „kettős állampolgársággal” rendelkező magyarokra, vagy csupán más előnyöket, például szabad magyarországi munkavállalást és áttelepülést adna nekik. Maga a „kettős állampolgárság” jogintézménye egyébként nem ismeretlen az európai joggyakorlatban, sőt a közép-európai joggyakorlatban (például Szlovákiában és Horvátországban) sem. Mindenesetre igen alaposan meg kell fontolni, és a nemzetközi jognak, valamint a Ma-

gyarországgal szomszédos államok joggyakorlatának keretei között is el kellene helyezni ezt az intézményt, amely nyilvánvalóan nem hozható létre a magyar törvényhozás és kormányzat egyoldalúan kinyilvánított akaratával. Magam rokonszenvesnek és megvalósíthatónak tartom a „kettős állampolgárság” intézményét, abban mindazonáltal biztos vagyok, hogy létrehozása még igen sok előkészítő munkát és ezen túl is bölcs megfontolást követel.

Lehetnek és léteznek a nemzeti integráció politikájának „alulról” kezdeményezett, spontán módon szerveződő, csendesebb változatai és módszerei is. Ezek a politikai módszerek szinte észrevétlenül, mégis kétségtelenül teret kaptak a mögöttünk levő esztendőkből, és talán még nagyobb teret fognak kapni a közeli jövőben. Az egymással szomszédos „alrégiók”: például a Nyugat-Dunántúl (Vas és Zala megye) és Stájerország, a Délnyugat-Dunántúl (Zala megye) és Szlovénia, a Felső-Tisza-vidék és Kassa, valamint Beregszász környéke, Szeged, Szabadka, Arad és Temesvár körzetének magyar-szerb-román térségei máris igen előnyös és eredményes gazdasági és kulturális kapcsolatban állnak egymással. Ennek az együttműködésnek igen nagy múltbeli előtörténete és hagyománya van, hiszen a Dunántúl és az osztrák tartományok vagy éppen a Felső-Tisza-vidék és az abaúji, ungi, beregi vidék gazdaságilag korábban is jól kiegészítették egymást, és az így létrejövő gazdasági együttműködésre épültek rá a kulturális, sőt személyes – családi – kapcsolatok.

Az első világháború után még mindig éles választóvonalat képező és szinte mítikus szerepet betöltő politikai határok fölött ezek a hagyományos területi, gazdasági, kulturális és személyes összeköttetések kezdenek ismét érvényesülni. A regionális kapcsolatoknak bizonyos mértékig kiépültek az intézményes keretei is: korábban az Alpok-Adria Munkaközösség, újabban a Tisza-Kárpátok-együttműködés vagy éppen a Dunántúl délnyugati megyéinek együttműködése Szlovéniával (amelyet a már felépült vasúti összeköttetés is fejleszteni fog). Ezeket az intézményi kereteket kellene okos kormánypolitikával támogatni és találékony regionális együttműködéssel, „népi diplomáciával” még jobban megalapozni, kiteljesíteni.

E regionális együttműködések azonban, sajnos, törekennyé teszi az a „nemzetállami” politika, amely törvényszerűen mindig a gazdasági autarchiát részesíti előnyben az érdekek összehangolásával és az alkotó együttműködéssel szemben. Ez a „nemzetállamot” építő, etnocentrikus politika természetesen nem kedvez az „alulról” szerveződő regionális

integrációknak, de úgy tetszik, minden politikai ideológiánál és erőszakosan érvényesített államrezonnál vannak tartósabb és eredményesebb szükségyszerűségek, folyamatok, így a regionális integrációnak is vannak nehezen elszakítható „hajszálgyökerei”, amelyek a legkisebb enyhülés esetén is újra megtalálják egymást.

Ilyenek azok a gazdasági érdekek, amelyeket jobban lehet érvényesíteni a regionális együttműködés keretei között, és remélhetőleg azok a kulturális kapcsolatok, amelyek a politikától függetlenül vagy éppen a politika ellenére erősítik a regionális összeköttetéseket. Az oly kívánatos közép-európai együttműködés most elsősorban a politika „alatt”: azaz a gazdasági folyamatokban és a politika „felett”: azaz a kulturális kapcsolatok körében fejlődhet tovább.

A Kárpát-medence, mi több, Közép-Európa és egész Európa ilyen kisebb-nagyobb gazdasági és kulturális régiókból épül fel, és ezeknek a régióknak a változatos együttműködése alapozza meg a kontinentális együttműködést, az összeurópai egységesülési folyamatokat. Az imént említettekhez hasonló regionális rokonság található például az észak- és (az imént említett) dél-tiroli övezet között (amelyek korábban szintén egyetlen közigazgatási egységet alkottak), vagy a keleti lengyel és a nyugati ukrán, a belorusz, a baltikumi vidékek között. Alighanem a szellemnek és a hagyománynak ez a színes és gazdag regionális mozaikja alkotja Európa lelkét. Régiók Európája? Beszélnek arról, hogy Európa államok, országok, nemzetek és kultúrák együttese, miért ne lehetne a tradicionális gazdasági és kulturális régiók hazája is? Hiszen, ha ezeket a régiókat s e régiók hosszú évszázadok során kialakult történeti karakterét megőrzi a változó időnek, igazából legjobb önmagát – kultúrájának belső gazdagságát és tradicionális szellemét – őrzi meg.

(Együtt, 2004. 1. sz. 61-66. o.)

A REGIONÁLIS POLITIKA ESÉLYEI

A közép-európai térségben 1989-1990-ben viharos gyorsasággal, mégis (Romániától eltekintve) „bársonyos” kíméletességgel lezajlott „rendszer-váltás” napjaiban sokan bizakodtunk abban, hogy a 19. század magyar, lengyel, cseh és román demokratáinak történelmi álma a régió népeinek kölcsönös kiengesztelődéséről és összefogásáról talán néhány esztendő

leforgása alatt valósággá válik. Ezzel a történelmi bizakodással is figyeltük a bukaresti, prágai és pozsonyi eseményeket.

Jól emlékszem arra, hogy valamikor 1990 kora tavaszán az írószövetség társalgójában folytattunk beszélgetést az akkoriban útjára induló Európai Utas című folyóiratról, ezt a közép-európai együttműködés műhelyének szántuk. A beszélgetésen az akkori kormányfő: Németh Miklós is megjelent, és osztozott reményeinkben. Azt szerettük volna, hogy a moszkovita kommunizmus béklyóitól szabaduló közép-európai országok egymással összefogva igyekezzenek eljutni a nyugati nemzetek közösségébe. Gondolataink között megjelent egy régi hagyomány: Kossuth Lajos, Teleki László, Jászi Oszkár és Ady Endre eszméje a dunai összefogásról, a közép-európai nemzetek szövetségéről.

A bizakodás nem tartott túl soká, a történelmi reményeket igen gyorsan elfojtották a napi politika eseményei: a marosvásárhelyi március, majd a délszláv háború, s végül a közép-európai posztkommunista-nacionalista-etnokratikus rendszerek, az Iliescu, Meciár és Milosevics nevéhez fűződő alig palástolt diktatúrák, amelyek semmi jóval sem kecsegtették a közép-európai összefogás és integráció ügyét, és persze hallani sem akartak a kisebbségben élő magyar közösségek közületi jogainak érvényesítéséről.

Egy nagyszabású történelmi stratégia – amely legalább részben orvoslani tudta volna a magyarság trianoni sérelmeit, teret adott volna a modern Európa eszményeinek és elősegítette volna a régió nyugati befogadását és felzárkózását – a történelem során nem először – ismét vereséget szenvedett, és ahogy ez 1848-ban, 1919-ben és 1945-ben is történt, Közép-Európában ismét az idegengyűlölet, a nacionalizmus, a csendes vagy éppen véres „etnikai tisztogatás” jutott történelemalakító szerephez. Következésképp a térségben felerősödtek a dezintegrációs tényezők, és a régió több országa, mindenekelőtt Románia (egészen az 1996-os újabb politikai fordulatig), Szlovákia és (Kis)Jugoszlávia eltávolodván Európától megindult valamiféle közel-keleti, harmadik világbeli státus felé.

A magyar geopolitikai stratégia – 1990-től folyamatosan máig, tehát mind a konzervatív jobbközép, mind a szociálliberális balközép kormányzás idején – valójában az európai és ezen belül regionális integráció szükséges és lehetséges voltának eszméjére épült. És a külpolitikai stratégia zavarait vagy kudarcait éppen az okozta, hogy ennek az integratív eszmének a térségben (talán Magyarországon, Lengyelországon, Horvátor-

szágon és Szlovénián kívül) nem volt támogatottsága és ereje. A prágai külpolitika hátat fordított Közép-Európának, a bécsi politika, legalábbis ennek jelentékeny tényezői, mostanában kívánják felszámolni a kommunista korszakban osztrák részről tapasztalható regionális szerepvállalást, a pozsonyi kormány pusztán retorikai szinten próbál némi európai jelleget felmutatni, a valóságban mindazonáltal kemény „nacionalista” politikát folytat, a belgrádi hatalmasoknak fogalmuk sincs arról, hogy milyen stratégiai kötelezettségekkel jár az európai demokrácia. A „nem-Európa-konform” országok közül egyedül Románia politikájában történt fordulat, az új bukaresti kormánynak azonban, a román társadalom erős nacionalista túlfűtöttsége következtében, igen nagy belső ellenállással kell számolnia, igazából csak egy vékony értelmiségi rétegre támaszkodhat, tömegtámogatása aszerint alakul, hogy kényszerű gazdasági reformjai mennyire lesznek képesek javítani az egyszerű emberek életkörülményein.

A budapesti külpolitikának, miként ez jól ismert, három megkerülhetetlen stratégiai prioritása van: az európai integráció, a szomszédokkal történő kiegyezés és a kisebbségi magyarok védelme. Ennek a három prioritásnak, éppen stratégiai okok folytán, mindig egyensúlyban kellene maradnia, ezt az egyensúlyt azonban szinte sohasem sikerült létrehozni. Pontosabban a stratégiai prioritások kívánatos egyensúlya többnyire megbomlott valamilyen kényszerítő ok miatt.

A legfőbb prioritásnak, legalábbis az 1994-es kormányváltást követően, a nyugati integráció bizonyult, a leggyengébbnek pedig a magyar kisebbségi közösségek iránti felelősségvállalás. A regionális (szomszéd-sági) megbékélés és összefogás politikája maga is az európai integrációs politika követelményei következtében erősödött fel különösen 1995-1996-ban, midőn a magyar diplomácia (és személyesen a miniszterelnök) tető alá hozta a magyar-szlovák és magyar-román alapszerződéseket.

Ezeknek az alapszerződéseknek a bírálata fölött eljárt az idő. Az mindképpen kiderült, hogy a Meciár-kormánytól mi sem áll távolabb, mint az alapszerződésben foglaltak végrehajtása: a szlovák kormányt nem érdeklik a szerződés betűi, s még kevésbé érdekli a szelleme. Nemzetiségpolitikája az etnokratikus nemzetállam kiépítésére, következésképp a népesség több mint tíz százalékát kitevő magyarság elszigetelésére és megfélemlítésére, végső soron pedig erőszakos asszimilációjára vagy „békés” áttelepítésére irányul. Ez a politika sohasem lehet demokratikus és európai, ellenkezőleg, mindig intoleráns, időnként kifejezetten gyűlölködő és fasisztoid.

A hivatalos román politika is ilyen volt egészen a Constantinescu-féle demokratikus irányzat felülkerekedéséig. A maga etnocentrikus és etnokratikus gyökérzetétől azonban igazán még nem tudott elszakadni a román politika: ezt mutatja a kolozsvári magyar egyetem (egyáltalán az erdélyi magyar egyetem) körüli huzavona, ezt mutatja az erdélyi (székelyföldi) magyarság kulturális (területi) autonómiájának következetes elutasítása. A román politika igazi nagy vizsgálója még csak most következik: vajon az európai intézmények időleges idegenkedése a román csatlakozással szemben milyen mértékben fogja átalakítani, esetleg a régi etnokratikus vágányokra terelni a bukaresti politika. A szomszédnépi és regionális magyar diplomácia ugyanakkor – nem a mi hibánkból – nem tudott igazi „áttörést” felmutatni a Jugoszláviával kapcsolatos politikában. Belgrád egyelőre nem kötelezte el magát sem a demokrácia, sem Európa mellett, a szerb politikát ma túlságosan is megterhelik a délszláv háborúban szerzett kollektív frusztrációk, és nem tudott igazán szakítani (lásd Seselj vajda választási előretörését!) a régi jugoszláv hatalom legalább részleges helyreállításának víziójával.

De nem alakulnak kedvezően az Ukrajnával kapcsolatos politikai törekvéseink sem: az új ukrán államban, bizonyára a rendkívüli gazdasági nehézségek, a néptömegek ijesztő elnyomorodása következtében is, igen megerősödtek a nacionalista irányzatok, nem lettek eredményesek azok a kárpátaljai törekvések, amelyek a területet valamiféle gazdasági és kulturális „zsilip” módjára szeretnék volna berendezni Ukrajna és az Európai Unió, Kelet- és Közép-Európa között, és persze kudarcba fulladtak a Beregszász környéki magyarok Ukrajnán belül megvalósítani kívánt autonómia-törekvései is. Ha a jelen kijevi (és ungvári) ukrán kisebbségi politikát, iskola- és nyelvpolitikát figyeljük, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nemigen teljesültek a magyar-ukrán alapszerződés előírásai és ígéretei.

Mindezek után fel lehet tenni a kérdést: vajon összeomlott volna a magyar szomszédsági (regionális) politika? Ez a politika az imént ismertetett helyzet ellenére sem omlott össze, mindazonáltal komoly sérüléseket szenvedett. Igen nagy erőfeszítései és számottevő engedményei ellenére sem tudott meggyőző (a hazai és kisebbségi magyar kételkedőket meggyőző) eredményeket produkálni, és közben a kisebbségi magyarok védelmezésében vállalt (alkotmányos) feladatait sem tudta elvégezni. Következésképp egyetlen történelmi sikerrel kecsegtető lehetősége maradt: a minél gyorsabb és minél eredményesebb nyugati integráció.

Ezen a téren kétségtelenül születtek eredmények és diplomáciai sikerek: egyelőre inkább a NATO-csatlakozásban, de remélhetőleg, később az európai integrációban is. Az észak-atlanti integrációra azért is szükség van, hogy (valamivel) később egyáltalán bekövetkezzék az európai integráció. De szükség van azért is, hogy Magyarország ne a közép-kelet-európai régió gazdaságilag és politikailag kevésbé felkészült országai közé tartozzék (mint Szlovákia, Jugoszlávia, Bulgária), hanem a felkészültebbek közé (mint Lengyelország, Csehország, Szlovénia).

A magyar külpolitika ma elsősorban a nyugati integráció stratégiáját tartja szem előtt. A csatlakozás folyamatának megkezdése (ezen a jövő esztendőben már túl vagyunk) után mindenesetre helyre kell állítani a másik két stratégiai prioritást is. Törekedni kell arra, hogy a közép-európai integráció is új lendületet kapjon, ez a jelenlegi bukaresti politika nagyobb stabilitása és előrehaladása vagy egy kívánatos szlovákiai demokratikus fordulat esetén elérhető, és törekedni kell a kisebbségi magyarok hatékonyabb jogvédelmére, autonómiájuk megalapozására is.

Csak így érhető el az, hogy Magyarországot ne válasszák el újabb geopolitikai konfliktusok szomszédaitól, és a kialakuló „schengeni” határok ne válasszák el véglegesen a nemzet elszakított részeitől. Mindez nem lesz könnyű diplomáciai, politikai feladat.

(Pánsíp, 1998., 2. sz. 5-7. o.)

A NYELVSTRATÉGIÁTÓL A KULTURÁLIS STRATÉGIÁIG

Sok évszázados története során a magyar nyelv többször is veszélybe került: a török hódoltság idején, midőn a Kárpát-medencét nagyjából nyolcvan százalékban kitöltő magyar népesség igen nagy része esett a pusztítás áldozatául. A Rákóczi Ferenc nevéhez fűződő függetlenségi háború után, midőn a háborús veszteségek, valamint a háború végén fellépő (még a hadi cselekményeknél is gyilkosabb) pestisjárvány okozta pusztítás, illetve a magyarányú külföldi betelepítés nagyjából negyven százalékra szorította vissza a magyarság országos számarányát. Ugyancsak jelentékeny veszteséget okoztak a huszadik századi háborúk, valamint a trianoni szerződés következményei: a repatriálások, kivándorlások, az erőszakos asszimilációra törekvő politika. Mindez csupán a huszadik században közel kétfélmillió

fővel apasztotta a magyarság számát a Kárpát-medencében. Következésképpen ismét csökkent a magyarság közép-európai számaránya, és a magyar nyelv a térségben erősen visszaszorult. 1918-tól máig, azaz közel egy évszázad leforgása során a románok, a szlovákok és a szerbek lélekszáma (csupán a Kárpát-medencén belül) több mint kétszeresére nőtt, miközben a magyarság lélekszáma kevesebb, mint egyharmadával emelkedett. Ha a magyar anyanyelvűek száma ugyanolyan mértékben növekedett volna, mint a szomszédoké (az utódállamok többségi nemzeteié), akkor most legalább húsz-huszonkét millió magyarnak kellene élnie a közép-európai régióban, és ez egyértelmű magyar többséget jelentene a Kárpát-medencében.

A magyarság jelenlegi, nagyjából 13 milliós lélekszámával (10 millió Magyarországon, másfél millió Romániában, közel hatszázezer Szlovákiában, száznolcvanezer Kárpátalján, közel háromezrezer a Vajdaságban, és együttesen vagy negyvenezer Ausztriában, Szlovéniában és Horvátországban) még így is jelentékeny népességet alkot a Kárpát-medence lakosságának közel a felét teszi ki. (Nemrégiben még néhány százalékkal 50 % fölött képviseltette magát.) A magyar nyelv mindezek ellenére sem tartozik a világ „kisnyelvei” közé. Sidney S. Culbert washingtoni egyetemi tanár két évtizede készült nagy nyelvvstatistikai felmérése szerint a Földön nagyjából háromezer nyelvet beszélnek, ezek között tizenkét olyan nyelv található, amely több mint százmillió ember anyanyelve (sorrendben: a kínai, az angol, a hindi, a spanyol, az orosz, az arab, a bengáli, a portugál, az indonéz, a japán, a német és a francia), további tíz nyelvet ötven- és százmillió közötti népesség beszél (urdu, pandzsábi, koreai, olasz, telegu, tamil, marathi, vietnámi, török, jávai).

A magyar nyelv ebben a rangsorban az igen megtisztelő negyvenkettedik helyet foglalja el. (Mára bizonyára az ázsiai és afrikai túlnépesedés következtében ennél hátrányosabb helyzetbe került.) Előtte olyan nyelvek szerepelnek, mint az afgán, az asszámi, a malajalam, a holland, a perzsa, a lengyel, a román, az ukrán, utána pedig olyanok, mint a cseh, a szlovák, a szerb, a horvát, a svéd, a dán, a finn, az újjörög, a bolgár és így tovább. A magyar nyelv ezek szerint Európában (az orosz, a német, az angol, a francia, az olasz, az ukrán, a spanyol, a lengyel, a román és a holland után) a tizenegyedik, és több mint húsz nyelvet előz meg az európai nyelvek rangsorában. A nagyvilágban pedig ezerszámra élnek nyelvek, amelyeket a magyarnál kevesebb (jóval kevesebb) ember beszél. Nyelvünk még sincs teljes biztonságban, és ha a tapasztalt, vagy éppen lehetséges veszélyeket

számításba kívánjuk venni, külön-külön kell vizsgálat tárgyává tenni a magyar anyanyelvűek három nagy (földrajzi értelemben is elkülöníthető) csoportját: a magyarországiakat, a Kárpát-medencei magyar kisebbségeket, és a nyugat-európai, valamint tengerentúli szétszóródásban élő magyarokat.

Magyarországon a huszadik század nyolcvanas éveinek közepe (tehát nemcsak a rendszerváltozás) óta egy nagyszabású civilizációs átalakulás ment végbe, és ez, mint minden átalakulás, a kultúrák, életformák, mentalitásmódok éles ütközésével járt együtt. A széles körben tapasztalható kulturális és mentális konfliktusok természetesen kihatottak a nyelv életére is. Mindennek csak egyik velejárója és következménye az, hogy – miként sokan panaszozzák – nyelvünket kezdik ellepni az idegen szavak: a kereskedelmi elnevezésekben, a reklámokban, az elektronikus civilizáció eszközeinek használata során, sőt, a rádió és a televízió műsoraiban. A jelenség nem merőben új, nagy civilizációs változások idején rendre bekövetkezik, így történt ez a tizennyolcadik század végén, a tizenkilencedik század elején is, midőn hazánkban megindultak a gazdasági átalakulás: a polgárosodás folyamatai.

Az idegen szavak és kifejezések befogadására természetesen szükség van, de inkább csak akkor, ha valamely új fogalom, jelenség vagy eszköz megnevezésére nem áll rendelkezésünkre magyar szó, avagy illet nem tudunk némi nyelvújító leleménnyel létrehozni. Ezért kétségtelenül szükség lenne egy új nyelvújító vagy legalább nyelvvédő mozgalomra, akárcsak Kazinczy vagy később Kosztolányi idején. A nyelvújítás mint nagyszabású kulturális kezdeményezés, mi több: mozgalom mindig akkor válik időszerűvé, midőn a civilizációs fejlődés, a polgárosodás lendületet kap és előretör. Így történt ez a tizenkilencedik század első harmadában: Kazinczy Ferenc nyelvújító mozgalma körül, így történt a tizenkilencedik század végén, midőn a Szarvas Gábor által alapított és szerkesztett Magyar Nyelvőr című folyóirat volt az anyanyelv védelméért folytatott szellemi erőfeszítések műhelye, és így történt ez a múlt század harmincas éveiben, midőn Kosztolányi Dezső lett a nyelvművelés apostola, következetes szorgalommal gyomlálva az élőbeszédből a felesleges idegen szavakat. A mi korunkban is folyt szívós és fáradhatatlan nyelvművelő munka, a közel két évtizede eltávozott Lőrincze Lajos jóvoltából, aki egy emberöltőn át dolgozott azért, hogy a beszélt nyelv minél magyarosabb legyen.

Ma is nyelvművelő mozgalomra lenne szükség, minthogy az idegen szavak és kifejezések már-már elöntik nyelvünket, kivált az üzleti életben,

a cégtáblákon, az utcai feliratok között, ugyanakkor a rádió, a televízió és a közélet (a politikai beszédek és viták) maguk is sokat rontanak a társadalom nyelvérzékén: nemcsak felesleges idegen szavakkal, hanem rossz mondatfűzéssel, helytelen hangsúlyozással is. Kártékony mintát teremtve, mint ahogyan a helyes mintát valamikor a színházi beszéd és a politikai szónoklat (Kossuth Lajos, Tisza István, Apponyi Albert orátori teljesítménye) teremtette meg. Ennek a nyelvújító mozgalomnak a létrehozását, és magát a nyelv védelmét természetesen nem lehet egy úgynevezett „nyelvtörvényre” bízni, kivált nem olyan rendőri eszközökkel fellépő „nyelvtörvényre”, amelyet északi szomszédaink parlamentje hozott. Egy ilyen nyelvtörvény ugyanis nem a nyelv tisztaságát védi, hanem az emberek zaklatásának antidemokratikus eszköze.

A magyar nyelvet mint legnagyobb nemzeti örökségünket, és szellemi értékünket valóban óvni és védeni kell, ezt azonban nem törvényi úton, nem büntető rendelkezésekkel (idegen szóval: szankciókkal) kell elérni, hanem olyan „nyelvújító” és nyelvészépítő mozgalommal, amely az iskoláktól a tudományos műhelyekig, az egyházaktól a közvélemény- és nyelvformáló médiumokig áthatja a társadalom egész életét. Egy ilyen nyelvújító mozgalom megszervezése természetesen a magyar értelmiségre, és ennek intézményeire hárul, tehát a Magyar Tudományos Akadémiára, az írószövetségre, a nyelvművelő társaságokra, és a kisebbségi magyar kulturális szervezetekre, intézményekre, mozgalmakra. Ha van bennünk – a magyar értelmiségben, a magyar közéletben – felelősségtudat közös jövőnk, kultúránk, nemzeti létünk iránt, ennek a mozgalomnak a létrehozásával nem sokáig késlekedhetünk.

A második nagy kört, amelyben nyelvünk védelemre szorul, a kisebbségi létben élő, nagyjából hárommillió Kárpát-medencei magyar alkotja. Közismert, hogy az ő anyanyelvi jogaik és nyelvhasználatuk ma is bizonytalan helyzetben van, és a fölénk növekvő államhatalom általában nem ismeri el, vagy csak részlegesen ismeri el azokat az elemi emberi és közösségi jogokat, amelyek az anyanyelvi iskoláztatást, az anyanyelvi kultúra megtartását és fejlesztését, illetve az anyanyelvnek a közéletben (a közigazgatásban, a jogszolgáltatásban, a politikában) történő szabad használatát lehetővé teszik. Ezek a jogok az európai országok nagy részében – a nyugati világban – ma már széles körben elismertek és érvényesíthetők. A spanyolországi katalánok, a finnországi svédek, és a dél-tiroli (olaszországi) németek széles körű kulturális és területi

autonómia birtokában fejleszthetik kultúrájukat, őrizhetik meg nemzeti identitásukat, de kulturális autonómiája van a dániai és belgiumi németeknek, az ausztriai szlovénoknak, sőt újabban a hagyományosan asszimilációs politikát folytató francia állam keretében élő korzikai olaszoknak is. Nem egy országban kisebbségi egyetemek is működnek, így igazán figyelemreméltó az, hogy Finnországban (Turku, svéd nevén Åbo városában) létezik önálló svéd egyetem, noha az ország népességének csak 6,4 százaléka tartozik a svéd kisebbséghez. A Kárpát-medencében élő magyarok helyzete ebben a tekintetben általában nem felel meg az európai normáknak: a Trianon óta eltelt kilencven esztendő alatt valójában mindig nyelvi háború folyt ellenük. Erről a nyelvi háborúról és elnyomásról 1930-ban Kosztolányi Dezső a következőképpen beszélt: *„Egyelőre még derengeni se látjuk azt a várva várt szellemet, mely csak annyira is egybefogná az emberiséget, mint a középkor vagy a reneszánsz. Nem látjuk azt az új világot sem, mely a háború véréből és romjaiból keletkeznék. Csak újabb vért és újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hírlapok elkobzását, színészek kibotozását, a lelkiismereti és gondolati szabadság ellen való újabb és újabb merényleteket.”*

A kisebbségi magyarság nyelvhasználata, illetve az ezt megalapozó jogi és politikai normák korántsem egységesek a Kárpát-medencén belül. A kommunista korszakban talán egyedül Jugoszlávia volt az az ország, amely a maga titóiista „pseUDO-demokráciájának” a rendszerén belül igyekezett a nyelvi jogokat kiterjeszteni, és ezzel a nem szláv kisebbségeket megbékíteni, de Romániában, Csehszlovákiában, és leginkább a Szovjetunió által a második világháború végén bekebelezett Kárpátalján kíméletlen és türelmetlen kisebbségellenes nyelvi diktatúra irányította az eseményeket. Mindez azóta nagymértékben megváltozott, Romániában bizonyos kisebbségpolitikai engedékenység tapasztalható (köszönhető ez a magyar párt kormányzati szerepvállalásának is), Kárpátalján váltakozó kisebbségpolitikai stratégiákkal találkozunk, Szlovákiában az utóbbi években egy türelmetlen és arrogáns nacionalizmus érvényesült (ez talán valamennyire változni fog a nacionalista pártok választási veresége, és az új: a kisebbségpolitikában is demokratikus átalakításra készülő kormányzat szándéka szerint, ámbár a szélsőségesen antidemokratikus nyelvtörvény továbbra is érvényben maradt), Szerbiában viszont mintha ismét a belátás demokratikus stratégiája venné át a szerepet.

A kisebbségi jogokat, közelebbről a kisebbségi anyanyelv-használati jogokat valójában egy többszintű rendszerben képzelhetjük el, ez a rendszer a minimális jogérvényesítés igen alacsony szintje, és az európai jogelveknek megfelelő kollektív autonómiák magas szintje között több lépcsőt is mutat. Az első, és leginkább kezdetleges anyanyelvhasználatot a családi (rokonsági) nyelvhasználat jelenti: ezt még a legelvakultabb és legembertelenebb etnokratikus parancsuralkak is csak ritkán szokták megakadályozni. Az otthoni, családi nyelvhasználat a legszentebb emberi jogok közé tartozik, és a család elemi joga eldönteni azt, hogy otthon milyen nyelven beszél. Ez a családi nyelvhasználati jog azonban a legkevesbé sem azonos az anyanyelv használatához fűződő joggal, minthogy a családban csupán a nyelv egy szűkebb köre érvényesülhet, és megfelelő műveltség nélkül – amelyet természetesen a családi élet szűkebb világában nem lehet megszerezni – az anyanyelv elsatnyul, úgynevezett „konyhanyelvvé” válik. Ez a magyar nyelv sorsa azokban a szórványközösségekben, amelyeket román, szlovák, szerb vagy ukrán környezet vesz körül.

Ennél a családi nyelvhasználati szintnél valamivel többet tesz lehetővé a szomszédsági, egyházi, községi anyanyelvhasználat joga, midőn a lakókörzetben, a kisközösségekben és az egyházi szolgálatban teljes körűen használható a kisebbségi nyelv. Természetesen ez a nyelvhasználati szint is erősebb korlátozást jelent, minthogy a társadalmi nyilvánosság legtöbb fórumát elzárja a kisebbségi közösség elől. Általában ezt a nyelvhasználatot is engedélyezni szokták az etnokratikus rendszerek, habár itt már lehet erősebb megszorításokkal találkozni, például a moldvai csángók körében, akik számára az egyházi életben sem teszik lehetővé a magyar nyelv használatát.

Az anyanyelvhasználat harmadik (középső) szintjén a kisebbségi kultúra, mindenekelőtt a kisebbségi irodalom intézményrendszere helyezkedik el. Ezen a szinten az elmúlt évszázadban erősebb korlátozások voltak tapasztalhatók. A kisebbségi irodalom, újságírás és néhány „nemzeti” tudomány (irodalomtörténet-írás, néprajz) nyelvhasználati jogai általában megengedettek, a tudományos, művészeti és közművelődési egyesületek alakításának joga azonban sokszor korlátozott, így a kommunista évtizedekben ez a lehetőség szinte egyáltalán nem tudott érvényesülni, minthogy a gyülekezési jog teljes mértékben ki volt szolgáltatva az állampárt és a titkosrendőrség akarátának. Maga a kisebbségi kultúra is csak ritkán kapott központi költségvetési támogatást, illetve a központi kormányzat

(mint Szlovákiában) általában arra törekszik, hogy a kisebbségi kultúrát peremhelyzetbe kényszerítse, és „szubkultúrává” tegye.

A nyelvi jogok következő szintjén a kisebbségi oktatási rendszer helyezkedik el, mégpedig teljes körűen: az óvodától az egyetemig. Ez a rendszer mindenütt, ahol magyar kisebbségi közösségek élnek, csak töredékesen létezik és működik. Minden egyes szomszédos országban akadályokat gördítenek az oktatási rendszer teljes kiépülése elé, a magyar tankötelesek bizonyos százaléka (ez lehet 30-tól 60 százalékig) nem anyanyelvű iskolában végzi tanulmányait, és a főiskolai szintű képzésnek csupán korlátozott változatai (például tanárképzés, lelkészképzés) jöhetnek létre. Holott a kisebbségi nyelvű egyetemi képzés Európában (a szlovák és a román propaganda állításával ellentétben!) egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé: Spanyolországban léteznek katalán tannyelvű egyetemek, és mint már említettem, Finnországban létezik svéd nyelvű egyetem, emellett a két világháború közötti polgári Csehszlovákiában is működött (Prágában) világhírű német nyelvű egyetem, és széles körben működtek német nyelvű főiskolák.

Végül a nyelvi jogok használatának következő szintjét a közéleti-politikai nyilvánosság jelenti: az anyanyelv szabad használata a közéletben, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban. Ennek a közéleti-politikai nyelvhasználatnak a személyi, illetve területi autonómia ad teljes keretet és lehetőséget, erre a kisebbségi autonómiára törekszenek a Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek politikai és érdekvédelmi szervezetei. Különben a kisebbségi autonómia eszméje és gyakorlata ugyancsak az európai jogelvekből következik: a spanyolországi katalán, az észak-olaszországi osztrák, a belgiumi és dániai német, a finnországi svéd önkormányzatok igen jó mintát és ösztönző példát adhatnak a közép-európai magyar és nem magyar autonómiatörekvések számára is. A magyar autonómiatörekvések egyelőre csupán Szerbiában (a Vajdaságban) látszanak megvalósulni, igaz, az „autonómia” kifejezést ott is gondosan kerülik a hivatalos iratok.

Ha az imént vázolt nyelvhasználati rendszer „szintjeit” egyféle fokozatosságot érvényesítő jogi „skalának” tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az 1989 után kialakuló új közép-európai demokráciák még jócskán elmaradnak a jogérvényesítés európai normái mögött. Vannak országok, amelyek ma talán jobb helyezést kaphatnak, ilyenek Szlovénia, amely talán a legtöbbet adta a maga kisebbségi polgárainak (legalábbis az őshonos magyaroknak és olaszoknak), Horvátország, amely a balkáni háború lezárása után számottevő kisebbségi nyelvi jogokat helyezett kilátásba, elsősorban

a szerbek számára, Szerbia, amely az imént mondottak szerint bizonyos önkormányzatot ad a vajdasági magyarságnak, és Románia, amely az Iliescu-rendszer (és különösen a Ceausescu-féle rémuralom) gyakorlatához képest jóval liberálisabb kisebbségpolitikát kíván folytatni. Más országok, elsősorban Szlovákia, másodsorban Ukrajna viszont szűkítették a korábbi kisebbségi nyelvhasználati jogokat, és különösen a pozsonyi kormány tart ott, hogy igen radikálisan felszámolja a magyar kisebbség anyanyelvhasználatát. Ilyen módon a szlovákiai helyzet az előbbieken leírt „ötfokú skála” második fokozatán helyezkedik el, ami már igen radikális etnokratikus diktatúrát jelent.

Az utóbbi évtizedek demokratikus változásai valójában nem hoztak igazi áttörést és megnyugtató eredményeket a közép-európai régió nemzeti kisebbségei (és közöttük a hárommillió magyar) számára. Ennek ellenére vannak biztató jelek is, így mindenekelőtt az európai integráció szinte minden országban megmutatkozó igénye, emellett a határok menti kistérségek gazdasági integrációjának kétségtelenül előrehaladó folyamata. Közép-Európa történetének soron következő nagy feladata valószínűleg az lesz, hogy mindenütt le kell bontani az etnokratikus államrendszereket, és meg kell erősíteni az európai integrációs fejlődést.

Végül a magyar nyelv harmadik nagy köre a nemrég még emigrációban élő magyar közösségeket fogja át. Ennek a szórványmagyarságnak a közösségeiben is nagyjából 1 millió – 1,2 millió ember él, és erősen túlzottak azok a vélemények, amelyek szerint csupán az Egyesült Államokban 1,7 millió magyarral lehet számolni, a valóságban ennek a számnak jóval kevesebb, mint a fele (600-700 ezer), vagy még inkább egytizede lehet a hiteles adat. A magyar származású amerikaiak száma valóban igen magas, ebben a tekintetben az 1,7 milliós adat valószínűnek tetszik, ezeknek nagy része azonban már egyáltalán nem beszéli őseinek nyelvét, és nem érez közösséget a magyar kultúrával.

A nyugati világ magyarsága, és erre most már számítani kell, lassan elveszíti anyanyelvét: a második emigrációs nemzedék már csak törve, a harmadik pedig már egyáltalán nem beszél magyarul. Éppen ezért az ő körükben nem nyelvvédelemre van szükség, hanem a magyarsághoz való tartozás érzésének, vagy a származás tudatának a fenntartására, ami mára elsősorban nem nyelvapoló erőfeszítéseket, hanem kulturális munkát kíván. Vagyis fel kell kelteni, meg kell erősíteni a nyugati világban élő fiatal magyar nemzedékek érdeklődését a magyar zene, a néptánc, a művészet

és népművészet, az elődök szülőhazája iránt. Mindez a nyugati magyarság esetében új kulturális stratégiát követel, és ennek a stratégiának a kidolgozásában, megvalósításában a magyar kulturális szervezeteknek, intézményeknek össze kell fogniuk.

A magyar nyelv most, az új évezred változó, és sok tekintetben neu-raszténias világában valóban védelemre, következképpen okos, tervszerű védelmi intézkedésekre szorul. Ezeket az intézkedéseket társadalmi konszenzusra kell építeni, nem szabad elhamarkodni, és főként nem szabad pártpolitikai érdekeknek alárendelni. Egyszer össze kellene ülnie azoknak: nyelvtudósoknak, közéleti személyiségeknek, íróknak, újságíróknak, egyesületi vezetőknek, akik felelősek a magyar nyelv jövője és sorsa iránt. Ők kezdeményezhetik azt az új „nyelvújítást”, amelynek nem kevesebb felelősséggel, leleményességgel és hatékonysággal kell érvényesülnie, mint ama réginek, amelynek Kazinczy Ferenc volt a vezére és mestere. Természetesen nem „nyelvújítási” mozgalomról van szó, hanem nyelvvédelemről, -ápolásról, gondozásról, ennek a munkának a magyar nyelvi öntudat, vagyis a nemzeti identitástudat megerősítése az alapvető feladata (és feltétele).

Igaza van Kosztolányinak, aki 1932-ben *Pár szó a nyelvújításhoz* című írásában a következőket jegyezte le: „*A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, sohasem lehet véglegesen »rendbehozni«, kisöpörni és fényszerre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék.*” Ezt a rejtett lelki munkálkodást kell megalapoznunk okosan és szívósan most: a következő évtizedekben – együttes munkával, magyarországi, erdélyi, felvidéki, vajdasági magyaroknak, tudományos és irodalmi intézményeknek – olyan átfogó jelleggel és megfontolt tervszerűséggel, hogy a nyelvstratégiából kulturális stratégia, mi több: nemzeti stratégia legyen.

(*Nyelvünk és Kultúránk. 2010. 4. sz. 24-30. o.*)

KULTURÁLIS PÁRBESZÉD

Európa több mint ezer esztendő története során (vagyis a Karolingok kora óta) hagyományosan a nemzetek, vallások, kultúrák sokféleségének és párbeszédének szellemi kerete volt. Persze csak megszorításokkal, minthogy a dialógusok fegyverét nem egyszer váltotta fel a fegyverek dialógusa, és fájdalmasan (vagy természetesen) Európa története is a háborúk

története. Mégis: az európai kontinensen mindig volt hajlam, késztetés és szándék arra, hogy a nemzeti kultúrák ne valamiféle gyilkos versengésben találják meg identitásukat, hanem e kulturális identitások kölcsönös ismeretében, összehangolásában és együttműködésében. Az „európaiság”, mint valamiféle átfogó (kontinentális) identitás az európai országok történetében, minden hatalmi küzdelem ellenére, rendre szerepet kapott. Szerepet kapott a Karoling-korszak római hagyományában, a középkori Európa keresztény univerzalizmusában, a reneszánsz kultúra egyetemességében, a modern Európát megalapozó liberális eszmékben és természetesen abban az európai egységmozgalomban, amelynek mára mi, magyarok is részesei vagyunk.

Könnyű dolgom van, amikor ennek az egységet kereső európai szellemiségnek az ösztönző erejét kívánom demonstrálni huszadik századi (vagy akár régebbi) irodalmunk történetében. Csupán három beszédes példát említenék. Amidőn a harmincas évek első felében Babits Mihály az európai irodalom történetének bemutatására vállalkozott (és a világ-irodalom forgalmát az európai irodalommal azonosította), a következő szavakkal vezette be a nagyszabású összefoglalást (így is mondhatnám: személyes történelmi látomását): „A világirodalom (azaz, hangsúlyozom ismét: az európai irodalom P.B.) történetírójának (...) csak az irodalom a fontos. Ő túlszállt a nemzeteken. Nem a »közösség lelkét« keresi az irodalomban. Azt keresi, ami minden közösség számára jelent valamit. Aminek értéke független helyétől. Valami abszolútát tár e relativista hajlamú kor elé: a szellem közös valutáját.” Az európai szellemét, tehetném hozzá, minthogy Babits mindig is ennek érvényesülését, ennek hatását, ennek nyomait kereste – a magyar irodalomban is.

A második idézet Kosztolányi Dezsőtől való, és ha az előbb egy nagyszabású irodalomtörténeti esszét idéztem, hadd idézzek fel most egy költeményt. Az 1930-as *Európa* című költői hitvallásra gondolok:

*„bármerre vetődjem, sokszáz rokonom van,
bármerre szakadjak, testvérem ezer van.
Nem láttam-e Kölnben a német anyókat
esőbe csoszogni, Párizsban a tündér
francia leányok könnyű szökelését,
Londonban a lordok hajának ezüstjét,
s nem ettem-e, ittam munkásnegyedekben,
családi szobákba lármás olaszokkal?
Nem fájt-e velőmig a szlávok, a sápadt*

*szlávok unalma, a bánat aranyszín
fáradt ragyogása?
Mind édes-enyémek a népek e földön,
kitágul a szívem, beleférnek együtt.”*

A harmadik idézet a két háború között kifejlődött erdélyi magyar irodalom, mondhatnám, „szakrális” szerepet betöltő költőjétől: Áprily Lajostól való, aki az általa szerkesztett kitűnő folyóirat, az *Erdélyi Helikon* 1928-ban keltezett szerkesztői bevezetőjében rögzítette a folyóiratnak az egyetemességet, vagyis az európaiságot megcélzó munkatervét. A szerkesztői hitvallás a következőket jelentette be: „*Az Erdélyi Helikon (...) erdélyisége világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus. Maga: szélesen gyűjtő Maros-vize találkozást kereső patakjainknak. Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne. Az élet szava szeretne lenni s nem a halálraitélt féllendületé.*” Ha egy veszélyeztetett és éppen a maga identitásörző küldetésének a fontosságára eszmélő kisebbségi-partikuláris irodalom az egyetemesség képviselőjében fedezi fel a maga elsőrendű szellemi elkötelezettségét, akkor ennek az irodalmi kultúrának kétségtelenül jövője van, amit különben az erdélyi magyar irodalom közel évszázados története is igazol.

A modern magyar kulturális közélet – és ennek karakteres műhelyei, így a *Nyugat*, de a népi írómozgalom törekvéseit képviselő *Válasz* vagy a Szekfű Gyula által szerkesztett konzervatív *Magyar Szemle* is – mindig stratégiai fontosságot tulajdonítottak a nemzetek közötti dialógusnak, és ennek során a kelet-közép-európai nemzetek: magyarok, szlovákok, csehek, lengyelek, románok, szerbek, horvátok, bolgárok párbeszédének. Tanulságos könyvészeti jegyzéket lehetne összeállítani abban a tekintetben, hogy ezek a vezető magyar folyóiratok milyen kitüntetett teret adtak az imént felsorolt népek íróinak, művészeinek, tudósainak. Különösen az európai hagyományoknak és értékeknek következetesen elkötelezett *Nyugat* volt a kelet-közép-európai kultúrák kapcsolatainak tevékeny műhelye. A régió egész sor íróját lehetne megemlíteni, akik ezeknek az irodalmi kapcsolatoknak köszönhetően lettek a magyar olvasóközönség ismerőseivé – képviselve egyrészt a maguk nemzeti kultúrájának hagyományait és értékeit, másrészt azt a közös európai tradíciót és lelkiséget, amely a térségben tapasztalt hatalmi és politikai konfliktusok

ellenére is nem csak a közös múlt biztató példáira emlékeztetett, hanem egy kíváncsú közös jövő szellemi stratégiáját is felmutatta.

Szabadjon egy rövid kitérőt tennem arról, hogy a régió népeinek sok tekintetben közös múltja mennyire eleven hagyományként volt jelen a máskülönben politikai téren rendkívül megosztott szellemi térben. Például a két világháború közötti időben szinte minden kelet-közép-európai országban csakis viszolygással emlegetett Osztrák–Magyar Monarchia emlékére és az ezt őrző nosztalgiákra gondolok. Nevezetesen Karel Capek *A kétféjú sas nyomában* című írására, amely a *Nyugat* 1932-es évfolyamában került az olvasó elé. Ez a kis esszé arról tesz tanúságot, hogy a máskülönben rendkívül önérzetes cseh hazafi, a prágai kormányzat szellemi környezetéhez tartozó (Masaryk elnökkel személyes barátságot ápoló) író milyen gyengéd nosztalgiát érzett a történelmi rekvizitummá vált kettős monarchia iránt, amelyre – az európai államrend végzetesnek bizonyuló újabb történelmi válságának előestéjén – mégiscsak mint a kíváncsú térségi integráció műhelyére emlékezett vissza. A Habsburg-birodalom barokk kultúrájának emlékeit idézve fejezte ki ezt a nosztalgiát, miközben természetesen nem tagadta meg a cseh állameszme iránt vállalt elkötelezettségét sem. *„Senki sem gondol közöttünk meghatatossággal – írja – a Habsburg-dinasztiára; de az impérium világnagysága, amelynek felépítésében – bizonyára önmagunk sok hátrányára – a mi nemzetünk is segédkezett nyújtott, nem hagy bennünket közönyösen, amint ennek az impériumnak a nyomaival találkozunk. Akármint is van a dolog, mintegy valami államföltreinek volt az ideálja az. Egy cseppet sem vágyódunk utána; de mindamellet azt gondolom, nem minden politikai tanulság nélkül mondhatnák, hogy ez is nemzetünk tradícióihoz tartozik: nemcsak küzdelem a nemzeti önfenntartásért, de akarat és képesség láncszemként belépni egy szélesebb, nemzetközi politikai rendbe.”*

A kulturális emlékezés és a kultúrák között kialakítandó párbeszéd, nem csak a kelet-közép-európai nemzetek és kultúrák keretei között, hanem szélesebb, „összeurópai” keretben is mindvégig eleven volt a régió népeinél, a máskülönben pusztító nemzeti konfliktusok időszakáiban is. Mondhatnám, egy sajátos erőpróba tanúi lehetünk, ezt az erőpróbát az integrációra törekvő dialógusok és a nemzeti elfogultságot, valamint bizalmatlanságot, netán gyűlölködést artikuláló monológok vetélkedése, küzdelme vezérelte. Sajnálatosan a nemzeti monológok (korábban is, a jelenben is) nem egyszer voltak képesek arra, hogy túlharsogják a di-

alógusok kezdeményezőit. Mindez geográfiai, történelmi és kulturális régióink stratégiai tévútjait nyitotta meg. Ezek a tévutak vezettek a régió régi történelmi nyomorúságához, a régió népeinek és országainak elszabadult küzdelmeihez, illetve ahhoz, hogy a kölcsönös érdekérvényesítésre képtelen övezet általában valamelyik szomszédos nagyhatalom zsákmánya lett.

A régió nemzetei általában könnyebben tudtak párbeszédbe elegyedni a kontinens nyugati népeivel, mint szomszédaikkal: például a csehek az angolokkal, a románok a franciákkal, a magyarok a németekkel, a horvátok az olaszokkal. Annak ellenére, hogy magam is számtalan példát tudok felsorolni annak bizonyosságaként, hogy a kultúra: az irodalom, a zene, a művészet és a tudomány világában milyen távlatos elképzelések jöttek létre annak érdekében, hogy a kelet-közép-európai régió nemzetei valamiféle építő jellegű dialógust folytassanak egymással, majd a dialógus következtében – a közösen vállalt európai szellemiség égboltja alatt – kiegyezzenek, végül (nem egy esetben a közös ellenséggel szemben) összefogjanak. Ezek a jó szándékok mindazonáltal szinte minden esetben kudarcot vallottak, többnyire a politikai erők eszközökben sohasem válogató manipulációi miatt.

Újabb példákat szeretnék említeni, ezúttal a magyar-román kapcsolatok vonatkozásában. Magam több alkalommal is részt vettem olyan találkozókön, amelyek a magyar és a román szellemi élet képviselőit szerették volna valamiféle kölcsönös megértésre és együttműködésre bízni. Igazából nagy hagyománya van az ilyen kezdeményezéseknek. Hadd hivatkozzam a távolabbi múltban ifjabb Wesselényi Miklós 1844-ben Lipcsében közreadott *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című munkájára: nemzetének, vagyis a magyarnak és a románnak stratégiai együttműködést kellene kiépítenie a pánszláv eszmét mozgósító cári Oroszország terjeszkedésével szemben. Vagy hivatkozhatom a közelebbi múltból arra a barátságra, amelyet az induló *Nyugat* kínált fel a modern román irodalomnak, közelebbről Ady Endre Octavian Gogának, néhány évtized múltán pedig számos budapesti és erdélyi író azoknak a román íróknak, akikkel 1935-ben a Biharfüreden megrendezni szándékozott találkozókn készült eszmét cserélni a megbékélés esélyeiről.

Ismeretes, hogy mindegyik közeledési kísérlet szomorú kudarcot vallott. Az Ady-féle azon bukott meg, hogy a román író váratlanul fel-

mondta a kiengesztelődést megcélzó eszmecserét, ha nem is magával Adyval, de a *Nyugat* körül gyülekező magyar irodalommal, amelyet azzal vádolt, hogy egyféle idegen (ahogy Goga mondotta: „zsidó”) szellemiséget erőltet rá a magyarságra, a biharfüredi találkozás szép tervei pedig azon feneklettek meg, hogy Babits Mihály, aki akkor mindenki által elismerten a magyar irodalom legnagyobb tekintélye volt, nem kapott Romániába beutazási vízumot.

Folytathatom egy már személyes tapasztalattal. Az 1989-es karácsonyi romániai átalakulások után felvetődött egy (a két nép megbékélését elősegítő) magyar-román értelmiségi találkozó terve, a találkozót 1990 tavaszán a magyar külügyminisztérium illetékesei rendezték meg a budai hegyekben található kormányrezidencián. Olyan neves román kulturális személyek vettek részt rajta, mint a neves filozófus: Gábriel Liiceanu, a kiváló költő, akkor éppen a Romániai Írók Szövetségének elnöke: Mircea Dinescu, az ismert emberjogi szakértő: Smaranda Enache, illetve az erdélyi magyarság képviselőjében Domokos Géza, akkor az RMDSZ elnöke, Gálfalvi Zsolt, *A Hét* című irodalmi lap szerkesztője, Kányádi Sándor költő, Markó Béla, a későbbiek során az RMDSZ elnöke, Kántor Lajos, a kolozsvári *Korunk* című folyóirat főszerkesztője, a magyarországi szellemi élet köréből pedig Konrád György, Csoóri Sándor, Sinkovits Imre, Kozma Imre, a Máltai Szeretetszolgálat vezetője, valamint mások. Magam is helyet kaptam a kerekasztal mellett. Már befejeztük a tervezett közös nyilatkozat szövegezését, és megindult az eszmecsere a szöveg végső formába öntése érdekében, midőn váratlanul és zaklatottan megérkezett Szokai Imre, a külügyminiszter akkori helyettese, és beszámolt arról, hogy Marosvásárhelyen magyar-román összecsapás robbant ki, és ennek során a román tüntetők kiverték Sütő András fél szemét. A tanácskozásnak nyomban vége szakadt, román barátaink közölték velünk, hogy vissza kell lépniük a közös deklaráció aláírásától, mert ezzel a zárónyilatkozattal, amely például a kolozsvári magyar egyetem helyreállítását szorgalmazta, olyan indulatokat kelthetnek fel visszatérve Bukarestbe, amelyek testi épségüket veszélyeztethetik.

Mindannak, amit az előbbieken előadtam, bőségesen lehetnek tanulságai, nem tagadom: szomorú tanulságai. Mindenekelőtt abban, hogy (legalábbis az én tapasztalataim és történelmi ismereteim szerint) a kelet-közép-európai régió nemzeteinél az állami politika, amelynek többnyire

nacionalista gyökérzete volt, és szinte mindig elszánt intoleranciával kezelte más nemzetek tagjait, különösen azokat, akiknek a kisebbségi sors jutott osztályrészül, szinte minden alkalommal meggátolta annak a kölcsönös ismerkedésre, az érdekek józan egyeztetésére, következésképp a demokratikus regionális együttműködésre irányuló szellemi stratégiának az érvényesülését, amelyet a kultúra, mindenekelőtt az irodalom és így természetesen és hangsúlyosan a magyar irodalom képviselt és szorgalmazott.

A politika mindig és törvényszerűen társadalmi befolyásra, a hatalom megszerzésére, illetve megtartására törekszik, és ennek a hatalmi játszmának hagyományos eszköze, a mi régiókban talán túlságosan is hagyományosan eszköze a gátlástalan manipuláció és a régióban ugyancsak nem példa- és hagyománynélküli gyűlöletkeltés, mint a közvélemény befolyásolásának és ezáltal a hatalom megszerzésének az eszköze. Túlságosan jól ismerjük ennek példáit a múltból: a közelmúltból és a jelenből ahhoz, hogy kétségeink lennének a manipulatív politikák történelmi hatékonysága és morális színvonala felől. Talán ezért állunk és toporgunk mindig egyhelyben – minden máskülönben látványos és ígéretes történelmi újrakezdés, pontosabban ennek az újrakezdésnek a látványos szcenírozása után. 1932-ben *Tejtestvérek* című figyelemreméltó írásában Németh László a következőket jelentette ki: „*Mi Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.*” Ez a figyelmeztetés több emberöltővel ezelőtt hangzott el, vajon mondhatjuk-e, hogy aktualitását azóta kikezdte a múltó idő?

Következésképp, magam is osztván Németh Lászlónak a kelet-közép-európai népek (és kultúrák) „sorsközösségét” deklaráló gondolatát, csak annyit mondhatok, hogy a kultúrák közötti párbeszéd eszméjét mindig újra és újra fel kell emelnünk a köznapok méltatlan politikai csatározásai és eszement gyűlölködései fölé. Montecuccoli császári hadvezér híres (és hírhedett) mondasát parafrázálnám végezetül: ahhoz, hogy régiókból lehetőleg nem túlságosan a távoli jövőben egyszer valóban európai régió legyen, és a régió népei valóban – közös érdekeink szerint – ösztön és hatékonyan együttműködjenek, három valami szükségeltetik: párbeszéd, párbeszéd és párbeszéd.

(Nyelvünk és Kultúránk. 2008., 4. sz. 46-50. o.)

TARTALOM

Személyes bevezetés	5
---------------------------	---

I. IRODALOM ÉS RÉGIÓ

Magyar régiók – egységes magyar irodalom	9
Európai mozaik	18
Kisebbségi magyar irodalmak	22
Kettős kötődésben	29
Két évtized múltán	41
Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom	47
Kulturális nemzetépítés	55
A szolidaritás hajszálgökörei	60
A magyar irodalom egysége	64
A magyar kultúra napján	66

II. A TÖRTÉNELEM TÜKRÉBEN

Rákóczi-tükör	73
A Himnusz ünnepén	83
Trianon évszázada	87
A trianoni korszak után	98
Ötvenhat – mint nemzeti stratégia	101

III. KÁRPÁTALJA A MAGYAR KULTÚRA EGYSÉGÉBEN

Haza a magasban	107
Remény Kárpátalján	109
Magyar tájak irodalma – a tájirodalom hagyományai	111
Kárpátalja magyar irodalma	122
Szabó Dezső Ungváron	132
Kovács Vilmos testamentuma	137
Az irodalomtörténetíró stratégiája. Kiss Ferencről	142
Otthonkeresőben. Füzesi Magda verseiről	148
A kárpátaljai magyarság mindenese (Dupka György)	151
Szoboravatás Ungváron	153
Árvíz után Kárpátalján	158
Köszöntő Budapestről	161

IV. ANYANYELVI MOZGALOM

A szeretet stratégiája. Lőrincze Lajosra emlékezve	163
Magyar-magyar párbeszéd. Az Anyanyelvi Konferencia védnökségi ülése után	168
Hagyomány és jövőkép	172
Búcsú egy műhelytől	176

V. ÚJ ÉVEZRED KÜSZÖBÉN

Kihívások és kérdések az ezredfordulón	201
Magyarság az új évezred küszöbén	210
Civil társadalom és politikai kultúra Magyarországon	218
A deficit kultúrája. Magyarországi helyzetkép	225
Van-e kiút a válságból?	230
Az értelmiség szerepe a jelenben és a jövőben	234
A jövő Európájában	240
Európai integráció – gondok és remények	247
A regionális politika esélyei	254
A nyelvstratégiától a kulturális stratégiáig	258
Kulturális párbeszéd	266